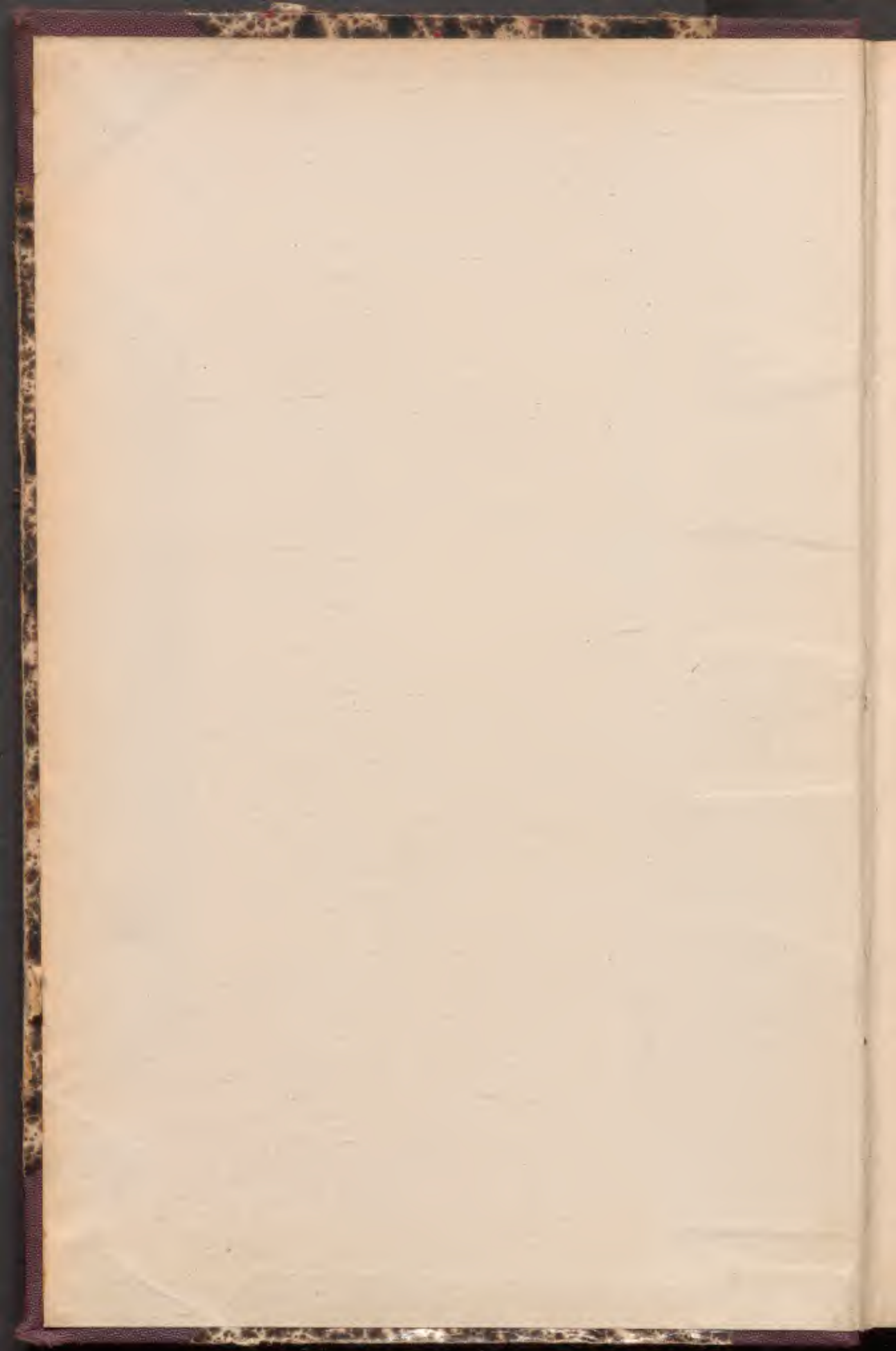
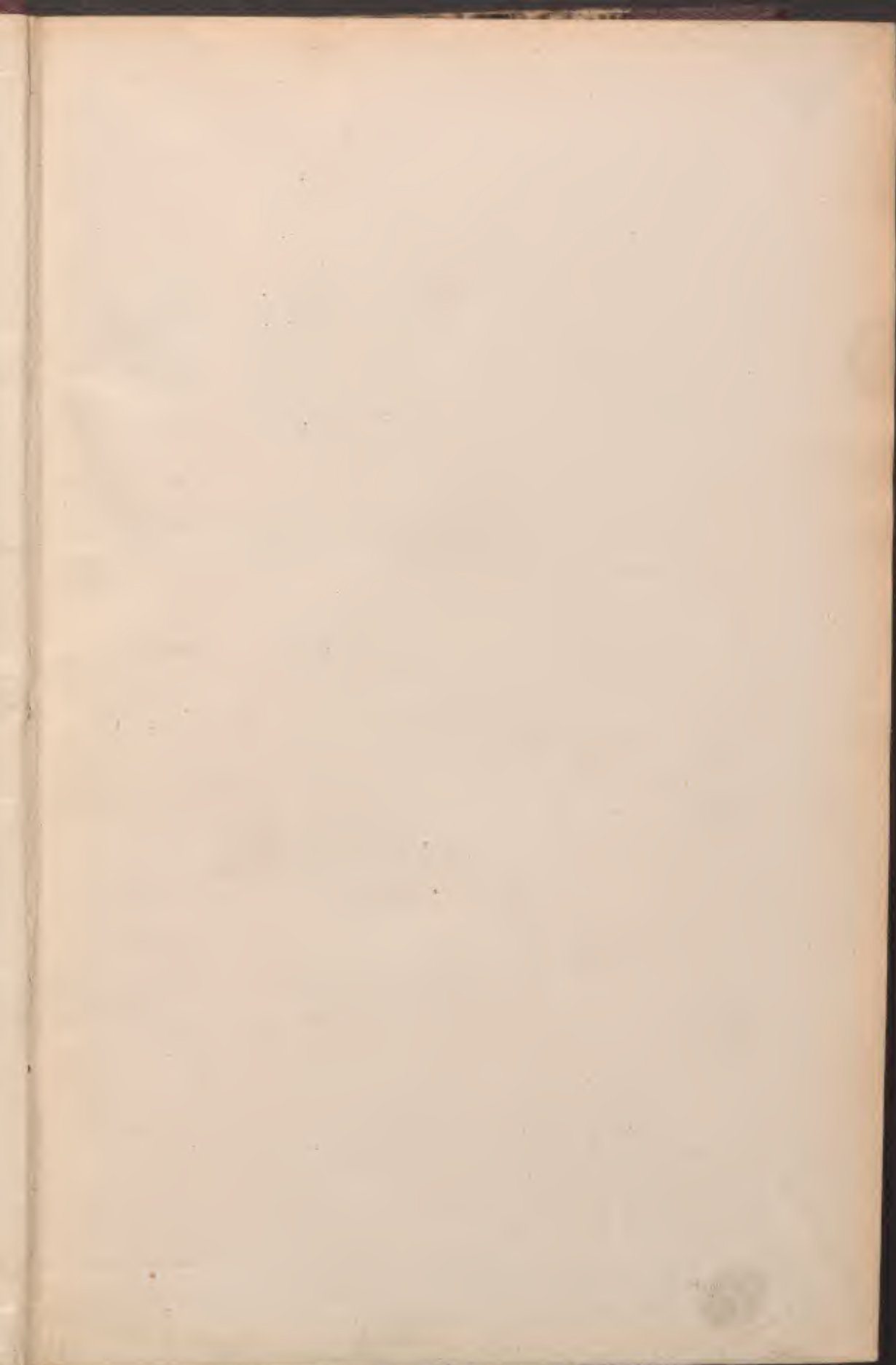
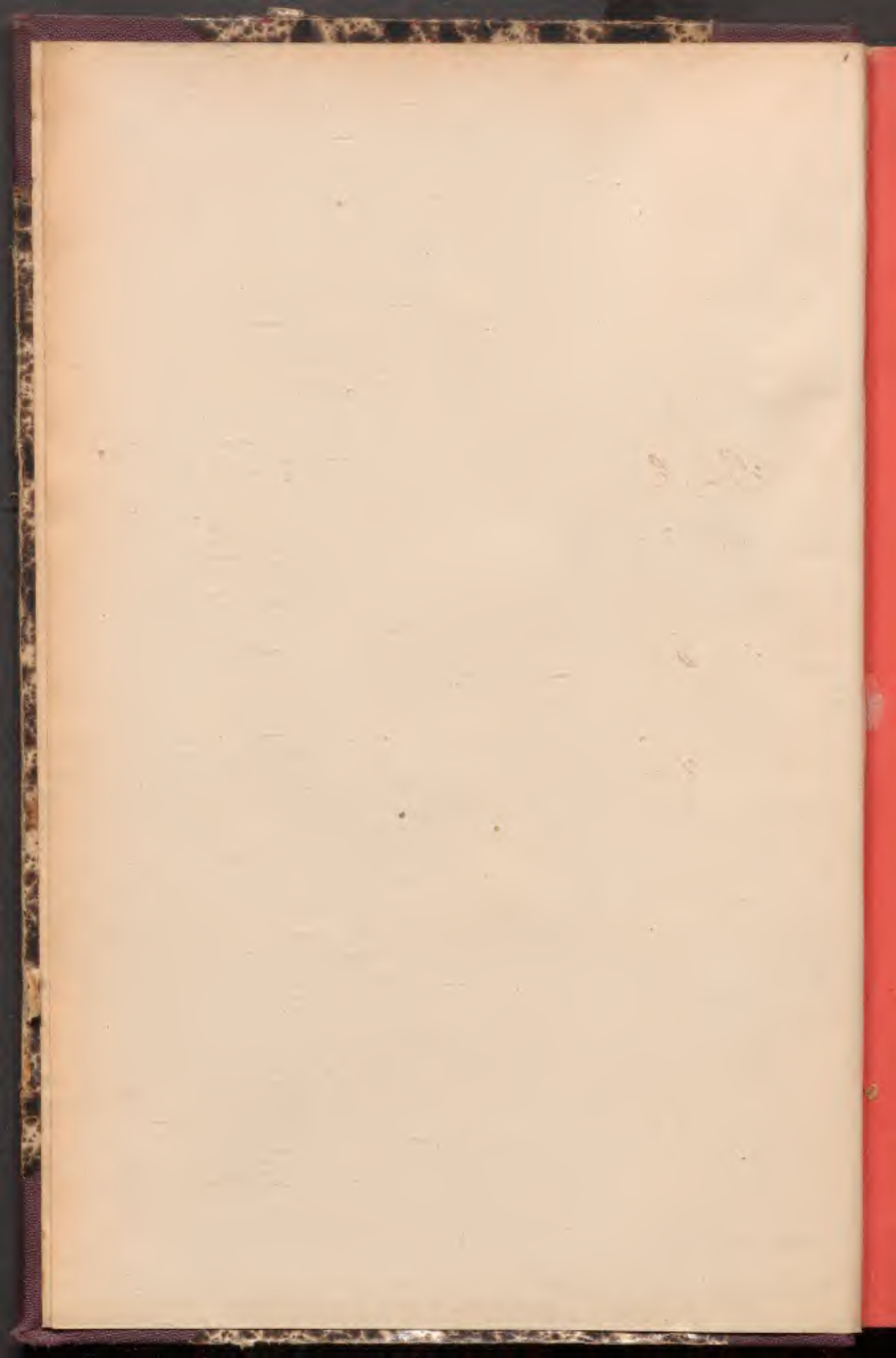

861

U. III. 5

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

Կ ՅԱՐԻ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ. ՍԱ. Գ. Ի. Ր.

№ 1

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

1905

Թ. Ի. Ն. Լ. Ի. Ս.

Squrawi „ՀԵՐՄԷՍ“ Մաղաթ. փող. № 15.

1905

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 1

	Երբ
1. ԹՄԿԱՔԵՐԴԻ ԱՌՈՒՄԸ, պօէմա. Յով. Թումանյանի.	5
2. ԴԷՊԻ ԱՆԻ, Ա. Ահարոնեանի	10
3. ԶԿՆՈՐՄՆ ՈՒ ՖԷՅԱՆ (ճապոնական լեզվագիր), Թարգմ. Սալիբեանի	28
4. ՄԵՐ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ, Ա. Ահարոնեանի.	31
5. ՇՈՒՇԱՆԻԿ, Ս'. Պետրոսեանի	48
6. ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԳԻՇԵՐՆԵՐԸ, Ավօի.	56
7. ՓԻԼՍՈՓԱՅ ՍՈՑԻՕԼՈԳ, Մ'իք. Յովնանիսեանի	69
8. ԲԻՐՄԱՆԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ԱՆՅԵԱԼԻՅ ԵՒ ՆԵՐԿԱՅԻՅ, Համբարձում քահ. Ս. Վարդանեանի	75
9. ԱՄՊԸ ոտան. Սիպիլի	79
10. ԽՈՒՆԿԸ ոտան., Սիպիլի	80
11. ԽԱՐՐԻԿՆԵՐ ՈՒՐՄԻԱՅԻՅ, Դալուստի	81
12. ՄԵՐ «ԽՈՋԷՒՆՆԵՐԸ» ԵՒ «ԱՆԸՆԹԵՐՅԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՅԸ», Ա. Դուլօնեանի	85
13. ՇՈՂԵՐ ԽԱՒԱՐԻ ՄԷՋ, Տ.ի.	91
14. ԿՈՎԿԱՍԻ ԹՈՒՐԲ ՄԱՄՈՒԼԸ.—Օսմանցի սուլթաններու Գահակալութիւնը:—Համիդամուլեան զաղափարը մահմեդական աշխարհում:—Թուրք կիները բա՞ց թէ՛ զոց երեսով ման զալու են:—Թուրք կնոջ ձայնը:—«Շարքի-Ռուսի» դատողութիւնները այդ առիթով: Տիգրանի	95
15. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—1) Տ. Սիպիլ (Նրա «Յոյրիքի» առթիւ).—Ա. Ա.: 2) Արաքի՝ «Գերբնական հիւանդութիւն».—Ա. Ա.: 3) Արաքի՝ «Արքայան ժամեր».—Ա. Ա.	110
16. ՆՈՐ ՄՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ	125
17. ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՄԻ ԱՇԽԱՐՀԻՅ.—I) Մի փոքրիկ ակնարկ մեր երաժշտութեան մասին.—Դրեւաշենդօ: II) Գեղարուեստը խրախուսող ընկ'րութեան XIV-րդ ցուցահանդէսը.—Դեղասաէր: III) Թիֆլիսի Հայոց Դրամ. Ընկ. ներկայացումները.—Ա.	126
18. ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՄԲ ԲԱՄԲԱԿԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ՀԱՄԱՃՈՂՈՎՆԵՐԻ ԱՌԻԹՈՎ, ԵՐ. Սարգսեանի	140

Նոր շրջան V տարի

Հրատ. XVII տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՄԱՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ա. Գ Ի Ր

№ 1

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

1905

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան „ՀԵՐՄԷՍ“ ԸՆԿ. Մաղաթ. փող., 15.

1905

Дозволено цензурою Тифлисъ 1904 г. 12 января.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Երբ

1. ԹՄԿԱՐԵՐԴԻ ԱՌՈՒՄԸ, պօէմա. Յով. Թումանյանի.	5
2. ԴէՊԻ ԱՆԻ, Ա. Անարոնեանի	10
3. ՉԿՆՈՐՄՆ ՈՒ ՖԷՅԱՆ (ճապոնական լեզուի), Թարգմ. Սալիմեանի	28
4. ՄԵՐ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ, Ա. Անարոնեանի.	31
5. ՇՈՒՇԱՆԻԿ, Մ. Պետրոսեանի	48
6. ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԳԻՇԵՐՆԵՐԸ, Ավօի.	56
7. ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ ՍՈՅԻՕԼՈԳ, Միք. Յովհաննիսեանի	69
8. ԲԻՐՄԱՆԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ԱՆՅԵԱԼԻՑ ԵՒ ՆԵՐԿԱՅԻՑ, Համբարձում քահ. Ս. Վարդանեանի	75
9. ԱՄՊԸ ոտան. Սիպիլի	79
10. ԽՈՒՆԿԸ ոտան., Սիպիլի	80
11. ԽԱՐԵՐԿՆԵՐ ՈՒՐՄԻԱՅԻՑ, Գալուստի	81
12. ՄԵՐ «ԽՈՋԷՐՆԵՐԸ» ԵՒ «ԱՆԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ», Ա. Դուլոեանի	85
13. ՇՈՂԵՐ ԽԱՒԱՐԻ ՄԷՁ, Տ.ի.	91
14. ԿՈՎԿԱՍԻ ԹՈՒՐԲ ՄԱՄՈՒԼԸ.—Փամանյի սուլթաններու Գահակարգիւնը:—Համալսմունքեան գաղափարը մահմադական աշխարհում:—Թուրք կիները բա՞ց թէ գոց երեսով ման գալու են:—Թուրք կնոջ ժայնը:—«Շարքի-Առասի» դատողութիւնները այդ առիթով: Տիգրանի	95
15. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—1) Տ. Սիպիլ (Նրա «Յօրքեր» առթիւ).—Ա. Ա.: 2) Արաքի՝ «Գերբնական հիւանդութիւն».—Ա. Ա.: 3) Արաքի՝ «Արքազան ժամեր».—Ա. Ա.	110
16. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ	125
17. ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ.—I) Մի փոքրիկ ակնարկ մեր երաժշտութեան մասին.—Նրէսէնը: II) Գեղարուեստը խրախուսող ընկերութեան XIV-րդ ցուցահանդէսը.—Գեղասէր: III) Թիֆլիսի Հայոց Գրամ. Ընկ. ներկայացումները.—Ա.	126
18. ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՄԲ ԲԱՄԲԱԿԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՆԵՐԻ ԱՌԻԹՈՎ, Եր. Սարգսեանի	140

19. **ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ**.—Բարձրագոյն Ուկազ.—Բարձրագոյն Բնակրիպտ.—Այդ առիթներով.—Անկարգութիւններ Մոսկուայում, Բազում եւ Պետերբուրգում:—Զերնի-գովիան նահ. զեմս. նախագահի գիմովին պատասխանը:—Խափանուած ընկերութիւնների մասին կարգադրութիւն:—Գէպքեր եւ կարգադրութիւններ Կովկասում:—Պարսից Բարեկործակոն ընկերութիւնը:—Ռուսաց գրական ֆոնդը:—«Нов.Время»-ի մի մերկացումը: Լ.Ս. 145
20. **ԽՈՒՍՍՓՈՂ ՓԱՍՏԵՐ** * 161
21. **ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ**.—Պորտ-Արտուրի անկումը:—Ծովապետ Բոժեստովենսկին Մաղակասկարի մօտ:—Քաղաքակալ ընդհանուր դրութիւնը:—Լուիզա Միշէլի մահը: Լ. Ս. 171
22. **ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ** 175
23. **ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ** 177
24. **ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ** 178
25. **ՅԱԽԵԼՈՒՄԾ. Իշխ. Սումբատով «ԴԱՄԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆ»** 71—94

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ գրել պարզ, մանաւանդ թուերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, և թերթի միայն մի երեսի վրայ. առանձնապէս ուշ դարձնել կէտադրութեան, ուղղագրութեան և նոր պարբերութիւնները որոշակի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաև ընագիրը:
2. Ձընդունուած մեծ յօդուածները պահուած են խմբագրութեանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացւում են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ոտանաւորները չեն վերագրձնուում:
3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարուած են անվճարելի:
4. Խմբագրութիւնս իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. «Մուրճի» համարը չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:
6. Խմբագրութեանը գանազան հարցումներով գիմով անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկէն նամակադրոշմ կամ պոստային բլանկ:
7. Հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպ.: Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի խմբագրատանը իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով:

ԹՄԿԱԲԵՐԴԻ ԱՌՈՒՄԸ

(ԱՇՈՒՂԻ ԶՐՈՅՑԸ)

Նախերգանք

Հէյ, պարոններ, ահանջ արէք
Թափառական աշուղին,
Սիրուն տիկնայք, ջահիլ տղերք,
Լաւ ուշ գըրէք իմ խաղին:

Մենք ամենքըս հիւր ենք կեանքում
Մեր ծննդեան փուշ օրից,
Հերթով գալիս, անց ենք կենում
Էս անցաւոր աշխարհից:

Անց են կենում սէր ու խընդում,
Գեղեցկութիւն, գանձ ու գահ,
Մահը մերն է, մենք մահինը,—
Մարդու գործն է միշտ անմահ:

Գործն է անմահ, լաւ իմացէք,
Որ խօսւում է դարէդար,
Երնէկ նըրան, որ իր գործքով
Կապըի անվերջ, անդադար:

Զարն էլ է միշտ ապրում անմեռ,
Անէ՛ծք նըրա չար գործքին.
Որդիդ լինի, թէ հէ՛րն ու մէր,
Թէ մուրազով սիրած կին:

Ես լաւութեան խօսքն եմ ասում,
 Որ ժըպտում է մեր սըրտին...
 Ո՞վ չի սիրում, թէկուզ դուշման,
 Լաւ արարքը, լաւ մարդին:

Է՛յ, լաւ կենաք, ականջ արէք,
 Մի բան պատմեմ հիմի ձեզ,
 Խօսքըս, տեսէք, ո՛ւր է գընում,
 Քաջ որսկանի գիւլի պէս:

I

Նազիր Շահը զօրք հաւաքեց,
 Զօրք հաւաքեց անհամար,
 Եկաւ թըմկայ բերդը պառեց,
 Ինչպէս գիշերն էն խաւար:

—Է՛յ քաջ Թաթուլ, կանչեց Շահը,
 Անմահ էիր քեզ կարծում.
 Ե՛կ, բերել եմ ես քու մահը,
 Ի՛նչ ես թառել ամրոցում:

—Մի պարծենար, գոռոզ Նազիր,
 Պատասխանեց էն հըսկան.
 Գըլխովը շատ ամպեր կ'անցնեն,
 Սարը միշտ կայ անսասան:

Ասաւ, կանչեց իր քաջերին,
 Թուրը կապեց հաւունի,
 Թըռաւ, հեծաւ նըժոյգ իր ձին,
 Դաշարը իջաւ արիւնի:

Ու քառսուն օր, քառսուն գիշեր,
 Կըռիւ տըւին անդադար,
 Ընկան քաջեր, անթիւ քաջեր,
 Բերդի գըլխին հաւասար:

Իրան, Թուրան ողջ եկել են,
Թաթուրն անյաղթ, աննրկուն,
Զօրք ու բաբան խորտակուել են,
Նըրա բերդը միշտ կանգուն:

Ու միշտ ուրախ, յաղթանակով
Իր ամրոցն է դառնում նա.
Սպասում է այնտեղ կինը,
Զահրլ կինը սևաչեայ:

II

Էն տեսակ կին,
Ես իմ հոգին,
Թէ աշուղն էլ ունենար,
Առանց զէնքի,
Առանց զօրքի,
Շահերի դէմ կը գընար:

Սիրոյ հընոց,
Կրակ ու բոց
Էնպէս աչքեր թէ ժպտան,
Մարդու համար
Օրուայ պէս վառ
Գիշերները լոյս կը տան:

Վարդի թերթեր
Էնպէս շուրթեր
Թէ յաղթութիւն քեզ մաղթեն,
Էլ քեզ ոչ Շահ,
Ոչ ահ ու մահ,
Ոչ զէնք ու զօրք կը յաղթեն:

III

Ու կըռուի դաշտում Շահի առաջին
Արին մի անգամ գովքը սիրունի.
Նըրան՝ իր տեսքով, գեղով, ասացին,
Ձի հասնի չըքնաղ հուրին Իրանի:
Ծով են աչքերը Զաւախքի գըստեր,

Ու կորչում է մարդ նըրա հայեացքում,
 Ճակատը ճերմակ էն ձիւնից էլ դեռ,
 Որ բարձր Աբուլի գազաթն է ծածկում:
 Նա է շունչ, հողին իշխան թաթուլի,
 Նըրա սիրովն է հարբած էն հըսկան,
 Նըրա ժպիտն է քաջին ուժ տալի,
 Որ դաշտն է իջնում առիւծի նըման:
 Թէ տիրես, մեծ Շահ, դու նըրա սըրտին,
 Թաթուլն էլ անգոր կը ընկնի ոտիդ տակ,
 Հանգիստ կը տիրես և թըմուկ բերդին,
 Որ չես կարենում էսքան ժամանակ:

IV

Այսպէս է ասել հընուց էդ մասին
 Ֆարսի բիւբիւլը, անմահ ֆիրդուսին.
 Ի՛նչը կը յաղթի կեանքում հերոսին,
 Թէ չը լինին
 Կինն ու գինին:

Արեւի նըման ճակատը պայծառ,
 Նայում է խըրոխտ , կանգնած, ինչպէս սար.
 Ո՛վ կանի նըրան գետնին հաւասար,
 Թէ չը լինին
 Կինն ու գինին:

Պարում է ասես կըռիւ գընալիս,
 Գետընքից վերև թըռչում՝ մանդալիս,
 Ո՛վ ցած կը բերի նըրան թըռչելիս,
 Թէ չը լինին
 Կինն ու գինին:

Թէկուզ և արար աշխարհ գայ վըրսն,
 Կերթայ դէմ ու դէմ, տուր չի տալ իրան,
 Ռուսուէմ Զալը չի յաղթիլ նըրան,
 Թէ կը լինին
 Կինն ու գինին:

V

Ու զըրկեց Շահը իր թովիչ երգչին,
Գընա տես, ասաւ, թըմկայ տիրուհուն,
Երգի՛ր իմ սէրը նըրա առաջին,
Պատմիր իմ փառքը ու գանձը անհուն:
Խոստացիր նըրան իմ ոսկի գահը,
Խոստացիր նրան ամէն, ամէն բան,
Ինչ որ կարող է խոստանալ Շահը,
Երկրակալ Շահը՝ իր սիրած կընկան:

Ուր անեղ կըռուով չի մտնի արքան,
Ղոնախ է աշուղն իրեն սագի հետ,
Եւ անա մի օր ծեր, թափառական
Մի աղքատ աշուղ մըտաւ թըմկաբերդ:

VI

Գոռում են, դողում թըմկայ ձորերը,
Կանգնած է թաթուլ Շահի յանդիման.
Զարկում են, զարկում դուշման զօրքերը,
Արիւնը հոսում էն Քըռի նման:

Զարկում են, զարկում դուշման զօրքերը,
Արիւնը հոսում էն Քըռի նման.
Երգում է աշուղն արքայի սէրը,
Անհուն գանձերը ու փառքն անսահման...

Լըսում է մատաղ թըմկայ տիրուհին.
Եւ վըրդովում են իր միտքը թաքուն
Դաւաճան գործի ամօթը խորին,
Եւ արքայական փառքն ու մեծութիւն...

Լըսում եւ դու, սիրուն տիկին,
Այ նազանի աննըման.
Նայիր Շահին, իրեն զօրքին,
Աշխարհի տէրն անսահման...

Մեզ պէս տըկար մարդ է նա էլ,
 Սիրուններին միշտ գերի.—
 Քու ճակատին թագ է վայել,
 Լինիս շքեղ թագունի...

Լըսում է չքնաղ թըմկայ տիրունին,
 Գիշեր ու ցերեկ, նորինց ու նորից.
 Եւ դարձաւ նա լմուռ, դալմուկ, մըտախոհ,
 Եւ քունը փախաւ նըրա աչքերից...

Յովհ. Թումանյան

(Կը շարունակուի)

Դ Է Պ Ի Ա Ն Ի

Ալէքսանդրապոլը Անիի նախագաւիթն է. ճանապարհորդները առանց առաջինն այցելելու, դէպի երկրորդը չեն գնում: Սա մի երջանիկ ղուգաղիպութիւն է գոնէ ինձ համար: Երգիչների, երկաթագործների և քարտաշների այս քաղաքը ինձ միշտ պրաւել է հեռուից: Ես հասկանում եմ Վիկտոր-Հիւգօին՝ երբ նա ասում է՝ «Արեւելքը չեմ տեսել, բայց զգում եմ», այնքան բան կայ աշխարհում, որ մենք զգում ենք հեռուից. դա մարդկային հոգու սքանչելի կարողութիւնն է:

Ես միշտ զգացել եմ Ալէքսանդրապոլը և ուրախ եմ, որ այժմ տեսնում եմ, թէկուզ շատ կարճ ժամանակով և այն էլ արտաքուստ միայն:

Վաղ առաւօտ է, բայց քաղաքն արդէն ոտքի վրայ. շուկան կենդանի է, խանութները բաց են, արհեստանոցները եռում են: Կառապանը կարծես գիտէ իմ թուլութիւնը դէպի մուրճն ու հնոցը, և նա տանում է ինձ յատկապէս այն փողոցներով, ուր ալէքսանդրապոլցիներ կաթն են ծեծում: Այստեղ գոնեքի առաջ, պատերի վրայ կախկաւած են բազմաթիւ գործիքներ, բահ ու կացին, խոփեր ու գերանդիներ և մանաւանդ

շղթաներ, կուռ ու երկար շղթաներ, որոնցով արօրն ու գութանը կախուում են երկրի կրծքից: Շիրակի լայնահաս ու բարեբեր դաշտերում մաշուող բոլոր գործիքները այս հնոցներում, այս մուրճերի տակ են կուում ու կոփւում:

Եւ ի՞նչ երկար է արհեստանոցների շարքը: Անծանօթ մարդուն թւում է, թէ ողջ Ալէքսանդրապոլը գիտէ միայն այն արհեստները, որոնք կապուած են մուրճի հետ: Կառն անցնում է արագութեամբ այս փոշոտ, քարոտ փողոցներով և ես այնուամենայնիւ տեսնում եմ գործանոցների շարքը, ուր թիթեղը, երկաթն ու պողպատը հեծեծում են մուրճերի տակ: Եւ սալի վրայ կոացած ամեն մի լայն թիկունք, մուրճի հետ բարձրացող ամեն մի ուժեղ բազուկ, իմ մէջ դարձեցնում է մի խենթ ցանկութիւն ճշալ հեռուից. «Ջարկ գարկ, իմ ընկեր, դա այնքան գեղեցիկ է, այնպէս աղնիւ, գարկ, թո՛ղ սալը տընքայ»:

Նրանք սակայն իմ կոչին պէտք չունին, դարկում են հազարկում, և սալը տնքում է: Ես սիրում եմ այս ցածիկ, մրոտ շէնքերը, ուր մետաղները կրծում են իրար, ուր զարբնւում են այնքան լաւ բաներ: Ագնիւ, ստեղծագործող մի շեշտ կայ մուրճերի յաղթ շփոնդի մէջ: Սալերի շուրջը ամեն ինչ խօսում է մի չարքաշ ու հպարտ կեանքից, որ տքնում է և գիտէ թէ ինչն է: Եւ այն պղտոր բրախքը, որ ընկնում է ու թշշում շիկացած երկաթի վրայ, և՛ մոմացող հոցը, որ լափում է ու ղտում, և՛ ծանր մուրճերն ու խուկ կերպով տնքացող փուրքը և՛ այն այրուած բազուկներն ու գէմքերը, այն կնճռոտ ճապատները և այս բոլորը՝ սե՛, սե՛, և բոլորը՝ այնուամենայնիւ ըմբոստ են: Մուրի և քրտնքի մէջ շաղախուած այդ մէջքերը առաւօտից երեկոյ կուանում են սալի վրայ, դրսում, այն սև խառնութից դուրս երբէք չկուանալու համար: Այնտեղ ամեն ինչ տնքում է, բայց հարուածողը չի սիրում տնքալ, մուրճի ձայնն ու թափը ազնուացնում են հոգիները: Այդպէս են արհեստաւորները:

Հասկանալի է, թէ ինչն է ալէքսանդրապոլցին այնպէս սիրում է երգը: Գողթան գինիները չկան այստեղ, բայց կան արհեստներ. ես չեմ պատահել, որ վաճառականը իր կասկածելի արշինը չափէր երգելով, բայց լաւ գիտեմ, որ պատը երգելով են շարում, մուրճը երգելով են դարկում, անգամ կտաւը երգով են գործում: Ալէքսանդրապոլցին իր երգի համար ներշնչումը վերցնում է հայրենի աւերակներից, իսկ եղանակն իր քամիներից ու մուրճերի ձայներից:

Եւ այս բոլորի վրայ «խանըմ-արլաների» օրհնութիւնը

կայ: Ալէքսանդրապոլի արւանճը... լաւ ու աւանդապահ կանայք, որոնց անցեալ գեղեցկութեան փայլը այնպէս հմայիչ է դարձնում իրանց ծերութիւնը և մայրութիւնը, որոնք սիրում են ցերեկները թխսերի պէս թոռների հետ նստել բաց դռների առաջ, իսկ առաւօտ ու երեկոյ եկեղեցի գնալ աղօթելու նախ օտարների, ապա իրանց զաւակների համար: Եւ տեսնում եմ նրանց, այն սիրուն արւանճերին, իրանց գորշ զգեստով, մի փոքր առաջ կռացած պարանոցով և երկայն շալը գլուխներին: Նրանց դանդաղ ընթացքը արիութեան ու առաքինութեան հանդիսաւորութիւն ունի: Արւայ և Ալէքսանդրապոլ երկու անբաժան հասկացողութիւններ են, և մէկն ապրում է միւսով: Այս ժողովրդի համար արւան մի հինաւուրց կոթող է, ուր փորագրուած են բարոյական կեանքի պատգամները:

Հէնց ինքը՝ Ալէքսանդրապոլը, կարծես մի մեծ արւայ է, մի պառաւ մայր, որ բազմել է հարթութեան մէջ հանդարտ ու անխռով, մինչդեռ անսասնաձ քամիները ձմեռն իրանց ձիւնով և ամառը փոշու ամպերով ծեծում են նրա ծեր գլուխը:

Խեղճ քաղաք... Նրա արտաքինը համարեա՞նք մի գրաւչութիւն չունի: Հարթութեան վրայ ապրող այս մարդիկ գէպի երկինքը քիչ ձգտում ունին արդեօք, թէ՞ ուրիշ պատճառներ կան, չգիտեմ, բայց երկյարկանի շէնքերն այստեղ այնքան քիչ են, որ Ալէքսանդրապոլն իրօք կարող է անուանուել միյարկանի քաղաք: Եւ յետոյ նրա գորշ ու սև քարերը հեռուից նայողի վրայ այն տպաւորութիւնն են գործում, որ կարծես քաղաքը նոր ենթարկուել է հրդեհի: Հարթութիւնը միակերպ, քաղաքը տափակ ու չորս կողմից միանգամայն բաց հողմերի առաջ, որոնք ամառ թէ ձմեռ տէր են այստեղ: Ծառեր չկան ո՛չ շրջակայքում և ո՛չ քաղաքում, որպէսզի մի փոքր թուլացնեն տեսարանի տաղտկութիւնը: Այս բոլորի փոխարէն բարձրանում են բազմաթիւ եկեղեցիներ, հոյակապ, երկնասլաց գմբէթներով. հըպարտ շէնքեր, որոնք կարծես Անիի աւերածից են խոյս տուել և այստեղ ապաստան գտել աւանդապահ ժողովրդի ծոցում: Ալէքսանդրապոլը սիրում է և հպարտ է իր եկեղեցիներով: «Հազար ու մի եկեղեցիների» մոխիրների կողքին ապրող ժողովուրդը իրն է յարած է անցեալին և հետամուտ հինը վերնաւորեց:

Եւ ես սիրում եմ այս հողմածեծ, փոշոտ, խղճուկ քաղաքը. սիրում եմ այն անքննադատ ու կոյր սիրով, որ մարդուս կապում է ծխի մի պտոյտի, մի կորած խրճթի, խոտերի դէզի, աւերակների, սև քարերի, այլանդակ ժայռերի, մթին սար ու ձորի, անգամ խանձուած անապատների հետ: Սիրում եմ Ա-

լէքսանդրապոլի բարբառը, զգեստը, նրա երգը, պարապմունքները, սիրում եմ մանաւանդ նրա խորունկ սէրը դէպի մեր հինաւուրց անցեալի յիշողութիւններն ու յիշատակարանները: Անիդէալ ու անյոյզ քաղաքը նոյնքան զգուելի է, որքան լոկ անասնական պէտքերին հետամուտ մարդը: Ալէքսանդրապոլի ամբողջ, չխեղաթիւրուած հոգին այնքան հարազատ գծեր ունի ինձ համար:

Քաղաքից դուրս ենք, մեր առջին է Շիրակի ալեծածան հարթութիւնը, և լայնանիստ Արագածը, որ մի մօր պէս բազմեւ է շրջակայքի բլուրների մէջ: Նա ոչ Մասիսի երկնասլաց ու խորխտ վեհութիւնն ունի, և ոչ էլ նրա խիստ տեսքը: Արարատեան աշխարհի երկու հսկաները ոչնչով նման չեն իրար. մինչդեռ մէկը վիրաւորուած, դաժան ծեր իշխանի է նման, որ սակայն չի ուզում գլուխ ծռել բախտի առաջ և իր զայրոյթի մէջ ատում է աշխարհը, ապրում է հոյակապ մենաւորութեան մէջ ու ժլատ է բարիքով, միւսը՝ Արագածը մի անյիշաչար մայր է, բարի ու գթոտ, որի ձեռները բաց են բարիքի համար, որի ճակատի խորշոմները միշտ ժպիտ ունին իր հովանու տակ ծուարած բլուրների, իր կուրծքին թառած գիւղերի համար:

Անոյշ Արագած...

Ամեն ինչ մեղմ է նրա արտաքինի մէջ. և՛ կատարները, որոնք շուրջանակի բլուրել են և թագ կազմել նրա գլխին, և՛ ձորերը, ուր իջուածքները կախում են զգուշութեամբ, որ վերելքն անկարելի չլաւնայ, և՛ ժայռերը, որոնք պինդ նստել են նրա կրծքին, որպէս զի վար չընկնեն. չէ՞ որ նրանց ստորոտներում չարքաշ մարդն է տքնում: Եւ յետոյ նա հովիտներ ունի ջրաշատ ու հարուստ, սիրուն դարաւանդներ, կանաչ պուրակներ, փապարներ, խոխոջուն ջրեր, որոնք քարերի տակից ծորում են կաթնի պէս և ցօղում նրա գեղուն կուրծքը: Ոչ ոք դժգոհ չէ նրանից, և՛ թափառական թաթարները իրանց հօտերով, և՛ աւազակ քիւրդերը, և՛ մանաւանդ շինարար, վաստակաւոր հայ գիւղացին, որ կպել է նրա կրծքին վարում է և ցանում, նրա լայն հոգուն խառնել է իր հոգին և պաշտում է իր լեռը, այդ հինաւուրց մօրը:

Սիրուն Արագած...

Վաղորդեան թափանցիկ մշուշը իջնում է նրա կատարից մինչև ստորոտները ինչպէս մի հսկայական քօղ և՛ նրա տակից լեռը կարծես յօրանջում է մեղմիւ ու զարթնում: Եւ այն քօղը բազմերանգ է, նուրբ, հագիւ նկատելի գոյների մի սքանչելի խաղ կայ վերից վար, ձիւնափայլ սպիտակ՝ կատարին, նա իջնում է վար մուգ-կապոյտ, բաց-կապոյտ, թոյլ մանուշակա-

գոյն, ոսկեգոյն, և ստորոտներում հողագոյն երանգներով: Ամենից բարձր՝ հէնց կատարի թագի վրայ ճերմակ ամպերի մի շարան կայ, եթերային, սպիտակագեղեստ աղջիկների մի խումբ, որոնք իրար յետևից կռացած՝ ասես արտ են քաղհանում: Արագածից աջ ու ձախ զնացող բոլոր լեռները, Ալաշայի արիւնոտ բարձունքները նոյնպէս ճերմակ ամպեր ունեն կատարներին: Ամենքը կարծես նախընթաց գիշերը սպիտակ շրջալույսով գլուխները փաթթած են քնել թեթև անձրևի տակ հարբուխ չստանալու համար և այժմ՝ հազիւ զարթնած, դեռ չեն բացել ճակատները ծագող արևի շողերի առաջ:

Ներքեում՝ լեռնալանջերի վրայ ծուխ է բարձրանում ուր-մուր: Գիւղերն են զարթնել և թոնիրների առաջին հերթն է այն: Հով չկայ և ծխի պտոյտը ոլորուն սիւնով երկար ժամանակ իշխում է դաշտի վրայ, նա ճգնում էլի բարձրանալ, բայց ծայրը երերւում է, լայնանում ու փռւնջ կազմում և ի վերջոյ մեղմիւ լուծւում է մշուշի հետ առանց կարողանալու հասնել լեռնակատարներին: Նւ ճերմակ ամպերը, և՛ նրանց տակի կատարները նայում են վար, արևի շողերի առաջ ժպտում են մեղմիւ ծխի անզօրութիւնը տեսնելով: Նրանք հպարտ են, որ սև կեանքից, խեղճ ու կրակ աշխարհից խօսող այդ ծուխը չի հասնում եթերային բարձունքին, և նրա մուրը վերստին մաղւում է նոյն տնքացող երկրի վրայ:

Երկիրը երկինք երբէք չի դառնայ:

Աշնանային բնութեան այդ առաւօտը... Նա սիրուն է անգամ իր հոգևարքի անհուն ու մեղմ ժպտով: Ամեն ինչ յիշեցնում է հոգու այն կացութիւնը, երբ գերագոյն վայրկեանում կիրք ու յոյզ մեղմացած՝ մարում են կամացուկ և նրանց տեղը մնում են միայն ազօտ, հրաշալի երազներ, և մարդկային միտքը հանդարտ լողում է անհունի թևերից թափթփող փուռ մըշուշի մէջ՝ դէպի անյայտութիւնը: Եթէ վառ ու փարթամ գարնանն պօէլիան շնչում է խանդ ու եռանդով, որ կեանք ու թափ է տալիս հոգուն, աշնանային պօէզիան տխրութեան ու թախիծի խորութիւնն ունի, որ խօսում է մի այլ և գերազանց կեանքից:

Մեռնող տերևը փթթած վարդի չափ խորհուրդ ունի՝ մարող գեղեցիկ կեանքերը միշտ մի ծնունդ արժեն:

Նայում եմ առաջն ձգուած Շիրակի արեծածան հարթութեանը: Ուր դարձեալ իշխում է աշունը իր միապաղաղ դեղնութեամբ: Սողաններ, խողաններ... բարեբեր հողը՝ պսակել է վաստակաւոր մարդու ճիգը, ցորենն աճել է, մեծացել ու հրնձուել և այժմ նա յոգնած կուրծքը դէմ տուած արևի շողե-

րին՝ հաճախում է ու հանգստանում: Գեղեցիկ չէ այդ Շիրակի դաշտը մանաւանդ աշնանը, երբ նա այնպէս ամայի է թւում, երբ կանաչ ու ծաղիկ չկայ, ուր հայեացքը հանգստանայ, և ամբողջ պատկերը խօսում է մի անցեալ գեղեցիկ կեանքից: Նայում ես որքան աչքդ կտրում է և ամեն տեղ առաջդ տարածւում է այդ դեղնութիւնը. որպէս կեանքի միակ նշան Ախուրեանն է թաւալւում հարթութեան միջից, դանդաղ, քմահաճ ու գալարուն և նրա ավերին՝ որպէս կանաչ երիզներ՝ անընդհատ ձգւում են ցածրիկ խոտերի երկու անվերջ շերտեր:

Տեղ-տեղ միայն երևում են սև ցեղեր, որոնք թէև պրակչ լինելուց շատ հեռու են, բայց և այնպէս այս միապաղաղ դեղնութեան մէջ հաճելի հակապատկեր են կազմում: Աւելի հեռուն գործում է գութանը, միքանի շարք լծուած ամոլներ ճրկւում են պարանոցները ձգած ցաւագինօրէն և նրանց լծերի վրայ նստած գիւղացիք լուռ շարժում են խալապանները: Անասունները քաշում են հեւալով, բայց տէրերը չեն երգում նրանց աշխատանքի ծանրութիւնը մեղմելու համար: Ես առաջին անգամն եմ տեսնում հօտաղներ, որոնք «հօրօվէլ» չեն ասում լծան վրայ. միթէ Շիրակի գութանաւորը համր է... Եւ վաստակաւոր անասունների տնքոցի և չարքաշ գիւղացիների այդ լուռութեան մէջ մի ծանր, ճնշող բան կայ, որ յիշեցնում է գերեզմանափորի աշխատանքը: Թւում է, թէ մարդիկ և անասուններ դատապարտուած են կատարել մի անհաճոյ ու վհատեցուցիչ գործ, որի դէմ իրանց էութիւնը բողբոջում է: Եւ սակայն դա «Հայի գութանն է», այն լեգենդական գործիքը, որին զոհել է նա դարերի ընթացքում այնքան լաւ բաներ, անգամ իր խենթ արիւթիւնն ու հպարտութիւնը, բայց և այնպէս նրա վրայ ծով քրտինք է թափել, և երգել, երգել է նրա լայն սկօսը, նրա փայլուն խօիը, նրա յաղթ շղթաները, նրա հատու ձևիչը: Այժմը՝ նայում եմ այդ փնջացնող անասուններին, նրանց հաստ, հնազանդ պարանոցներին նստած մռայլ ու լուռ գիւղացիներին և այդ լուռութիւնը՝ ճնշում է նաև ինձ: Համր գութանը ինչպէս և ամեն մի համր աշխատանք լուռ գալարումների, անձայն ցաւի շևտ ունի: Ինչո՞ւ են լուռ սրանք, բարբեր Շիրակի այս գիւղացիները, ով է խել նրանցից աշխատանքի, տքնութեան այս գերազոյն հաճոյքը՝ երգը:

Է՛հ, երբ չեն երգում, ապա ուրեմն չի երգւում: Ինքս եմ ակամայ մոմուում.

«Հայի գութան, հայի գութան

«Որք՞ համար կը ջանաս...»

Ամեն ինչ ձանձրալի է աշխարհում, անգամ հաց տուող դարաւոր գութանը, որի վրայ ծով քրտինք է թափուած, որին զոհ են գնացել այնքան լաւ բաներ:

Գութանից իմ ուշադրութիւնը դառնում է դէպի նախիրը, որ մի սև ու կենդանի զանգուածի պէս յեղյեղում է նոյն դեղնաւուն հարթութեան վրայ: Ահա նա հասաւ մեզ և կտրում, անցնում է ճանապարհը: Վտիտ փոքրիկ կենդանիներ են, խեղճ, երերուն քայլուածքով. այս չորացած դաշտերում ի՞նչ պիտի ճարակեն խեղճերը: Երեւի այդ է պատճառը, որ նրանք քաշ են տալիս ոտները գետնի երեսից ծոյլ-ծոյլ և ահագին փոշի բարձրացնում, որ խկոյն նստում է նրանց մէջքին: Ծանր տպաւորութիւն է գործում մարդու վրայ այդ ամբողջ նախրի տեսքը: Անասունների ընտրութիւնը և խնամքը մեր երկրում տալաւին շատ նախնական պայմաններում է գտնուում: Հայ գիւղացին այդ կողմից չափազանց յետ է մնացել: Կեանքը այնպէս դանդաղ է յեղաշրջւում, որ այս թափանցող, առաջադիմութեան հետամուտ մարդիկ անկարող են լինում փոփոխութիւններ մտցնել իրանց նիստ ու կացի, իրանց սովորութիւնների, պարապմունքների մէջ: Այս դաշտերը, այս գութանը իր հօտադներով, այո նախիրը իր ձանձրալի նախրապանով հազարաւոր տարիների պատմութիւնն են ներկայացնում, բայց մի քարացած պատմութիւն, ուր ոչինչ չի փոխուել, ոչ մի ցրնցում չի աղմկել թէկուզ մի հատիկ. վայրկեանը: Անթիւ սերունդներ այս ձևով վարել են այսպէս, վազել՝ անասունների յետևից և անցել:

Այս խեղճ նախիրը երբ պէտք է փոխուի... և բոլոր նախիրները...

Դարերի պատկերը կատարեալ դարձնելու համար ճանապարհի վրայ յայտնւում են նաև մի խումբ բոշաներ էշերի վրայ. թափառական անապաստան ժողովուրդ, որ առեղծուածական գոյութիւն ունի և որ իր հայրենիքը միջանի գործիքների և մազէ վրանի հետ բարձած իր էշին, քայլում է բոլոր ճանապարհներով, սիրում է բոլոր հորիզոնները, ամեն տեղ անհոգ կերպով յօրանջում է երկնքի երեսին ու զարմանում, որ իր գլխին միշտ նոյն աստղերն են, նոյն մութ կամարը: Զարմանալի մարդիկ... չգիտես ցաւօս, թէ երանի տա սրանց, որ հաւատ չունեն դէպի աշխարհի և առհասարակ կեանքի իրերի կայունութիւնը և գերադասում են անհաստատ կեանքը յարատև թափառականութիւնը: Շինութիւններ և հաստատուն ընակութիւն արհամարհող այս մարդկանց հետ իմ հանդիպումը մի տրագիկ խորհուրդ է ստանում, երբ մտաբերում եմ, որ գնում եմ աւե-

րակներ այցելելու, գործող, հոյակապ շէնքեր, որոնցից միայն մոխիր է մնացել: Վերստին նայում եմ այս խեղճ մարդկանց, նրանց վտիտ, տանջուած էշերին, շիվերից գործած միջանի կարասիներին, նրանց թուխ մարմինները պատող ողորմելի զգեստներին. նայում եմ և մտածում, որ միայն այդ գնով նրանք ազատ են աշխարհում, ազատ են նաև այն պատրանքներից, որոնցով ապրում են մարդիկ՝ մեծը, գեղեցիկը ստեղծելու իրանց անդուլ ձիգերով, անյագուրդ իղձով: Եւ, այնուամենայնիւ, մի խորին արգահատանք եմ զգում դէպի այս թափառական մարդիկը, դէպի այս չնչին գոյութիւնները, որոնք ոչ դէպի վերնագոյն բարձրունքները նետուելու խենթ հաճոյքն են զգում և ոչ անկման ու աւերակի դառնութիւնը: Բաղաքակրթութիւն, գեղարուեստ, գիտութիւն, առաջադիմութիւն, փառք՝ ողջ պատրանքներ են գուցէ, բայց կեանքը առանց այդ պատրանքների էլ աւելի գարշելի, էլ աւելի անտանելի կը դառնայ: Պատրանքներով ենք միայն ապրում: Տառապալից գոյութիւնը գերադասելի է տափակ անհամ կեանքից:

Նեղճ բոշաներ, կողոպտուած, անգոյն հոգիներ:

Ճանապարհը բանուկ է. անդադար անցում են մեր առաջից հայ գիւղացիներ սայլով, էշով կամ ձիով: Վտիտ անասուններ՝ բայց ամենից աւելի արտասուելին էշերն են: Ոմանց պոչերը կը տրուած, ուրիշները տանջուած ու նիհար, համարեա բոլորը քերծուած կողերով—այդ անասունները խղճալի տալաւորութիւն են գործում: Դժբախտ կենդանի, դարերի անհասկանալի նահատակն է նա. լինել այդքան հանգիստ, համբերատար, խաղաղ և օգտակար և այնպէս արհամարուած, միշտ ծեծուած, քաղցած. սա իրօք գերազոյն անարդարութեան հազուագիւտ մի փաստ է: Զարմանալի չէ, որ էշը դարձել է սիմվոլ ապուշ ստրկութեան: Մի նշանակալից հանգամանք սակայն: Անասունների կրած տանջանքը լաւագոյն չափն է տէրերի մտաւոր աստիճանի, նրանց խղճի զարգացման, աւելին կ'ասեմ, նրանց սեփական վիճակի: Բոլոր տանջուած էշերն, օրինակ, նոյնքան յիմար, և նոյնքան տանջուած, հարստահարուած, բթամիտ տէրեր են ունենում, որոնք աշխարհում գթութիւն չգտնելով ոչ մի տեղ, իրանք էլ իշխելու, ընկճելու իրանց մութ ու տգեղ ցանկութիւնը գործադրում են անբան անասունների վրայ: Շվեյցարիայում, ուր անհատի իրաւունքները այնքան յարգուած են, ուր հասարակական ու անհատական խիղճը այնպէս զարգացած է, անասունները դարձել են ընդհանուր խնամքի և գթութեան առարկայ. վիրաւոր ու վտիտ կենդանիներ այնտեղ խիստ հաղուս գիւտ են: Որքան ստրուկ և դժբախտ է մի ժողովուրդ, նոյնքան

նա անգութ է թէ դէպի իր նմանները, թէ՛ դէպի կենդանիները: Շիրակի դաշտերում թափառող անասունները ոչինչ լաւ բան չեն ասում իրանց տէրերի նիւթական և բարոյական մակերևոյթի մասին:

Ահա այդ գիւղացիները, այդ անասունների տէրերը: Դէպի գետին կուացած՝ հողագոյն դէմքեր, որոնց վրայ յոյգերը վաղուց մարել են. յոգնած աչքեր, որոնք նայում են անծանօթին անվստահութեամբ, համարեա մի բնազդական վախով: Նրանք անցնում են մեր առաջից և մի այնպիսի հայեացք են ձգում անցորդի վրայ, որ կարծես ոչ մի լաւ բան չեն սպասում կառքով գնացող և լաւ հագնուած մարդուց: Հողին կպած մարդիկ են, քայլում են կուացած, միշտ մի բան խորհողի, փնդրողի տեսք ունեն, տքնել են, վաստակել հողի վրայ, բայց երկինքը յաճախ ի դերև է հանել նրանց աշխատանքը, փոթորիկն է փչացրել արտը, կարկուտը ոչնչացրել, հեղեղը տարել, ցաւը փնասել, միջատները կերել են. ահա թէ ինչո՞ւ գիւղացին վախենում է ամպից, քամուց, կայծակից, նա չի հաւատում երկնքի, կարեկցութեանը և աղօթքով է աշխատում մեղմել նրա խստասրտութիւնը: Այդ հասկանալի է, բայց մարդը... Ի՞նչ է արել նրանց մարդը, որ այսքան անվստահ են դէպի անծանօթ անցորդները: Ո՞վ է սպանել սրանց մէջ հաւատը դէպի իրանց նմանները. ո՞վ է վիրաւորել նրանց հոգին և կասկածի, անվստահութեան, յարատև երկիւղի թոյնը կաթեցրել այնտեղ:

Բոշաների պէս սրանք էլ խեղճ, կողոպտուած հոգիներ են:

Գնում ենք անընդհատ, բայց տեսարանը չի փոխւում, միշտ դեղին խոզաններ և նրանց մէջ էլ գալարուն Ախուրեանը, հեռուն՝ Ալաշայի լեռները, դէպի աջ՝ Արագածը, որ անգալար ձևափոխւում է, քանի փոփոխւում է մեր տեղը: Ախուրեանի ափերին տեղ-տեղ երևում են բոստաններ, կանաչ օազիսների պէս, որոնք ոռոգւում են ջրհան անիւներով: Կառապանը հաւատացնում է, որ Ախուրեանից մի փոքր ջուր խլելու միակ միջոցն է այդ և որ ջրի սակաւութիւնն է պատճառ, որ Շիրակի հարթութեան վրայ ծառեր չկան: Ես չեմ հաւատում, ինչքան և խորից հոսելու լինի Ախուրեանը, այնուամենայնիւ բարձրերը, դէպի ակունքը փորած առուներով կարող է ծեծել աւելի և աւելի ցածացող հարթութիւնները: Համարեա հաստատ կարելի է ասել, որ շիրակեցիների նախահայրերը Ախուրեանից աւելի լայն չափով են օգտուել քան այժմեան սերունդը: Վաղուց է ինչ մեր երկրում հինը կորել է և նոր ոչինչ չի ձևանարկուել: Կեանքը քարացել է և ամուլ կտրել: Մի փոքր կուլտուրական ժողո-

վուրդը գէթ այս գետի ափերին ծառեր կը տնկէր, որ գոնէ ստուեր լինէր ճաշերին այնտեղ մակաղող հօտերի և նախրի համար: Գնահ, որքան ուզում ես, բայց ծառ չկայ, Ախուրեանը հոսում է մերկ ափերի մէջ, նրա վրայ կամ տեղ-տեղ քաշ ընկած ժայռերն են հովանի անում, կամ երկնքից սահող ամպերը: Բայց ահա մի ծառ, մի աւերակ ծառ ամայի դաշտի մէջ, ոչ հեռու Ախուրեանից, մի փոքրիկ, կանաչաւուն հարթութեան մէջ ցցուած: Քիչ անգամ կարելի է աւելի տխրութիւն տեսնել, մի անշունչ առարկայի արտաքինի մէջ: Այս խեղճ ծառը ցըցուած է մեն-մենակ շրջապատի մերկութեան մէջ, վերից ճիւղերը փշրած, վարից բունը վիրաւոր ու ծուլած, կարծես երկնքի բոլոր կայծակները նրա գլխին են ճայթել, բոլոր շանթերը նրան հարուածել: Սակայն դեռ փոքրիկ սաղարթ ունի իր վիրաւոր ոստերի վրայ և այնտեղ ծուարում են բազէներից խոսափած խղճուկ ճնճղուկները: Եւ ինչ շատ են նրանք այդ մի հատիկ ծառի աղքատիկ սաղարթի տակ. և դեռ չեն դադարեցրել իրանց խռոված ձթձթոցը, իսկ վերևում մի ուրուր շալունակում է իր պտոյտները, սրատես աչքերը գետնին յառած: Խեղճ, վիրաւոր ծառ, և նա այնքան կեանքերի է ապաստան տուել այս ամայի հարթութեան մէջ: Սքանչելի խորհրդանշան կուտուրայի:

Ախուրեանի ամայի ափին մի հատ ծառ կայ լքուած ու վիրաւոր, և նրանից քիչ հեռու մի աղջիկ է թափառում մոլար, սև մագերը խիւ, տեսքն՝ այլանդակ: Քերծուած և ճաքճրքոտած ոտներով նա անյոյս կերպով խառնում է գետափի խիճերը մի թանկազին բան փնդրողի մտահոգութեամբ, կամ քայլում է գլուխը կախ, աչքեր միշտ ոտներին յառած, քայլում է մի ուղղութեամբ, ապա յանկարծ դառնում դէպի միւս կողմը և այսպէս անվերջ: «Խենթ աղջիկ է» ասում է կառապանը այնպիսի եղանակով՝ ինչպէս կ'ասէր «ձի է, էշ է, եզ է»:

Խենթ աղջիկ...

Դարձեալ մի խեղճ, կողոպտուած հոգի. իր պէս մենաւոր, իր պէս անտէր ու լքուած ծառի հետ այս աղջիկը այս երկրի վիճակի պատկերն է ներկայացնում: Կողոպտուած է յարատե տքնող, յարատե աղքատ և միշտ դողացող մարդը: Կողոպտուած է հողը, որ յոգնել է դարերի մշակութիւնից առանց պարարտանալու, լեռները ցցուած են լերկ ու ամայի, ինչպէս և դաշտերը, կողոպտուած է ամբողջ երկիրը իր հինաւուրց սքանչելի քաղաքակրթութեան զարդերից, և նրանց տեղ մնացել է միայն աւեր ու անապատ:

— Ի՞նչ է այն, կառապան, որ երևում է բլրի կատարին
այդ դէպի աջ:

«Մատուռ է» լինում է պատասխանը:

— Ապա այս միջուր...

«Աւերակ վանք»:

— Իսկ այն՝ որ հարթութեան վրայ է մեն-մենակ.

«Եկեղեցի է, աւերակ եկեղեցի է, հնուց մնացած հայու
ժամեր են, պարոն, շատ կան էս կողմերում», աւելացնում է նա
մի ընդհանուր ֆորմուլայով պատասխանելով իմ անվերջ հար-
ցերին:

«Հնուց մնացած հայու ժամեր են և շատ կան էս կող-
մերում»...

Եւ ճիշտ որ շատ են նրանք՝ այդ «հայու աւերակ ժամե-
րը». մեր երկիրը հէնց դրանով է հարուստ, խեղճ, միամիտ կա-
ռապանը որ մէկի անունն ասի ինձ: Բլուրների կատարներին և
լեռան լանջերին ցցուած են նրանք այդ «աւերակ ժամերը»
որպէս ծեր հովիւներ, որոնք ամայութեան վրայ ձեռները ճա-
կատներին դրած՝ դեռ նայում են հեռուն վնդրելով իրանց
հօտը, որ չկայ ու չկայ... Դարեր են անցնում դարերի յետեից
և նրանք նայում են, մինչև որ մի սև գլշեք անդառնալի կեր-
պով կ'ընկնեն գոռ փոթորիկի տակ:

Եւ ռոտեղից որտեղ, նայում եմ այդ աւերակ ժամերին և
միտս են պալիս վրացի հայրենասէրները, Ծերեթեթիւներ ու
Ճաւճաւաճէներ: Մեղադրել հային՝ թէ նա աշխատում է սեփա-
կանել Վրաստանի հին վանքերը, երբ մեր երկրի իւրաքանչիւր
բլրի վրայ միքանի հատ վանք է ցցուած. սա ո՛չ միայն ար-
տուրդ է, այլ և անպատկառ, անազնիւ, զրպարտութիւն, որ
իւր արտաքինի տակ ծածկել է ինչ որ ուրիշ թոյն, այլ չարա-
միտ խորհուրդ, որից մարդ դարձում է:

Հազարաւոր տարիներից ի վեր հայ ժողովրդի թիկունքը
մաշկւում է իշխանական պալատների և վանքերի համար քարեր
կրելով դէպի լեռնակատարները. անթիւ տաքիներ նա շարու-
նակ կողոպտւում է նիւթապէս, բարոյապէս, մտաւորապէս.
յոյնն ու արաբը, թաթարն ու սարսիկը հաւասար եռանդով
են գործել աւերելու և կողոպտելու մեր սքանչելի քաղաքա-
կրթութիւնը: Եւ այսօր հովիւ չկայ, որ իւր հօտը մակաղելու
համար հայ վանքի ստուերը չընտրի, բարբարոս քիւրդ ու
թուրք չկայ, որ իւր վրանի ցիցերը խփելու, կամ գոմի մտուրը
շինելու համար հայի հին յիշատակարանների քարերը չգո-
ղանայ: Եւ վրացի գլուխներ են ճարւում մեղադրելու հային,
թէ նա գողանում է վիրական վանքերը: Ողորմելիներ, մեր

անթիւ վանքերն ու պալատներն այսօր անասունների կայաններ են, ի՞նչ անենք ձերը: Բայց զրպարտողը տրամաբանութիւն չունի: Խոչալէս չիղել հայկական առածը. «հայը գէլ եղաւ աշխարհի գառը կերաւ». ձեր ի՞նչը տարաւ խեղճ Ճաւճաւաձէներ, Ծերէթէլիներ:

Ճանապարհից աջուձախ անընդհատ երևում են մեծ ու փոքր գիւղեր Ախուրեանի ավերին շարուած: Կառապանը ասում է իւրաքանչիւրի անունը աւելացնելով՝ որ հայ գիւղեր են: Առանց ասելու էլ ես գիտեմ, որ հայ գիւղեր են դրանք. եկեղեցին այդ վկայում է, սե՛ւ եկեղեցին: Բոլոր այդ գիւղերը նման են իրար: Խիտ առ խիտ իրար վրայ կուտուած՝ տները հազիւ են երևում գետնի երեսին: Բոլորը տափակացած՝ կպած են հողին, բոլորը իրար են խառնուել և մի անորոշ ժխոր կազմել: Բարձր է միայն սև քարէ եկեղեցին, որ իշխում է բոլոր տների վրայ: Ոչ մի ծառ, ոչ մի պարտէզ շրջակայքում կամ գիւղերի մէջ: Բուսականութեան սովոր աչքին շրջակայքի պէս ամայի պիտի թուային այդ գիւղերը, եթէ չլինէր շների հաջոցը կամ հատ-հատ մոլորուած անասունները, որոնք կանգնած են միևնոյն տեղում երազող տեսքով, կամ, քայլում են անորոշ կերպով: Աշնանը կենդանիները միշտ տխուր, վհատուած տեսք ունեն՝ մանաւանդ՝ երբ մենակ են ձգուած դաշտի մէջ. բայց այս տափակացած, ձխուած գիւղերի կողքին նրանց տեսքն էլ աւելի յուսահատ է:

Ճանապարհը՝ Ալեքսանդրապոլից դէպի Անի, որ անցնում է այնքան գիւղերով և միակ հաղորդակցութեան միջոցն է, ազգաբնակչութեան տնտեսական կեանքի միակ զարկող երակը, որով հազարաւոր մարդիկ են անցնում սայլերով, ձիերով կամ ոտքով, այդ միակ ճանապարհը ողբալի պատկեր է ներկայացնում: Չեմ ասում, որ նա քարքարոտ է և խորտ ու բորտ, որ նա բարձրանում է և իջնում անտեղի կերպով, որ կառքի ցընցումները մարդու աղիքներն են գալարում, ամեն անգամ, երբ անիւները վար են ընկնում մի քարի վրայից միւսի վրայ բարձրանալու համար: Այս բոլորը թերութիւններ են, որոնց հետ մեր երկրի ճանապարհորդը ստիպուած է հաշտուել. տրտունջն անօգուտ է, դա մեր երկրի օրգանական մասն է: Բայց ցան այն է, որ այս ճանապարհը յիշած բոլոր թերութիւնների հետ ունի մի առանձին վհատեցուցիչ կողմ, նա կարծես յատկապէս այնպէս է շինուած, որ կառքեր ու սայլեր անպատճառ որոշ տեղերում շուտ գան: Կառապանն այդ գիտէ, նա հեռուից տեսնում է նշանակալից տեղերը և կէս ժպտով, կէս դառնացած, խնդրում է վար իջ-

հեղ կառքից և ոտքով անցնել վտանգաւոր տեղը: Եւ այսպէս քանի՜ անգամ:

Ղէղաջ հայ գիւղին մօտ Ախուրեանը մի պտոյտ է կաղմում մի բլրի ստորոտում և լճանում մի անդնդախոր վիհի մէջ: Հէնց այդ վտանգաւոր վիհի վրայից է անցնում ճանապարհը: Անձրեւի ջրերը սրբել, տարել են ճանապարհի երեսը և առաջ է եկել մի սուր զարիվայր, որ շեշտակի վագում է դէպի ջրով լի վիհը: Եւ ճանապարհորդները և՛ կառապանը ոչ միայն ստիպուած են վար իջնել, այլև շրջապատել կառքը, կախուել ձիերի սանձերից, որ նրանք չայլթաքեն և վայր չըզլորուեն: Մի անգգոյշ քայլ և բոլորը Ախուրեանի մէջ կը թափուեն, որովհետեւ վտանգաւոր եղբին ոչ մի պատուար չկայ, ոչ ցիցեր, ոչ քարեր: Բարձրանում ենք տանջանքով բլրի կատարը և շունչ առնում գոհութեամբ, կարծում ենք, թէ ազատուած ենք. բայց միւս կողմն իջնող ճանապարհը նոյնքան վատ է. այստեղ անձրեւների ջուրը հոսել է ճանապարհի երկարութեամբ և բաց է արել մի քանի առուներ, որոնց մէջ պէտք է զգուշութեամբ յարմարեցրել կառքի անիւները, շուռ չգալու համար: Շարունակել անկարելի է. կրկին վար ենք իջնում: Երեւակայում եմ, թէ ինչպէս պէտք է անցնել այս ճանապարհով անձրեւոտ եղանակներին, ձմրանը, մանաւանդ գիշեր ժամանակ: Դա մի կատարեալ մարտիրոսութիւն է:

Եւ գիւղը, բազմամարդ գիւղը մեր առաջն է, հարիւր քայլի վրայ, նա ամեն ժամ տեսնում է այս բոլորը. անթիւ անգամ այստեղ սայլեր են շուռ անցել, մէջքեր կոտրել, անասուններ սպանել, բարիքը փչացրել:

Եւ գիտէ՞ք ինչ է հարկաւոր այդ բոլոր վտանգներից ազատ մնալու համար—տասն մարդի մի օրուայ աշխատանք, որ ճանապարհը հարթուել և երկու կողմում խրամատներ փորուել անձրեւի ջրերի համար, որոնք հեշտութեամբ կը հոսեն դէպի Ախուրեանը: Ել չեմ ասում որ քարի ու խճի առատութիւնն այս կողմերում այնքան հեշտացնում է մի լաւ խճուղու շինութիւնը, գոնէ վտանգաւոր տեղերում:

Չգիտես վրդովուեմ, անիծեմ, թէ արտասուես այս ժողովրդի անծայր տգիտութեան, բթամիտ անհոգութեան՝ այս զարմանալի փաստի առաջ, որպիսին այս ճանապարհն է: Որպէսզի մի այսպիսի սպանիչ երևոյթ հնարաւոր լինի որևէ երկրում, մեր ժամանակներում, երբ բոլորովին մօտիկ լեռան միւս կողմից սուլելով անցնում է երկաթուղին, պէտք է ժողովուրդը բրնձ գէ զրուխ ունենայ, ուր ոչինչ չի թափանցում: Ամբողջ տարիներ, նոյնիսկ զարեր այս մարդիկը կարող են անցուպարձ անել

այսպիսի ճանապարհով, կ'անիծ' իրանց ճակատագիրը, երբ սայլը ջարդուի, կը փշրեն անառնների կողերը մահակով ու կը հայհոյեն, չգիտես թե մարդ մեռնի սուգ ու շիււանով հողին կը յանձնեն և կ'ուտեն հողու հացը և այնուհետև դարձեալ կը շարունակեն անցուղարձը, նոյն ճանապարհով, նոյն տնաքանդ արկածներով և միշտ անվրդով ու խաղաղ, ասես ոչինչ պատահած չը լինէր: Ինքնասպան ապուշներ... մարդ ամաչում է այս աստիճան բթամտութեան առաջ, հայեր են...

Ահա և գիւղը, ահա այն ժողովուրդը, որ գիտէ մեռնել և արտասուել միայն՝ առանց մտածելու, որ կարելի է խուսափել գերեզմանից և՛ արցունքից: Շարունած են կամերի վրայ և անասունները՝ նրանց պէս խեղճ, նրանց պէս հնազանդ՝ քաշում են նրանց չոր հէղանի վրայից անվերջ պտոյտներով: Ողջ գիւղն է այստեղ: Կռացած գլուխներ, լայն, տափակ քրտնաթոր թիկունքներ, որոնք դարերի ընթացքում այնքան ծեծուել են, անարգուել, վիրաւորուել: Նայում եմ այդ պատկերին, և ինձ համար հասկանալի է դառնում այս մարդասպան ճանապարհը: Դարերի մառախուղը պնդացրել է սրանց հողու աչքերը, և յարատև բեռը ոչնչացրել կամքը, ձեռներէցութեան ոգին սպանել: Էլ մարդիկ չեն, այլ երեխաներ, որոնց ձեռքից պէտք է բռնել, քաշ տալ յետից, կամ առաջ քշել, տանել դէպի բարին և գեղեցիկը: Կամազուրկ, ստրուկ հօտ, որ առաջնորդ է ուզում, որ դողում է իր սեփական կամքից և հրաժարում է այն բոլորից, ինչ իրա անհասկացողութեանը ինքնուրոյն պատկերը կը տայ: «Ո՞նց ժողովուրդ...» մտմտում եմ ես և մենք անցնում ենք: Այժմ մեր առաջն է Ախուրեանը, պէտք է անցնել: Այստեղ նա դուռել է քմահաճ կերպով, լայնացել է և իր ափերը ձգել իրարից հեռու, հեռու, հեռու: Կամուրջ չկայ, կառապանը ասում է, որ ինքը կառքը կ'անցկացնի մի կերպով, իսկ մեզ խնդրում է իջնել, մի քիչ քայլել և ներքևում նաւակով անցնել: Այս էլ մի բան է, որ գոնէ նաւակ կայ: Կառապանը քշում է կառքը ջրերի մէջ, իսկ մենք քայլում ենք նրա ցոյց տուած ուղղութեամբ և սլասում ենք նաւակին: Միևս ափից պոկւում է մի մութ ու անձև բան, որի մէջ կանգնած է մի մարդ և շարժւում է դէպի մեզ: Դա նաւակն է իր թիավարով: Նա համուծ է մեզ և յայտնում է, որ նաւակը մի քառակուսի արկղ է, ով գիտէ սկզբում ինչի համար շինուած. թիւ՝ գոմի մի թիակ է, իսկ թիակաքը մօտակայ բոստանչին է, որ իր պարապ ժամերին սիրում է այդ արկղով մարդիկ կրել մի ափից միևս ափը: Ոչ դէկ, ոչ նստարան, յատակն էլ ջրով լի: Մենք կուշտ ծիծաղում ենք այս անօրինակ նաւակի

և նոյնքան սնօրինակ թիի վրայ. թիավարը միանում է մեղ հետ, բայց հաւատացնում է, որ իր նաւակը թէև սուր ծայր չունի և ոչ էլ դէլ, բայց ծովի վրայ էլ կը լողայ և հրաւիրում է նստել: Ոտներնիս թրջելով, մենք մի կերպ տեղաւորում ենք այս քառակուսի արկղի մէջ, և թիավարն սկսում է իր թիակով յետ մղել ջուրը, որ այս այլանդակութիւնը շարժուի: Եւ նա՝ այնուամենայնիւ շարժւում է, այդ քառանկիւնի նաւակը և մեղ միւս ասին է ձգում:

Աչքս չեմ կարողանում հեռացնել այս նաւակից, ակամայ հետևում եմ, թէ ինչպէս տէրը ցած իջաւ, ինչպէս նա պարանք կապեց ցցին լուծեամբ և թիակը ուսին դնելով պատրաստուեց հեռանալ: «Բարեկամ ասում եմ, գոնէ այս նաւակի քիթը սուր չինէիր, որ հեշտ պատուէր ջուրը»: Նա դարձեալ ժպտում է միամիտ կերպով և հասկացնում, որ այդպէս էլ լաւ է, և որ դեռ ոչ մի դժբախտութիւն չի պատահել: Ի հարկէ գետի վարար ժամանակ երթեկութիւնը դադարում է:

Ճոնապարհներ չկան, կամուրջ չկայ, նաւակն անդեկ ու քառակուսի, ամեն ինչ քառակուսի, և՛ կամք, և՛ միտք, և՛ հոգի: Ա՛խ, այնպէս կուզէի տեսնել այդ բոլոր գիւղացիներին միասին, խօսել, խօսել նրանց հետ և իմանալ, թէ նրանք ինչո՞ւ են այդպէս: Ես համարեա հաւատացած եմ, որ նրանք ինձ յուսահատական բաներ կ'ասեն, որ իմ նկատած ցաւալի երեւոյթը կապուած է մի շարք այլ պայմանների հետ, որոնց առաջ մարդ կանգ կանի, ինչպէս անանցանելի ժայռի առաջ մութ գիշերին: Այդ ժողովուրդը մի համր հսկայ է, որ միայն տառապանք է տեսել և նրա հոգին ծովի պէս մութ, ծովի պէս լայն, հազար ու մի համր գաղտնիքներ ունի երեւի: Եւ այդ հոգու ներքը թափանցելու համար ճանապարհը նոյնքան դժուարին է, որքան մեր անցածը: Ես չեմ խօսում նրանց հետ, ոչ որ չի խօսում. մենք նայում ենք ու անցնում, էլ ի՞նչ եմ վրդովւում ու անիծում: Ինձ պէս հազար մարդ օրական կարող է անցնել այս ճանապարհով, անիծել ու վրդովուել, և դրանով երկրի կարգի, կեանքի այս ցաւալի պատկերը չի փոխուի: Ուրիշ բան է հարկաւոր, ուրիշ խօսք՝ ջերմացնող ու թափ տուող, հիմնաւորապէս յեղաշրջելու այս անճարակ կեանքը, մի փոքր փայլ տալու այս հանդած աչքերին:

Այս ժողովուրդն այնպէս հեշտ է վերածնւում...

Իմ խռերն ընդհատում է կառապանը որ խնդրում է առաջի վերելքը բարձրանալ և իրան հասնել, որովհետև այստեղ գետափին կառքը նստել հնարաւոր չէ: Կառապանի ցանկութիւնը կատարւում է ճշտութեամբ. բողբոն ու տրտունջն

անօգուտ է: Ճանապարհն անցնում է բարձրից, դէպի ձախ՝ խոր ձորակի միջից գալարւում է Ախուրեանը, աներևոյթ ու անձայն: Հակառակ ափում երևում է մի հայ գիւղ. դա Չրփլուն է. պատկերը նոյնն է, մի սև քարաշէն եկեղեցի և նրա շուրջը ողորմելի խրճիթներ: Կալ ու կուտի օրերն են. գիւղի կողքին բազմաթիւ կամեր դառնում են հէշանի վրայ. և մարդ ու կին, մեծ ու փոքր աշխատում են նրա շուրջը: Հէնց այստեղ, կալերի դէմ ու դէմ է Ախուրեանի մի հին կիսաւեր կամուրջը, որ այժմ կոչւում է Չրփլունի կամուրջ: Իջնում ենք կառքից, քայլում խոզանով և դիմում այստեղ:

Քսան մետր խորութեան մէջ հոսում է Ախուրեանը յոգնած ու ծոյլ. նա այստեղ դանդաղում և հանգստանում է հսկայ ժայռի հովանու տակ, որ բարձրանում է հէնց ջրերի միջից, միակտուր և ուղղահայեաց և յօնքերը կիտած, խոփոռ ու անհամբոյր՝ վերից նայում է վար: Հակառակ ափը, որի վրայ մենք ենք կանգնած՝ այնպէս անարկու պատկեր չունի. նա աւելի ցած է հանդիպակաց ժայռից, բայց դարձեալ քարոտ ու կուռ պատուանդան է: Ահա այստեղ է բարձրանում այն կիկլոպեան շէնքը, որ մեր հայրերը անուանել են կամուրջ: Մի հսկայ ու խիզախ գործ, հզօր մտքի մի ըմբոստ յղացում, որ այժմ էլ իր խեղճութեան և աւերածի մէջ հիացմունքի, ապշութեան խառն զարգանդ է պատճառում նայողին: Մի հատիկ քարի կամար է ամբողջ կամուրջը, որ մի օր, մի հպարտ վարպետի կամքով բացել է թևերը և հանդիպակաց ժայռն ու գետը գրրկել անագին բարձրութիւնից, իր սալած մէջքը փռելով կառաւանների, հօտերի, նախիրների, սայլերի, իշխանական կառքերի, աշխարհակալ գնդերի և նրանց երիվարների ոտքերի տակ: Եւ այսպէս դարեր ու դարեր՝ մինչև որ մի օր, մի անէծքի օր ասիական բարբարոսների մի արշաւանքի ժամանակ, նրանց պետը գտել է, թէ Ախուրեանն այստեղ կամուրջի պէտք չունի և հրամայել է խորտակել հայի հանճարի սքանչելի արտադրութիւնը: Եւ նրա աւերածը դուցէ աւելի դժուար է եղել քան կառուցումը: Հազիւ-հազ կարողացել են խորտակել կամուրջի մի բազուկը, այն՝ որ հանդիպակաց ժայռի ուսին էր յենուած: Ե՞րբ է կատարուել այդ բարբարոս գործը, չ՞վ կարող է ասել. միայն այդ ժամանակից Ախուրեանի վրայ կայ մի պատկեր, որ կարող է թուիչք տալ շատ բանաստեղծների երազուն մտքին, և թախծոտ, մելանխոլիկ հոգիներում ամենացաւոտ յուշեր զարթեցնել: Այս կամուրջի մնացորդը մի կատաղի վիշապ է կարծես, որ վիզը գալարուն ու բաց երախով՝ թափ առած նետւում է դէպի հակառակ ափը, ուր դարաւոր

ժայռն է ցցուած, իր հին պատուանդանը, մռայլ, անհամբոյր և անդրդուելի: Երկու ափերից յաղթական կերպով դէմ առ դէմ ցցուած այդ քարէ զանգուածներից, չգիտես ո՞րն է ընտելեան և ո՞րը մարդկային ձեռագործ. թուում է, թէ երկուսն էլ մի օրում, տարերային թափով դուրս են վիժուած երկրի արգանքից, և իւրաքանչիւրն աշխատում է առաջինը նետուել հակառակ ափը: Յուսահատ զայրոյթի պէս մի բան կայ մանաւանդ փրկուած կամուրջի կեցուածքի, նրա ցցուած քարերի նոյնիսկ մահացու ճեղքուածքի մէջ, որ նրա թիկունքի երկարութեամբ անցնում է, որպէս մշտական սպառնալիք վերջնական աւերածի: Կանգնած են դէմ առ դէմ այդ ժայռն ու աւերակ կամարը և նայում են վար, ուր սև անդունդի մէջ գալարւում է Ախուրեանը, որը կարծես դիտմամբ դանդաղում է այստեղ իր ընթացքը մի փոքր դիտելու համար իր գլխի վրայ կախուած հա՞յ հսկաների պատկերը, մի փոքր զովանալու նրանց ստուերի տակ: Ժայռն ու կամարը էլ իրար չեն հասնում, բայց ամենայն օր, առաւօտեան մէկը և երեկոյեան միւսը՝ իրանց ստուերներով փոխադարձ համըրոյրի պատրանքով աշխատում են ապրել այն երազ օրերը, երբ նրանք դրկուած էին զոյգ սիրահարների պէս և միասին զուարճանում էին դիտելով իրանց պատկերը Ախուրեանի յեղյեղուկ ալիքների մէջ:

Բարձրանում ենք վեր, քայլում ենք կամուրջի վրայ, առաջանալով դէպի գետը. սալայատակը դեռ պահել է հին ոտների տակ տրորուած քարերը, որոնց արանքից բարձրացած խոտը իր արմատներով կամաց-կամաց ճանապարհ է բաց անում անձրևների համար դէպի կամարի ներսը: Այնքան դուրեր փոքրիկ ծաղկոտներից անձրևի և ձիւնի ջուրը ծծւում է, սուզւում և հազիւ մինչև այժմ բացել է մի ճեղք կամուրջի երկարութեամբ, որ անշուշտ մի օր կը խորտակի այդ հսկայ կաղմուածքը, որքան և նա կուռ լինի: Այս բարձրութիւնից դժուար է վար նայել ախուրեանին առանց սոսկումի և գլխի պտոյտի, իսկ մօտենալ անդունդի վրայ կախուած կամարին՝ անկարելի է, անկման սարսափը նեղում է մարդուն:

Վար ենք իջնում և ներսի դռնից ներս ենք մտնում կամուրջի փորը. մեր առջև բացւում է մի նոր հետաքրքիր տեսարան: Երկու զուգահեռական կամարակապ սրահներ ձգւում են կամուրջի մի ծայրից միւսը, հեռաւոր տեղերից եկած կարաւանների և ճանապարհորդների ապաստանն է այս: Կամուրջն այսպիսով կրկնակի նպատակի է ծառայել: Դուրս ենք դալիս և կրկին նայում ենք վեր, դէպի կամուրջի կատարը, բարձր, ուրքան բարձր է այն: Ձախ ափին՝ ժայռից հեռու խաղում են

գիւղի մանուկները, նրանք ձեռները ճակատներին հովանի արած՝ նայում են ճամբորդներին, ապա անեղատեսիլ կամուրջին և զարմացած են ու հետաքրքրուած: Նրանք չեն համարձակւում մօտենալ գետին, ժայռի կատարից վար նայել: հետուից միայն դիտում են աւերակ կամարի ցից կատարը: Ներանց ականջին մայրերը շատ են փսփսացել հին աւանդութիւնները այն երջանիկ օրերի, երբ վիշապ ու դև ձեռնասուն անասունների պէս քարեր էին կրում և սուրբերի աղօթքով հրաշքներ էին կատարւում, ինչպէս այս կամուրջը: Աւանդութիւններ... մեր հին, մեծագործ սերունդը իր փառքով ու թշուառութիւններով, իր զօրեղ կրքերով և ինքնատիպ քաղաքակրթութեամբ, նոր մանրացած խղճուկ սերնդի համար դարձել է լոկ աւանդութիւն, անհասանելի հրաշք, ինչպէս այս կամուրջը, որ մի դառն հեգնութեամբ կոչւում է Չրփլուի կամուրջ, այս խեղճ ու կրակ Չրփլուի, որ անշուշտ դողում է նրա աւերակներից և ուշ գիշերին լեզենդաներ փսփսում նրա անցեալի և նրա աւերածի մասին:

Աւանդութիւնների և աւերակների աշխարհ է մեր հայրենիքը...

Հեռանում ենք մտախոհ ու տխուր, թողնելով՝ որ ժայռն ու կիսաւեր կամարը՝ էլի դարեր, առաւօտ ու երեկոյ, ստուերի մահաշունչ համրոյր ուղարկեն իրար, այլևս երբեք չգրկուելու համար:

Ա. Ահարոնեան

(Կը շարունակուի)

ՁԿՆՈՐՄՆ ՈՒ ՖԷՅԱՆ

(Ծաղոնական լեզենդա)

Հեռում, կապոյտ հորիզոնը՝ եզրափակող լեռնաշղթայի վրայ, լուսանում է երկինքը և՛ սիրահարուած աղջկայ երեսի նման՝ ալ գոյն է ստանում: Ծիծեռնակները վեր-վար են թռչում, բարձրասրուն արագիւնները իրանց երկար ու լայն թևերով դէս ու դէն են կտրում վաղորդեան օդը:

Ծովի ափին մտախոհ կանգնած է Ֆուդձի սարը, որի ստորոտը փաթաթուած է թաւշեայ կանաչ գորգով, իսկ ձիւնապատ գագաթը շողշողում, պեծին է տալիս երկնի կապոյտում:

Առաւօտուայ գունատ արեգակը աւելի ու աւելի բարձրանում է հորիզոնի վրայ, հեռուն աւելի ու աւելի լուսաւորւում է: Ծառերի ճիւղերի մէջ աղմկում և՛ առանց խօսքերի՝ երգ է երգում քամին, որին դաշնակցում են շարժուող տերևները:

Տարածութեան մէջ, մի տեղից, լսում են սրնգի և քնատի երկչոտ, դողդոջուն, դիւթական ձայները...

Ձիւնի սպիտակ ֆօնի վրայ, լեռան գագաթի մօտ, գոյանում է մի ամպ, որը երբեք ունի տարածութեան մէջ: Ամպը ճեղքւում է—և մետաքսափայլ թևերը շարժելով՝ գետնի վրայ է իջնում մի շողաթաթախ, սքանչելի ֆէյա... Լսում է թևերի խշխշոցը, թևթև քամու ձայնը, և լեռների դիցուհին հանդարտ իջնում է գետնի վրայ:

Այդ ոգին, որը միայն շողազարդ երկինքն էր տեսել, հիմա յափշտակուած է երկրի սքանչելի տեսքով... Ֆէյան վազվզում է սիզաւէտ մարմանդով, քամին շոյում և համբուրում է նրա ուսերը, նրա շուշան մատները շքեղ ծաղիկներ են քաղում...

Յանկարծ նա բացազանչեց— նրա առաջ տարածուած էր ծովը!...

Այս Բնչ է: Երկնքի մի մասն է որ իր հետ ընկել է գետնի վրայ... կամ, կարելի է, սա որևէ մի աստծու ծածկոց է, որին ինքը չի ճանաչում...

Նա աւելի է մօտենում, թեքում է...

Ա՛խ, ինչպէս կը ցանկայի գէթ մի անգամ սուզուել այս ալիքներէ, այս վճիտ հեղուկի մէջ!

Ֆէյան արագութեամբ վար է առնում իր վրայից փետուրէ ծածկոցը, կախում է նրան սոճու ճիւղերից և՛ ճերմակ, ինչպէս խնձորենու ծաղիկ՝ սկսում է լողալ ալիքների մէջ:

Նրա կուսական սպիտակափայլ մարմինը ձուլւում է ձիւնափայլ փրփուրի հետ:

Բամբուկեայ խրճիթից դուրս է գալիս Կիուն, մի երիտասարդ ձկնորս, և շտապում է դէպի ծով: Նա իր գլխին ձրկնորսական ցանց է տանում, որի հիւսուածքից նրա դեղնագոյն երեսին կլորած և ստուերներ են նկարում:

ձկնորսը սիրոյ երգ է երգում. նա սիրեցեալ չունի—նա աստուածներին է ուղղում իր երգը նրա մասին:

Այս ի՛նչ է կախուած սոճու ճիւղերից: Սպիտակ ամպ է որ հողմը նետել է այստեղ:

Կամ մեծ ձերմակ կարապի թևեր են:

Ո՛չ, դա բմբուլէ ծածկոց է... Դա թև է, դա ամպի տակ սաւառնող թռչունի զարդ է...

ձկնորսը աւելի է մօտենում, ձեռքերով շօշափում է Ֆէյայի հմայիչ պաճուճանքը: Հրաշալի բուրմունք է տարածւում ծածկոցից: Զարմացած ձկնորսը աշխատում է գտնել դիւթական ծածկոցի տիրոջը:

—Այս ինչ երկնային արարած է իր հրեշտակային ծածկոցը թողել այստեղ:

Ալիքների աղմուկը ձկնորսին ստիպում է նայել դէպի ծովը:

Կապոյտ ալիքների վրայ շողշողում է Ֆէյայի շքեղ ու սպիտակ մարմինը:

ձկնորսը վազում է, իսկ գլխին ծածանւում է ցանցը և չի թոյլ տալիս տեսնելու:

Սակայն ձկնորսը ուշադրութիւն չի դարձնում, վազում է Ֆէյայի ետևից... Լեռների դիցունին հրում է խիզախ ձկնորսին իր սպիտակ ուսով... Վերջապէս, յոգնած ձկնորսը ընկնում է ծառի տակ: Ֆէյայի սպիտակ ծածկոցը ընկած է նրա վրայ, ինչպէս քնած կարապ:

Այդ ժամանակ դիցունին դուրս է գալիս ծովից և ծածկելով մարմինը, որը շողշողում էր ջրի ցնցուղի ազամանդներով ու զմրուխէ ծովասէզով, մօտենում է ձկնորսին և, պարզելով ձեռքերը դէպի նա, ասում է.

—Ո՛վ մահկանացու, տո՛ւր իմ թևերը. առանց դրանց՝ ես չեմ կարող վերադառնալ տուն:

Ձկնորսը չի լսում նրան—և հարցնում է.

—Անունդ ի՞նչ է, դու համ աղջիկն ես:

—Ես ոչ հայր ունիմ, ոչ մայր, իսկ իմ անունը գիտեն միայն հողմերն ու լուսինը: «Ծովի ծաղիկ» կոչվր ինձ: Ձկնորս, տո՛ւր ինձ իմ թևերը, մի՛ տրորիր նրանց քո ձեռքերով:

—Օ՛, Ֆէյսա, որին ես պիտի «ծովի ծաղիկ» անուանեմ, քո ծածկոցը կը տամ քեզ, միայն ասա՝—ի՞նչ պարզե կը ստանամ դրա փոխարէն:

—Ի՛նչ որ ցանկաստե՛...

—Յոյց տո՛ւր ինձ երկնքի բնակչուհի, Ուղուժայի կախարդական պարը, այն պարը, որի օգնութեամբ աստուածները ամպերի մէջ կառավարում են աստղերի շարժումները երկնակամարի վրայ...

Հրաշալի ձայներ տարածուեցին ծովի ամիսն. նրանց իբրև պատասխան, արձապանք էր տալիս ալիքների շոյիչ աղմուկը, որոնց վրայ շարժում էին աներևոյթ ողինները, թմբուկների ձայները, սրինգների հրաշալի մեղրդին և ծնծղանների ալկորդները ներդաշնակում էին պարը:

Երկինքը բոսորագոյն է դառնում... Սքանչելի Փուղձին սփռուած է կուրացուցիչ շողակներով:

Պարի՛ր, գիցուհի, երկրի վրայ քեզ նմանը չկայ!...

Պարելով ու ձկնորսին շրջապատելով կախարդական օդակով՝ Ֆէյսան մի ճարպիկ շարժումով յանկարծ յափշտակում է իր ծածկոցը:

Օդակը լայնանում է... Ֆէյսան թևերը բանում, թափահարում է և սկսում է բարձրանալ դէպի երկինք: Նա արդէն Ֆուղձի զազաթի մօտ է, թռուսանցաւ Ուկուշումայի սիդաւէտ մարմանդները, անցնում է Աշիդակիի ձիւնի վրայով, անհետանում է...

Ձկնորսը ծունկ է չոքում, ձեռքերը տարածում է դէպի երկինք, դէպի անհետացող տեսիլը... Նրա յուսահատութեան մէջ այնքան զգացմունք կայ, այնքան անսահման սէր, որ Ֆէյսան յանկարծ կանգ է առնում:

Ժպտում է կախարդուհին և՛ թեքուելով՝ ընկնում է ձրկնորսի ոտների մօտ, ինչպէս վիրաւորուած թռչուն...

Սէրը յաղթանակեց...

Աղքատիկ խրճիթում նորապսակներից մէկը մոռացաւ երկիրը, իսկ միւսը՝ երկինքը:

Թարգմ. Սալլիմեան

ՄԵՐ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

Ճամբորդներ էինք, ձիւն ու ձմրան ընկանք. ի՞նչ ձմեռ էր, բուք-բորան: Քամին տրորում, ծեծում, կրր-ծոտում էր մեզ և՛ լեռնակատարների վրայ, և՛ ձորերի մէջ և՛ կիրճերում. նա ամեն տեղ էր. ձիւնապատ, սառուց կտրած լեռները խօսք մէկ արած՝ հազար կողմից, հազար երախից փչում էին հա փըչում իրանց մահաբեր շնչով:

Դողում էինք ու քայլում գիշերով. միշտ գիշերով պէտք էր գնալ: Եւ դուման էր մեր գլուխների վրայ ձիւնի ու մրրիկի դուման:

Ճամբորդներ էինք, խենթ ճամբորդներ և մրրիկների բերանն ընկանք, ինչպէս ուշացած թռչուններ, որոնք յետ են մնացել մայր կարաւաններից և տարւում են փոթորիկների սոյլերի մէջ վերջին թափով:

Անծանօթ ճանապարհների վրայ, խաւարի մէջ, քաղցից ու ցրտից դողալով՝ սարսափը հեզնելով՝ մենք գնում էինք անընդհատ, ապաստան ու հանգիստ էինք փնդրում. քանի՜ օր էր...

Ձկար ո՛չ մէկը և ո՛չ միւսը:

Քամին մեր մշտական ուղեկիցն էր. նա էլ կարծես ապաստան էր փնդրում նզովելով լեռները ու ձորերը. իսկ քաղցը, ցուրտն ու խաւարը՝ հսկայական չղջիկների պէս իրանց սև թևերը տարածել էին մեր տառապած, անհանգիստ գլուխների և՛ լացող երկրի վրայ:

Ո՛ւհ մեր ճանապարհը... նա ամայի էր ու մեռած.

և այդ մահուան խորունկ վիշաք մեր հոգիների մէջ լուռ մխում էր:

Եւ այրերը իրանց մուկ ծոցերից խմբերով դուրս էին վիժում քաղցած գայլերին, որոնք սողում էին մեր յետևից հոտոտելով մեր անցած շաւիղները, ատամները չխչխկացնելով իրար էին կրծոտում անզօր կատաղութիւնից, դուռները վեր ցցած յուսահատ ոռնում էին սև խաւարի մէջ, ու կըրկին կրծոտում, կրկին բզկտում իրար: Անասող երկնքի տակ՝ հեռաւոր խաւարի միջից նրանց աչքերը փայլփրլում էին մահասարսուռ բոցով, երբ յոգնած արիւնոտ ու անօգուտ պայքարից՝ նրանք իրար կողքի շարւում էին ձիւնոտ լեռնալանջի վրայ և հեալով ու դողդղալով նայում էին դէպի անորոշ հեռուն գազանի ահաւոր յուսահատութեամբ:

Եւ մենք քայլում էինք. խենթ ճամբորդներ էինք, ճար չկար: Պէտք էր կտրել սար ու ձոր, որևէ ապաստանի հասնելու համար: Երբ տանջանքն ու ցուրտն են ուղեկից մարդուն, իսկ երկինքը իր սև զանգուածով կապարի պէս ճնշում է վերից, ճանապարհը վերջ չունի: Սարերը ձմեռ ժամանակ փոթորկի տակ:

Ձիւնապատ, ժայռոտ, հրէշաւոր գալարումներով, միշտ սպառնալի ու քինոտ, նրանք ողջ նման էին իրար և մեր առջևն էին ցցւում միմեանց յետևից: Ձիւնը չանգուելով, մերթ ծնկների վրայ, մերթ սողալով պէտք էր բարձրանալ իջնել, վեր՝ վար, վեր՝ վար, վերջ չկար:

Եւ քամիները լալիս էին խաւարի մէջ. և՛ գայլերը շարունակում էին ոռնալ մեր յետևից. նրանց խռպոտ ձայնը քամու հետ բարձրանում էր ձորերից, ինչպէս անդունդների միջից, ու մահուան կոչի պէս մեն-մենակ ոլորւում էր մեր գլուխներից էլ, լեռներից էլ բարձր, բարձր:

— Սադօ, այ Սադօ, ուր ենք գնում:

— Ջհանդամը, եղաւ առաջնորդի պատասխանը:

— Ճանապարհը չէ՞նք կորցրել:

— Ձէ, չէ:

— Բայց սա ճանապարհ չի կարող լինել, տնաշէն, մինչև ծնկներս ձիւնի մէջ:

— Գայլերի ձայնը լսում էք. մենք էլ նրանց պէս, աղամարդութիւնը ո՞ր օրուայ համար է, ուղիղ ճանապարհով տատա էլ կ'երթայ:

— «Սուրբ Ախպէրիկը» հեռու է դեռ:

— Մինչև լոյս կը հասնենք, թէ չհասնենք՝ այրեր շատ:

— Քաղցած ենք, տնաճանդ, այրերում ի՞նչ անենք:

— Այրերում մանանայ կայ:

— Սաղօն հեգնում էր, այդ զարմանալի Սաղօն, որ յոգնել չգիտէր: Եօթ օրից ի վեր քայլում էինք, թրջուած, մերթ կուշտ, մերթ քաղցած, իսկ Սաղօն շարունակ հեգնում էր, կամ հայհոյում: Նա հայհոյում էր ամենքին, ամեն ինչ, և՛ մեզ, և՛ քամին, և՛ ձիւնը, և՛ ցուրտը, և՛ ճանապարհը:

— Սաղօ, «Սուրբ Ախպէրիկի» մօտ գիւղ կայ:

— Բա, իսօ չոլի մէջ չի սուրբը, գէլերը կուտեն չէ՞:

— Հաց կը ճարուի՞:

— Հաց... ի՞նչ հաց, գառով փլաւ, գաթայ...

Նա դարձեալ հեգնում էր. լռեցինք:

Մեր ճանապարհին գիւղեր շատ տեսանք, ուր ցերեկը՝ շարժում և գիշերը ճրագ չկար: Եւ ամեն տեղ սոփն էր իշխում, համատարած, աշխարհաւեր սովը, որ առասպելական հրէշի պէս թուխս էր նստել կենանքերի վրայ, քամում, գալարում էր աղիքները: Հազար-հազար աչքեր մոմուռ էին քամում, սարից, քարից արցունք էր գալիս:

Հէշտ է ասել՝ սով...

Քանի՞-քանի դուռ թակեցինք, և ամեն տեղ սոփն էր մեր առաջը ցցւում, և հողիները զարհուրելի աւերածը: Մենք՝ որ մեր դժոխային ճանապարհներում սովորել էինք հեգնել, և՛ մահ, և՛ գազաններ, և՛ մրրիկ, և՛ ցուրտ, նողկանքով խոյս էինք տալիս հողիների աւերածից ու սովից ու գնում էինք լեռները, գազանների

հետ այրերը կիսելու և ժայռերի ձիւնապատ կուրծքը չանգոնելու մեր անվերջ վերելքների համար: Կտրուկ ճանապարհը լեռներով էր: Մենք խենթ ճամբորդներ էինք:

Լուսաբաց էր. քամին ու ձիւնը դադարել էին. մեր առջև, ձորի մէջ, ինչ որ մութ կէտեր, սևին էին տալիս:

—Այ «Սուրբ Ախպէրիկը» նրա կողքին էլ գիւղն է, ասաց Սաղօն կանգ առնելով և մատով ցոյց տալով:

Վաղորդեան կիսախաւարը և մառախուղը արգելում էին որոշ կերպով տեսնել գիւղը, բայց կասկած չկար, որ մեր առաջը աներ էին: Մենք էլ չէինք քայլում, այլ զլորում էինք լեռնի վար: Ի՞նչ էր սպասում մեզ այնտեղ: Եթէ վերստին ստիպուած լինէինք լեռները կորչել... վախենում էինք այդ մասին մտածել անգամ: Երկու օր էր համարեա ոչինչ չէինք կերել, յետոյ մենք կապտել, ընդարմացել էինք ցրտից. մեր ոտներն անզգայացել էին, և մատերնիս ցուրտը տարել:

Առաջանում էինք առանց աչքերնիս գիւղից հեռացնելու. կարծես վախենում էինք, թէ նա յանկարծ մեր աչքից կը ծածկուի, կը հեռանայ, եթէ մի վայրկեան չնայենք: Գիւղում սակայն շարժում չկար, վաղորդեան կեանքը խեղդուած էր կարծես զիշերային խաւարի ծանրութեան տակ: Խրճիթները չէին ծխում, փողոցներում կենդանի շունչ չկար: Մի՞թէ գիւղը դեռ քնած էր: Բայց ոչ, ահա երկու հոգի յայտնուեցին և գալիս էին ուղիղ մեզ վրայ: Այդ լաւ նշան էր: Ահա նրանք հասան մեզ և կանգ առան: Նրանք բռնած ունէին մի երկար գաւաղանի երկու ծայրերը. կոյրեր էին: Աչքերի սև խոռոչները դէպի երկինք ուղղած՝ ու բերանաբաց, նրանք ականջ էին դնում մեր ոտնաձայնին և ըստ երևոյթին զարմացած էին.

—Եթէ Աստուծոյ մարդ էք, ձայն տուէք, ո՞վ էք և ո՞ւր էք գնում, ասաց ծերունի կոյրը:

—Ճամբորդներ ենք, կոյրեր չենք, պատասխանեց Սաղօն, հանգստանալ ենք ուղում:

—Հեռու, հեռու՛ն անցէք, երբ կոյրերը փախչում են, սաղերը տեղ չեն գտնի, նայեցէք, այս խրճիթների տակ բոլորը լալիս են քաղցից ու ցրտից:

—Տաճար է, խօսմ բերան չի, մոմուաց Սաղօն, պապանձուի էէ... լսիր, դարձաւ նա գէպի կոյր ծերունին. խէրով մարդ ես երեսում, լուսաբացին առաջներս դուրս եկար, գործներս յաջող կ'երթայ, ասա, երէկ հաց կերել ես...

—Մի դարէ հաց:

—Ո՞ր տեղից էր:

—Գեղից:

—Երբ կոյրը մի դարէ հաց ճարի, աչքանին երկուսը կը գտնի:

—Աստուած տայ:

—Ո՞ւր էք գնում երկուսով էլ կոյր:

—Էն կողմը. ծերունին ձեռքը մեկնեց գէպի առաջ:

—Գէլերը կուտեն ձեզ:

—Գէլերը վաղուց են կերել մեզ, էս գիւղում տուն չկայ, որ գէլ մտած չլինի, սո՛վ է, սո՛վ...

Կոյրերը իրար քաջքշելով դիմեցին գէպի գիւղից դուրս. նրանք երևի գնում էին ուրիշ գիւղ գլուխ դնելու տեղ փնդրելու, իսկ մենք, հետևեցինք Սաղօին: Շուտով նա կանգ առաւ մի դրան առաջ, որի շէմքի երկարութեամբ պառկած էր մի պառաւ բրդաթող շուն:

—Ճանապարհ տուր, անտէր, կանչեց Սաղօն ոտքով հրելով կենդանուն:

Շունը վերկացաւ, իր վիրաւոր, ոսկրոտ մարմինը քաշ տալով գգգգուած, դողդոջուն ոտների վրայ: Նա շարժուեց առաջ անյոյս ձանձրոյթով՝ ասես գրնում էր տեղ փնդրելու վաղուց հետէ անտանելի դարձած կեանքի բեռը վար դնելու համար: Մարմնի յետին մասը քաշ էր ընկնում ու երերւում իրանից անկախ. նա անկարող էր քայլել. կանգ առաւ, մագրեց ու պառաւ դունչը բարձրացրեց վեր և քանի ոյժ ունէր

ոռնաց ողբաձայն, դժոխային ելևէջներով: Սաղօն կանգ առած նայում էր:

—Հ'ը, սասկիս հա, մրմուռաց նա ատամների արանքից. բէխէր տէրդ մեռնի, ժամանակ գտար կաղկանձելու. քէֆը տեղն է, երևի կուշտ է, իսկի մեր հալը չի հարցընում:

—Տօ, էտ թոդ, տնաքանդ, գոչեցինք այսուայն կողմից, ժամանակ գտար սրախօսութեան, կոտորուեցինք էէ:

Սաղօն լռութեամբ հրեց դուռը, որ ճոնչաց, սուր, անախորժ ճիչով, կարծես վազուց հետէ նա չէր բացուել և դժգոհ էր, որ անհանգիստ են անում: Ներս մը տանք ու կանգ առանք:

—Ճամբորդներ ենք մի օրուայ ապաստան, մի փոքրը հաց ենք խնդրում: Խրճիթի կեդրոնում, թոնրի եղբին կծկուած էին մի ծերունի ու մի պառաւ: Ձագերը կորցրած ծեր թռչունների էին նման, որոնք էլ ոչ աւերակ բոյն նորոգելու քաջութիւն ունին, ոչ էլ հեռանալու սիրտ: Մեր աղմուկի վրայ նրանք գլուխները մեզ դարձրին, մի վայրկեան նայեցին այնպէս՝ ինչպէս կը նայէին, եթէ ներս մտնէր տանու կատուն, ապա դարձեալ մնացին իրանց տեղերում, պաղած աչքերը փոխադարձապէս իրար երեսի յառած: Անյոյզ, անմիշտ այդ դէմքերը իրանց քարացած հայեացքով յիշեցնում էին այն արձանախմբերը, որոնք զարդարում են հինաւուրց շէրիմները և իրանց քար լռութեամբ խօսում են անդառնալի մահից: Թւում էր, թէ նրանք հսկում էին կատաբում, այդ երկու ծերերը, գերագոյն հսկումը անցքերի, որոնք իրանց ահաւոր այլանդակութեամբ ոչնչացրել էին նրանց էութիւնը: Նրանցից իւրաքանչիւրը դիմացինի պաղած բիւրերի վրայ կարծես լռութեամբ կարդում էր իր դատավճիռը, և հնազանդ ականջ դնում այն անվերջ փափսոցին, որ լսում է աւերակ տներից և հանդարտ սպասում էր, որ սև ու ցածրիկ առաստաղը կտմաց կամաց իջնի իրանց յոգնած գլուխների վրայ:

Սև առաստաղը սակայն չէր իջնում. մենք էլ նրատակն էինք կանգնած ու նայում էինք այնպէս՝ ինչպէս յուզարկաւորները կը նայէին դադաղների մէջ պառկած մեռելներին: Մենք սպասում էինք մոռացած և՛ քաղցը, և՛ յոգնածութիւնը. նայում էինք և սպասում, թէ ի՞նչ է լինելու: Նրանց գերեզմանային լուծիւնը մեզ խեղդում էր և նրանց մի խօսքը, մի շարժումը մեզ համար դարձել էր գերագոյն պահանջ:

— Ծամբորդներ ենք, կրկնեց Սադօն, մեղմ, ընկճուած ձայնով և գլուխը քաշ ձգեց յանցաւորի պէս: Այն ժամանակ ծերունին կրկին նայեց մեզ, ոտքի կանգնեց երերալով, չորացած դողդոջաւն ձեռքով բռնեց երկար, սպիտակ միւրուքը, աչքերը երկինք բարձրացրեց մի վայրկեան, շրթունքները մի բան մըմնջացին, մարած աչքերը թացացան. յետոյ դարձեալ մեզ նայեց, ձեռները տարածեց մերկ, դատարկ խրճիթի մէջ ու խեղդուած ձայնով կրկնեց.

— Զրմմէ՛ն, զրմմէ՛ն, զրմմէ՛ն...

Զարհուրելի էր այդ «զրմմէ՛նը». կարծես ծերունին չէր ասողը, այլ մի ուրիշ արարած, զուցէ մի կենդանի թաղուած մեռել, որ շիրմի տակ կը ծոտում է իր դադաղի խուփը, չանգուում է սեփական կուրծքը և հեծեծում է արիւն թքելով մահուան ճակատին: Կիսախաւար, կիսաւեր ու ցուրտ խրճիթի մէջ այդ ձայնը տաւածուեց ցաւոտ շեշտերով, մտաւ բոլոր անկիւնները և արձագանգ տուեց մեր կրծքերի տակ, մեր հոգիների մէջ: Սարսուռ անցաւ մեր մարմնով, մենք իրար եկանք աւաւայ, աւելի կծկուեցինք, աւելի խեղճացանք, աւելի դող զգացինք: Մենք պատրաստ էինք դուրս փախչելու, բայց նոյն վայրկենին ոտքի կանգնեց պառուր, առաջացաւ գէպի մեզ, բերելով ձեռքին մի փոքրիկ կաւէ ամանի մէջ մի բուռը եփած գարի, որ նա գէմ արեց Սադօին բացագանչելով.

— Քաղցած ենք... քաղցած ենք... անտէր ենք...

Սադօն յետ-յետ քաշուեց սոսկումով. նրա հետ

մենք էլ երեսներս դարձրինք և դողալով, հեալով իրար հրհրեցինք ու դուրս փախանք: Դուռը էլի մի անգամ ճռնչաց և նրա ձայնը այս անգամ հեզնույ, դիւային քրքիջ էր, որից մենք շտապով խոյս էինք տալիս չլսելու համար:

Լճու անցնում էինք խուլ, ամայի փողոցներով. լուռ էր և Սադօն. նա էլ սիրտ չունէր հեզներու, նոյն իսկ մի անգամ դաստակով սրբեց աչքերը, մի բան՝ որ նրան հեշտ չէր պատահում: Քայլում էինք գլխիկոր, փախչում էինք ոչ միայն դժբախտ ծերերից, այլ և գիւղից, փախչում էինք առանց յետ նայելու: Եւ մեր յետեից սողում էր մի բան, սարսեցուցիչ, ցուրտ բան, որ փափսում էր մեզմիւ ծերունու արտասանած ահաւոր ու խորհրդաւոր բառը՝ «զրմմէ՛ն, զրմմէ՛ն...»

Ի՞նչ էր ուզում ասել դժբախտ ծերը իր այդ մի հատիկ բառով, ի՞նչ մտքեր էին դառնում նրա խղճուկ գանգի մէջ, ի՞նչ վերջուշեր էին տրորում նրա ողորմելի ուղեղը: Ո՞վ կարող էր իմանալ: Մի բան պարզ էր մեզ համար, այդ ձայնը կ'ուղէինք չլսել:

Ծանր ցնցումից կամազուրկ ու անզօր՝ նայում էինք Սադօին, նրան էինք յանձնել մեր բախտը: Սադօն՝ որ լաւ զգում էր մեր դրութեան բոլոր ծանրութիւնը, էլի միքանի դուռ հրեց, ներս նայեց, գլուխն օրօրեց, մի բան մրմռաց ու դարձեալ առաջ անցաւ:

Գիւղից դուրս եկանք, ու մնացինք շուարած. առաջ գնալ անկարելի էր, էլ ոյժ չկար: Ուրախ եղանք, երբ Սադօն փոխանակ ուղիղ ճանապարհով գնալու, յանկարծ թեքուեց դէպի աջ և քայլում էր շտապ-շտապ: Մենք հետևեցինք նրան, մեր առջևն էր մի փոքրիկ խրճիթ, որի կտրի վրայ ծխի մի բարակ պտոյտ կար: Այդ ծխ-խը... թափանցիկ ժապուէնի պէս մեզմիկ գալարւում էր քամու առաջ և զրաւում էր մեզ. նա մեր յոյսն էր, մեր ազօտ, խղճուկ յոյսը, որից կախուել էինք, դէպի որը դիմում էինք հաւաքելով մեր վերջին ոյժերը:

Գիչ յետոյ մենք մենաւոր խրճիթի դրանն էինք: Սադօն դուռը բացեց և մենք ներս թափուեցինք: Թո-

նիրը իրօք՝ վառուում էր և նրա շուրջը և լռութեամբ էին երեք հոգի՝ միջին տարիքի մի կին, իր երկու աղջիկներին հետ, որոնցից մեծը հագիւ վեց տարեկան կը լինէր, իսկ միւսը՝ երկու:

— Ճամբորդներ ենք, քուրիկ, սկսեց Սադօն, ճամբորդի բաժինը երկնքից է կտրած, ոչ որդը կը կրծի, ոչ թռչունը կը սանի, ոչ կարկուտը, ոչ ցաւն ու չոռը. մի պատառ հաց ենք ուզում, մի փոքր հանգիստ:

Կինը մեզ նայեց ուշադրութեամբ:

— Դարբի՛ւ պէք, հարցրեց նա:

— Դարբի պէք, քուրիկ, ձուն ու ձմրան ընկանք. սև օրի տէր ենք, հեռու պիտի երթանք, բուք-բորանը խեղդեց մեզ. սուրբ Ախպէրիկի յուսով եկանք, սուրբն էլ չօգնեց, բանից պրծանք:

— Մեռնեմ իր զօրութեան, նստէք, տաքացէք, Աստուած ողորմած է: Եւ շարուեցինք թոնրի շուրջը. տաքանում էինք ու մեր թաց շորերը չորացնում: Խըրճիթը փոքր էր ու գեանափոր, սև առաստաղը իջնում էր ցածրիկ պատերի վրայ հագիւ տեղ թողնելով ոտքի կանգնելու համար: Տան միակ փռութեամբ մի հատիկ հնամաշ խսիր էր, որի վրայ երեխաներն էին նստած ու մի նոյնքան մաշուած փալաւ, որ երեւի զիշերային ծածկոյթի տեղ էր ծառայում և դրա համար խնամքով ծալուած, դրուած էր անկիւնում: Մի պատի տակ, ջրի սափորի կողքին հանդարտ պառկած էր մի փոքրիկ հորթ, որ յիմար աչքերով նայում էր մեզ, կամ խեղճ, խեղճ որոճում:

— Իմ հորթն է, ասաց մեծ աղջիկը՝ թաթը մեկնելով դէպի կենդանին և վերկացաւ, գնաց շոյելու նրա գլուխը: Աղջիկը քնքշութեամբ կուացաւ կենդանու վրայ և իր սև, երկար մազերով խալառ ծածկեց նրա գունչը: Լսւում էր միայն նրա մեղմ համբոյրների ձայնը և անուշ մրմունջները:

Փոքրիկ աղջիկը անշարժ էր. հիւանդոտ երեխայ էր նա, ուռած փորով, գունատ, տենդոտ ու նիհար

դէմքով, որին մի առանձին արտայայտութիւն էին տալիս արտասովոր, խոշոր աչքերը: Այդ աչքերը... մտած ըսպէից մեզ վրայ էին յառած մի յամառութեամբ, որ մեզ ճնշում էր: Նա կարծես դժգոհ էր մեզանից, վշտանում էր մեր ներկայութիւնից և տնհանգիստ էր: Մեծ աղջիկը վերադարձաւ, նստեց փոքրիկի կողքին, վերցրեց նրա վտիտ թաթը, որ մեղրամոմի գոյն ունէր և խաղում էր ինչ որ մրմուռով: Փոքրիկը դարձեալ լուռ էր, նրա աչքերի խոհուն լըջութիւնը չփոխուեց և ճնշող հայեացքը մեզանից չհեռացաւ:

Լուռ էինք և մենք. լուռ էր և տանտիկինը, որ ըստ երեւոյթին խոր մտածմունքի մէջ էր ընկղմուած: Լսում էր միայն թոնրի ձայնը, որ մեղմ ճարճատիւնով վառում էր և գալարում իր կարմրաւուն բոցերը, և մերթ ընդ մերթ գանգրահեր սեւաչեայ աղջիկն էր զսնազան ուրախ բացազանչութիւններ արձակում: Համատարած խեղճութեան, այս սովի ու ցրտի մէջ երջանիկ էր այդ փոքրիկը, որ ճռուողում էր ինչպէս թռչուն: Նրա ուրախութեան աղբիւրը իր հորթն էր, իր սիրելի հորթը:

— Կը մեծանայ, շատ կը մեծանայ, կով կը դառնայ, կաթ ու սէր կը տայ, մեզ ասում էր նա խաղացընելով փոքրիկ քրոջ ձեռքերը:

Ի՞նչ էր մտածում տանտիկինը, այդ մենք չգիտէինք. բայց ծնկները զրկած՝ մտախօհ, հայեացքը չէր հեռացնում բոցերից: Մի երկու անգամ մեզ նայեց կարեկցաբար և ինչ որ վերյուշեր նրա աչքերը թացացրին: Մեզանից ոչ մէկը չէր համարձակում խօսք բանալ մեզ տանջող քաղցի մասին, բարեսիրտ կնոջ լուծութիւնը կաշկանդել էր բոլորիս: Յանկարծ նա գլուխն օրօրելով սկսեց խօսել կարծես ինքն իրան:

— Էրիկա գնաց... գնաց ու էլ չեկաւ. դարիպութեան տէրը մեռնի... Է՛հ մեր օրերը անէրիկ, անգըլ-խաւոր կնիկը ջրատար է. էս կողմերն էլ կը տեսնէք, գուլում էլաւ, սո՛վ է: Դուք էլ քաղցած էք, թո՛ղ աչքերս դուռ գայ ախպէրներ, ճամբորդը քաղցած... չմեռանք

էս էլ տեսանք. հոգեպահուստ երկու գարեհաց ունիմ, քիչ է, դարիպ ախպէրներ, ճար է պէտք. թէ ճամբորդը մեր դռներից քաղցած անցնի «Սուրբ Ախպէրիկը» վկայ, էս գուլումը մեր գլուխներից էլ բնաւ չի անցնի:

Նա վերջացրեց. նայեց իր շուրջը, նայեց կիսամերկ երեխաներին, թոնրին, իր միակ փալասին, և յետոյ հորթին, շատ երկար: Կարծես ուտելու բան էր փնդրում իր մերկ տան չորս անկիւնում և երբ ոչինչ չգտաւ, գլուխը յուսահատօրէն քաշ ձգեց կրծքին ու մըտախոհ խաղում էր խսրի ծայրի դուրս ցցուած ճիւղերի հետ:

Մենք տաքացել էինք. այդ ճնշող պահանջից ազատուած՝ ամենքս էլ մտածում էինք միայն մեր քաղցի մասին, աղիքներս գալարող քաղցի: Մի գազան էր զարթել իւրաքանչիւրիս ստամոքսի մէջ, կատաղի, անուղորմ գազան, որ չանգոռում, կրծոտում էր մեր ներսը, և մենք ատամներս իրար սղմած՝ ճիգ էինք գործ դնում ցաւից չճշալու համար: Տանտիկինը վերկացաւ, բերեց երկու գարեհացերը, որ մենք պատառ պատառ մի վայրկեանում ոչնչացրինք: Դրանով մեր կացութիւնն աւելի ծանր դարձաւ, զրգուռած ախորժակը զարհուրելի չափեր ընդունեց և ներսից լափում էր մեզ հրդեհի պէս: Մենք պատրաստ էինք հողը կըրծել, սեփական միսը բզկտել, եթէ էլի այդպէս շարունակուէր: Ոմանք չփացնում էին բերանները, ուրիշները երկու ձեռքով փորերը սղմած՝ ծոմոռում էին դէմքը ու կծիկ կծիկ դառնում ցաւից: Նա այդ տեսնում էր, այդ խեղճ բարեսիրտ կինը, տառապում էր մեզ հետ, տըրորում էր ծնկները, բայց ճար չունէր:

— Դարիպ էք, ախպէրներ, օճֆ... Թող հոգիս դուրս գայ... էրիկս գնաց, գնաց, մենակ ենք, ջրատար ենք, ինչ սև կապեմ, Աստծու ճամբորդը սոված մնայ, վէրան աշխարհ, Զանէ, Զանէ, մարէն մատաղ քեզ, հորթիդ շատ ես սիրում:

Զանէն մեծ աղջիկն էր, հորթի սիրահարը, մայրը թափով դէպ ինքը քաշեց զարմացած աղջկան, գրկեց և պինդ-պինդ համբուրեց արտասուալի աչքերով: Աղջիկը զուլիւր թագեց նրա կրծքում:

— Մարէ ջան, ապա, շատ սիրուն է հորթիկս, տես, ինչպէս նայում է, կը քնենք կ'ըլնենք, կը քնենք կ'ըլնենք, կը մեծանայ սեր ու մածուն կը տայ, չէ, մարէ, սեր ու մածուն:...

— Հա, հա, մարէն մատաղ քեզ, բալա:

Մենք մնացել էինք զարմացած, հասկանալ չէինք կրօնողանում, թէ ինչո՞ւ համար են մայրական սիրոյ աղ յանկարծական արտայայտութիւնները, ի՞նչ կապ ունեն նրանք մեր անտանելի կացութեան հետ: Մենք նոյնիսկ դժգոհ էինք, որ այդ կինը փոխանակ մեր վիճակով զբաղուելու, խօսում է երեխայի հետ իրանց հորթի մասին: Տանտիկնոջ փոյթը չէր սակայն և նա վերստին շարունակեց զրկից բաց չթողնելով աղջրկան:

— Հէրդ գնաց, էլ յետ չեկաւ, բալա, ան, եթէ իմ բալա, մնացինք ջրատար... ճամբորդ էր, Զանէ ջան, սե ճամբով գնաց, տես, սրանք էլ ճամբորդ են, քաղցած են, վեր, հէյրան, վեր էրթանք հաց ճարենք, որ Աստուած քո հորթը շուտ մեծացնի:

Մայր ու աղջիկ ոտքի կանգնեցին, Զանէն վագեց, կրկին փաթաթուեց իր հորթին, իր խուճուճ մագբրի մէջ թաղեց նրա դունչը ապա վագէ-վագ հետեւեց մօրը:

Մենք մնացինք մենակ մեզ հիւժող, սոսկալի քաղցի և այն փոքրիկ աղջկայ հետ, որ շարունակում էր անշարժ ու համր նստած մնալ իր տեղում՝ հայեացքը դարձրած դէպի դուռը, ուր ծածկուեցին մայրն ու քոյրը: Դէպի դուռն էր նայում նաև հորթը, նա էլ չէր որոճում: Կարծես խօսք մէկ արած՝ ամենքս միասին նայեցինք դէպի հորթը, ամենքիս այժմ նա էր զբաղեցնում, այդ փոքրիկ կենդանին, որ կամաց-կամաց զուլիւր քաշ ձգեց, աչքերը փակեց և նիրհեց հանդարտ:

Անասելի քաղցը մեզ սպանում էր դանդաղ, տանջալից մահով և միայն այդ հորթը կարող էր մեզ փրկել: Այս միտքը վաղուց էր զբաղեցնում ամենքիս, բայց ոչ ոք սիրտ չէր անում միևսին յայտնել, ամենքս աշխատում էինք խեղդել այդ միտքը, որ ոճրի եղբայրն էր: Այս ողորմելի տունը իր դժբախտ տեսքով, բարեսիրտ ու խորհրդաւոր կիներ իր զգգուած երեխաների հետ, Զանէի սէրը դէպի հորթը, այս բոլորը բաւական էին զրապելու մեր ներսը կրծող հրէշը: Բայց երբ հեռացան մայր ու աղջիկ, երբ մեն-մենակ այս հորթի հետ, կիսախաւար խրճիթի մէջ՝ ստեղծուեց մէկն այն դժոխս-յին վայրկեաններէից, երբ ոճիրը թարթում է իր գիււ-յին հմայքով, երբ սիրտը դող է ընկնում յանցանքի մեծութիւնից, բայց ձեռքը բարձրանում է ով գիտէ ի՞նչ մոլթ, անհասկանալի ուժից մղուած: Առանց մի խօսք ասելու իրար, մենք մէկիկ-մէկիկ ոտքի ելանք, և իրար հետեւելով շարուեցինք հորթի շուրջը, որ զարթ-նեց, ապուշ-ապուշ մեզ նայեց ու կրկին սկսեց որոճալ: Գունատ էինք, շունչներս անհանգիստ, շարժումներս տենդոտ ու վճռական: Իրար նայեցինք լուրթեամբ և համր համաձայնութիւն կայացրինք, վայրկենապէս փողոտել այդ կենդանին և թոնրի մէջ խորովել: Յուզ-մունքն այնքան մեծացաւ, որ մենք պատրաստ էինք ատամներով պատռտել այդ դժբախտ արարածին և հում հում լափել: Մենք մոռացել էինք ամեն ինչ. չգիտէինք ուր ենք, ի՞նչ ենք անում, խիղճերնիս քար կարել էր, մնացել էր միայն մեր քաղցը և այս պատրաստի կե-րակուրը, այս հորթը:

Տարերային մի ոյժ մեր հոգու խորքում զարթ-նել, էր փոթորկի պէս, մենք պատրաստ էինք քան-դել, աւերել, ինչ և լինի, ամենագեղեցիկ գոյու-թիւնները, ամենաանմեղ էակները փշրել՝ կշտանա-լու համար:

Մենք կատաղի դադաններ էինք դարձել:

Մի վայրկենում միջանի ձեռքեր միանգամից մեկ-

նուեցին դէպի հորթի պարանոցը: Կենդանին բառաչեց ցաւագինօրէն, բայց նրա ձայնը՝ սղմող մասների տակ դարձաւ անյոյս, օրհասական խռիւոց, որ խկոյն լռեց. մի դանակ բարձրացաւ ու փայլփլեց օդի մէջ, բայց նոյն վայրկենին տան միւս կողմից բոլորովին նման հորթի ձայնին, մի ուրիշ բառաչ լսուեց.

—Բնն...

Յետ նայեցինք սարսափած, փոքրիկ աղջիկն էր, որի գոյութիւնը մենք խաբառ մոռացել էինք և որը տեսնելով՝ թէ ինչպէս անծանօթ ու սարսափելի մարդիկ խեղդում են իրանց հորթին, կարծես որպէս գերագոյն միջոց բառաչեց նրան փրկելու համար: Ձեռքերը յետ քաշուեցին, դանակը ցած ընկաւ. հորթը թողինք, այժմ նայում էինք այդ փոքրիկ, հիւանդ արարածին, նայում էինք զայրոյթով ու նողկանքով: Նրա դէմքը կարմրել էր սաստիկ ճիգից ու յուզմունքի, խոշոր աչքերը փայլատակում էին անախորժ կրակով, նա մեզ առում էր, այդ փոքրիկը, իր անմեղ հոգու բոլոր զօրութեամբ: Զարհուրելի էր այդ երեխան, զարհուրելի էր նրա բոց հայեացքը, որի առաջ մենք ընկճուեցինք: Թւում էր, թէ մայրը հեռանալով սրան պահապան էր թողել մեզ վրայ, յատկապէս սրան՝ որ վաղուց հետէ կարգում էր մեր հոգու ներսը: Սովոր մեզ համար կամաց կամաց մարմնացաւ այդ երեխայի մէջ, նրա ուռած փորի, նրա վտիտ դէմքի, մանաւանդ այն սարսափելի, թունոտ աչքերի մէջ:

Եւ մենք առում էինք նրան, բայց նրան դէմ դրնալ չէինք իշխում. իր փխրուն մատներով, իր փայլուն աչքերով նա զսպել էր մեր դադանը, մենք ընկճուած, ոչնչացած էին: Նա մեր խիղճն էր, մեր կենդանի խիղճը, որից դողում էինք:

Պրան առաջ ոտնաձայներ լսուեցին, մենք շտապով փախանք մեր նախկին տեղերը բռնեցինք թոնրի շուրջը: Դուռը բացուեց և մենակ ներս մտաւ տանտիրուհին. նրա ձեռքը զատարկ էր, հաց չէր ճարել, երկի:

Մենք արդէն ուզում էինք նրան խնդրել, որ ինչ գնով և լինի, մեզ յանձնի այդ հորթը, այլապէս մենք կը մեռնենք սովից, բայց նրա դէմքի արտայայտութիւնը մեզ կաշկանդեց: Նա հանդիսաւոր քայլուածքով առաջացաւ, կանգնեց խրճթի կենտրոնում և մեզ նայեց անօրինակ հայեացքով: Սաստիկ յուզմունքից կուրծքը բարձր ու ցածր էր լինում, աչքերը լայն բացուած էին և դէմքը գունատ էր, ինչպէս մահապարտի: Նա միառժամանակ մեզ նայեց լուութեամբ, շրթունքները դողդողացին, պարզ էր, որ մի բան էր ուզում յայտնել, մի վճռական ու սարսափելի բան, որ կոկորդից չէր դուրս գալիս: Եւ ընդհանուր լուութեան մէջ լսուեց նրա ձայնը ինչպէս ցաւազին հեծհեծանք, որ դուրս էր գալիս վիրաւոր, մղկտացող կրծքից:

— Ախպէրներ, ախպէրներ... գիւղում հաց չկայ... այդ ես գիտէի... ես այնպէս գնացի Զանէին դուրս տանելու համար. ելէ՛ք այժմ, մորթեցէք այդ հորթը, թող նա մատաղ լինի ձեր եկած ճամբաներին. մորթեցէք, իմ սևաւոր էրկի սիրուն, որ մի օր ձեզ պէս չուերն ընկաւ և որ այժմ ո՞վ գիտէ ո՞ւր է ընկած անտապան ու անտէր. մորթեցէք բոլոր այն գերեզմանների սիրուն, որոնք անտէր են, որոնք կորած են սարերում ձորերում. նրանց սիրուն, որոնք մի բուռ հող չեն տեսել, որոնց ոսկորները լիզում են քամիները և կրծոտում են գազանները: Թող հանգիստ առնեն նրանց թափառական, էրէրմանի մնացած ստուերները: Օ՛հօ, Զանէն լաց կը լինի, գիտեմ, դրա համար էլ նրան հեռացրի տնից, թող լայ, լայ, ի՛նչ անեմ, ո՞վ չի լալիս վերան աշխարհում... Թող գոնէ ճամբորդները սովից չմեռնեն, ապրեն, բեալքի նրանց ոտքի խէրով Աստուած ճար անի, էս սովը վերանայ, աշխարհը գինջանայ... Նա խօսում էր մի մարգարէուհու պէս, որ պատգամներ է տալիս, բառերը դուրս էին թափւում, հեղեղի պէս, ինչպէս մի տենդոտ զառանցանք, իսկ մենք լսում էինք սասանուած: Լուեց մի վայրկեան, ծա-

Նըր, խորը շունչ առաւ, դարձաւ դէպի դուռը, առանց յետ նայելու բացադանչեց կերկերուող ձայնով։

— Մորթեցէք, մորթեցէք ի սէր բոլոր զարիւս ճամբորդներին...

Եւ զուրս գնաց... մենք մնացինք քարացած. և երբ ապշութեան վայրկեանն անցաւ, երբ վերստին մնացինք մենակ մեր ներսը կրծոտող քաղցի հետ, դարձեալ հայեացքներս դարձաւ դէպի հորթը, որ անշարժ նայում էր մեզ, և կարծես կարդում էր մեր մտքերը։ Եւ մեր մտքերը սև էին, մենք նզովում էինք և՛ քաղցը, և՛ մեր ստամոքսը, և՛ մեզ։

Նզովում էինք, բայց պէտք էր կշտանալ։

Սուր դանակը վերստին բարձրացաւ, սլաղ փայլ արձակեց. հորթը բառաչեց, յետոյ խռխուաց. որպէս տըխուր արձագանգ նրա օրհասական ձայնին՝ տան միւս անկիւնից նորիցը նշուեց երեխայի ճիչը։

— Բա՛ն, բա՛ն...

Երկու ձայներն էլ վայրկենապէս լռեցին. նրանք մեզ համար էլ գոյութիւն չունէին. տանտիկնոջ վերջին խօսքը՝ «մորթեցէք» դեռ հնչում էր մեր ականջներում. իսկ անուելի քաղցը մեր ձեռքին մզումն էր տալիս... Ճենճերահոտը տունը լցրեց. մենք կշտանում էինք...

Մայր ու աղջիկ շատ ուշ տուն եկան։ Ձանէն դուռը բանալով՝ ձեռքի մի հատիկ դարեհացը մեզ ձգեց և ինքը վազէվազ դիմեց հորթի տեղը, բայց դատարկ գտնելով, կանգ առաւ քարացած, չորս կողմը նայեց, շրթունքներն ուռցրեց ու դարձաւ մօրը։

— Մարէ, հորթս։

— Հորթդ... քուռանամ ես, չկա՞յ... փնաս չունի, այ էս ախպէճները ուրիշ հորթ կը բերեն քեզ։

— Հո՛րթս, հո՛րթս, հեծեծաց անմխիթար երեխան այս ու այն կողմ դառնալով։

Փոքրիկ աղջիկը, որ բոլոր ժամանակ լուռ էր,

բարձրացրեց իր շիւղի պէս բարակ մատը և քրոջը ցոյց տուեց տան մի անկիւնում ընկած սև բանը:

Հորթի մորթին էր... մենք մոռացել էինք թագ-
ցընել: Ձանէն վազեց ընկաւ նրա վրայ, գրկեց երկու ձեռ-
քով, բարձրացրեց արիւնոտ գլուխը, սղմեց կրծքին և
համբուրում էր ու լալիս, արիւնոտելով իր դէմքն ու
մազերը:

Փոքրիկ աղջիկը թոնրի եզրին վերջին անգամ բա-
ռաչեց.

— Բա՛մ, բա՛մ, ևնոյնպէս հեկեկալ սկսեց. մայրը քա-
րացաւ իր տեղում: Ձարհուրելի՛ էր...

Մենք սարսափելի յանցագործների պէս ինչ անել-
ներս չգիտէինք. վերկացանք ու փախանք նաև այս տե-
ղից: Ձանէի հեկեկանքները, փոքրիկ աղջկայ բառաչը
աւելի սոսկալի էին, քան ծերունու «զըմմէ՛նը», լաւ
էր քաղցից մեռնել, քան այդ գնով կշտանալ:

Սարերը, դէպի սարերը, բուք-բորան են, փոթորկի
տակ. դուման էր:

Ո՛ւհ մեր ճանապարհը... արիւն ու արցունք:

Ա. Ահարոնեան

ՇՈՒՇԱՆԻԿ

Աշխանային ցուրտ ու խոնաւ առաւօտ է. երկինքը պատած է մշուշով. մանր անձրեւ է մաղւում: Քաղաքը նոր է զարթնել: Կտուրներից թափուող ջուրը թիթեղեայ խողովակների մէջ թեթեւ աղմուկ հանելով փողոցները լցնում է մի ընդհանուր մոմոտցով: Ծառերը նայում են վհատ ու տխուր. նրանց թորշոմած ու դեղնած տերկները, անձրևի կաթիլների հետ մէկիկ-մէկիկ ընկնում են ցած, ցելի ու տիղմի մէջ:

Տխուր է քաղաքը, մույլ են և մարդիկ. նրանք դժգոհ դէմքերով անցնում են սառը և թաց մայթերով: Թարմ և ուրախ են միայն դէպի դպրոցը շտապող մանուկները. բնութեան թախծոտ տեսքը, ամպը, թուխպը, անձրևը, ցուրտն ու խոնաւը, տերևաթափ ծառը նրանց չի վշտացնում, նրանց մատաղ սիրտը չի ալեկոծում, բոլորը նրանց համար սիրելի են, բոլորին նրանք սիրում են և ուրախ, զուարթ, թեւերի տակ միմի կապոց, գրքերի պայուսակ, շտապում են:

«Ահա դարձեալ մի կէս ժամ ու բոլորը կանցնին», մտածում է կօշկակարի տասերկու տարեկան աղջիկ, Շուշանիկը՝ որը իր սովորութեան համաձայն կանգնել էր բակում, դէպի փողոցը նայող դռների մէջ: Նա անընդհատ նայում է անցուդարձ անող իր անձանօթ բարեկամներին ու հայեացքով հետևում է նրանց մինչև փողոցի միւս ծայրը. նա բոլորին գիտէ, բոլորին էլ ճանաչում է: «Այժմ, ձեռք-ձեռքի տուած, երկու քայլը կանցնին. ահա կաղիկ աղջիկը, ահա փոքրիկ տղան, իր մեծ պայուսակով. այժմ սիրուն աղջիկն է գնում. ահա երեք փոքրիկները իրանց աղախնի հետ. հիմա կանցնի սեփական կառքը»... Նա բոլորին էլ նախանձում է, մանաւանդ վերջինին: «Ուրբան բաղդաւոր են», բացազանչում է Շուշանիկը ամեն անգամ, երբ անցնում է այդ կառքը և այդ ժամին թւում է, որ ձիաները կայծակից էլ արագ են թռչում, կառապանը հպարտ նըստած, հազիւ է նրանց պահում:

— Շուշան, հեշտաեռին նայիր, լսում է նա մօր ձայնը.

խելոյն վազում մի քանի ածուխ է աւելացնում ու նորից դառնում է իր տեղը:

—Շուշան, լսում է նորից մօր ձայնը.—բակը աւելիր:

Նա, աւելը ձեռքին, բակը սրբում է. բայց աչքը փողոցից չի հեռացնում. նոյն տանը կեցող, վերի յարկի երկու քոյրերը դեռ չեն անցել. ահա նրանք սանդուխներից իջնում են, իր մօտով պիտի անցնեն, իր հետ պիտի խօսեն. նա այդ գիտէ:

—Բարի լոյս քեզ, Շուշանիկ, բա՛կն ես աւելում—ուրախ բարևում է նրան տան տիրոջ աղջիկ Հեղինէն, որը վերաքըննուածիւնից յետոյ փոխուել է վեցերորդը:

—Այո՛, ցածր ու քնքոյշ ձայնով պատասխանում է Շուշանիկը ու քայլում է նրանց յետևից մինչև փողոցը:

«Ախ Աստուած, կը լինե՞մ մի օր էլ ես սրանց պէս ուսումնարան գնամ. առաւօտները վեր կենամ շատ վաղ, կօշիկներս սրբեմ, մաղերս սանրեմ, ես էլ նրանց պէս մաքուր, գեղեցիկ շորեր հագնեմ, սև գոգնոցով, սիրուն ունոցով. կապեմ գրքերս, առնեմ թևիս տակ, ուրախ ու զուարթ վազեմ ուսումնարան: Այնտեղ դեռ ոչ ոք չի լինիլ. բակը աւելեմ, դռները, պատուհանները սրբեմ, ուսուցչիս հեշտակուն էլ փայլեցնեմ: Նա ինձ շատ սիրէ. ասէ Շուշանիկ, ան այս գիրքը կարդա, այս նկարներով գիրքը քոնը լինի... Երբ կը դառնամ տուն, տան գործն էլ կ'անեմ, մայրիկիս կ'օգնեմ, լուացք կ'անեմ. օ՛ շատ կ'աշխատեմ ափսոս չե՞մ մայրիկս. նա շատ է չարչարւում»: Նա սիրում էր երկար մտածել, տարուել վառ ցնորքներով, քաղցր ու անուշ պատրանքով:

Անցնում էին օրեր: Մի առաւօտ վերի յարկի քոյրերը զարմացան: Շուշանիկը դուրսը չէր, նրանց չբարևեց. երկրորդ օրն էլ չկար նա: Տրամեցին, մի մեծ բանից զրկուած էին համարում իրանց: «Այսօր էլ մենք վատ թուանշան կը ստանանք» նախագուշակում էին նրանք: Եւ երբ դասից վերադարձան տուն, անմիջապէս իջան ներքնայարկը և առաջին անգամ մը տան Շուշանիկի ծնողների բնակարանը:

Շուշանիկը հիւանդ է. նա պառկած է թախտի մի ծայրին. այտերը կարմրել են, աչքերը աւելի են վառւում, շրթունքները չորացել են, սիրտը արանգ-արանգ բաբախում է, իսկ շնչանութիւնը տաք է, ինչպէս կրակ:

—Բարի լոյս քեզ, Շուշանիկ, տկա՛ր ես:

—Այո՛, զարմացած պատասխանեց նա:

—Ի՞նչու տկարացար:

—Չգիտեմ:

—Մըսել է, երէկ առաւօտ, այն ցրտերին, հօ տեսաք:

դուրսը կանգնած էր: Մըսել է, շատ է մըսել, միջամտեց մայրը, խնդրելով օրիորդներին նստել: Նրանք տեղաւորուեցին հիւանդի մօտ. մի վայրկեան տիբեց լուծիւն, ապա կարեկցաբար նայելով հիւանդին, սկսեց մեծ քոյրը:

—Իհարկէ կը մըսի, տաք հագուստ չունի, վերարկու չունի, նոյնիսկ մի շալ չունի ուսերին:

—Ի՞նչպէս չէ, բամբազից ֆուֆայկայ ունի, չի հագնում, ի՞նչ անեմ. ամեն առաւօտ դուրսն է, ձեզ է նայում, ձեզ շատ է սիրում, այ թէ ինչո՞ւ է մըսում: Ամեն օր լաց է լինում «ինձ՝ ուսումնարան տարէք, ես էլ եմ ուզում սովորել» բայց մեզ պէս խեղճին ուսումնարանն ո՞վ կը տայ. մենք ո՞վ, ուսումնարանն ո՞վ:

—Շուշանիկը լաւ աղջիկ է, ափսոս է, որ առանց ուսում մի մնայ. իհարկէ պէտք է ուսումնարան տաք, ուղիղ է ասում:

—Մայրիկս ի՞նչ անի, մենք խեղճ ենք, եթէ հարուստ լինէինք, ես էլ ձեզ հետ ուսումնարան կը գնայի, այնտեղ լաւ է, չէ՞, շատ գրքեր կան:

—Այո, մի ամբողջ սենեակ լիքը:

—Եւ այդ բոլորը դուք կարդում էք, կարող էք տուն էլ բերել, այնպէս չէ՞. ուսումնարանն ի՞նչ լաւ է: Ես որ վեր կե՛նամ... ես... ես էլ կը գամ, կը տանէ՞ք, հա՛, ինձ էլ կը տանէ՞ք:

—Անպատճառ, անպատճառ, կը տանենք. դու այնքան լաւ աղջիկ ես, Շուշանիկ, դու այնքան բարի ես:

—Հայրիկս չի թողնիլ. ես ամեն երեկոյ խանութի կօշիկները սրբում եմ. մայրս էլ մեղք է. օ՛հա այնչափ գործ ունի. նա լուացք է անում. ես էլ տան գործն եմ շինում, երեխաներին եմ պահում. այդ դուք չգիտէք. հայրս բարկացուտ է... բայց ուսումնարանը ի՞նչ լաւ է. ասում էք ամբողջ սենեակը գիրք է, այսպէս, մինչև առաստաղը լիքը, օ՛ ի՞նչ շատ է, կարդում էք. խաղալիք էլ կայ, տիկի՞ն էլ կայ... Բայց ես ոչինչ ունեմ, ոչ ի՞նչ: Որ ես ուսումնարան գնամ, մայրիկ, կը թողնե՞ս:

—Կը թողնեմ, միայն լաւացիր, շուտով լաւացիր:

—Ես լաւացել եմ, այ, տես, լաւ եմ, ձեռքերիս մէջ չի այլընտ, այստեղ մի փոքր ծակում է, ձեռքդ բեր, այ, այս տեղ, կռնս տակ, կարծես դանակով են ծակում. քիչ է ցաւում, շատ չի ցաւում: Առաւօտը վեր կը կենամ, դուրսը կը սպասեմ ձեզ, դուք ինձ կասէք. «բարի լոյս քեզ Շուշանիկ, տկա՛ր ես» ես էլ կասեմ,—հէ, այժմ՝ առողջ եմ:

—Ո՛հ, այդպէս չի լինիլ. մենք առաւօտը կը գանք քեզ մօտ ու կը տանենք քեզ ուսումնարան:

—Դուք, ինձ ուսումնարան. հէ, խաբում էք, ես գիտեմ...

բայց չէք խաբիր, այնպէս չէ՞. գիտեմ այց ես ձեզանից մի բան պիտի խնդրեմ... այնպէս սրտով ուզում եմ. գրքերը բռնել թեիս տակ ու ման գալ: Առաւօտները երբ դուք ուսումնարան էք գնում, ես էլ այնպէս գնամ, մի փոքր հեռու ու նորից գամ մեր տունը. բայց գրքեր չունիմ... Այստեղ, ուսումնարանի այն մեծ սենեակից, ինձ համար մի մեծ գիրք բերեցէք. ես էլի ձեզ յետ կը տամ. միայն մի օր, դարձեալ տարէք. հա՛, կըտամք, կը բերէք:

—Հէնց այս բոլէին բեզ համար գրքեր կը բերենք, որքան ուզում ես. մենք շատ ունենք, պատասխանեց Հեղինէն, իսկ փոքր քոյրը վազեց իրանց տունը, ու միքանի վայրկեանից յետոյ բերեց Շուշանիկի ուղած գրքերը. և դառնալով հիւանդիկն ասաց.

—Ահա այս բոլորը քոնն է. քեզ ենք ընծայում:

Հիւանդը աչքերին չի հաւատում. նա մերթ մօրն է նառում, մերթ քոյրերին, թւում է նրան, որ ահա նրանցից մէկն ումէկը գրքերը պիտի նորից առնի: Երկու ձեռքով ամուր բռնած, նա դիտում է, նոյնիսկ չէ վստահանում թերթի:

—Շուշանիկ, ապա բաց, այդ կարմիր կողով գրքի մէջ պատկերներ կան, ասաց Հեղինէն, սիրալիք նայելով նրան:

—Ուզիդ էք ասում, այս գրքերը ի՞նձ կը տամք. չէք տանի:

—Այդ բոլորը քոնն է. մենք քեզ դեռ ուրիշ գրքեր էլ պիտի տանք:

—Շնորհակալ եմ. սա ինձ բաւական է. ես որ լաւանամ, էլի ձեզ յետ կը տամ, հայրիկը ինձ համար կ'առնի. նստեցէք. ինչու վեր կացաք:

—Թող հայրիկդ էլ առնի, բայց մենք քեզ էլի շատ գրքեր կը տանք. նրա համար, որ դու շատ ես սիրում:

Շուշանիկը ոչինչ չէ պատասխանում. նայում է գրքերին. թերթում է. նայում է պատկերներին, գրքերը նորից դարձում է, դնում է թեի տակ. նորից վերցնում:

«Ա՛խ ինչ լաւ է այնպէս... բայց ես վատանում եմ». նրա աչքերը մթնում են, մայրը ջուր է տալիս, օրիորդները քացախ են բոսում ճակատին. նա փոքր ինչ ուշքի է գալիս, գրքերը հաւաքում է, դնում թեի տակ և իր սիրալիք հայեացքը նորից ուղղում օրիորդներին. նրա վառ, հրեշտակափայլ աչքերը, անխաբի նայում են, իր երախտագիտութիւնն է ուզում արտայայտել իր ամբողջ էութեամբ. և այդ վայրկեանին նա ռըքան գեղեցիկ, ռըքան չընաղ է. նա ցանկանում է իր ամբողջ սիրտը

բաց անել նրանց առաջ. ուզում է խօսիլ, բայց չի կարողանում... Յանկարծ նա լաց է լինում:

— Ձգիտեմ, այնպէս լացս դալիս է, հեկեկանքը զսպելով, պատասխանում է նա օրիորդներին և նորից բաց անելով կարմիր կողով գիրքը, կանգ է առնում մի պատկերի վրայ:— Այս փոքրիկ աղջիկը պահում է իր կոյր պապին. այնպէս չէ:

— Այո, դա մուրացկանութիւն է անում և կերակրում է իր ծերունի և կոյր պապին:

— Խեղճ աղջիկ, նա ուսումնարան գնացել է:

— Այո, ուսումնարան եղել է. երբ ծնողներից զրկուել է, դուրս է եկել և երկար տարիներ իր պապին պահել է:

— Այդ բոլորը այստեղ գրուած է, այնպէս չէ:

— Այո, դա փոքրիկ Հեղինի պատմութիւնն է:

— Ինչ լաւ աղջիկ է. իսկ ես ուզում եմ խեղճ մայրիկիս թողնել և ուսումնարան գնալ: Նա երկար նայում է պատկերներին, թւում է նրան, որ ինքը իրաւունք չունի ուսումնարան գնալու, քանի որ իր ծնողները խեղճ են:

— Մայրիկ, դառնում է նա մօրը, օրիորդների դուրս գալուց յետոյ, Հեղինէի հայրը շատ փող ունի:

— Այո, նրա հայրը վաճառական է:

— Ինչո՞ւ հայրիկս էլ վաճառական չէ... այն ժամանակ ես էլ ուսումնարան կը գնայի և եթէ մեր բակումը մի կօշկակարի աղջիկ ապրէր, ես նրան շատ կը սիրէի, հետը խաղ կ'անէի, մեր տունը կը տանէի, ուսումնարանն էլ ցոյց կը տայի, խաղալիքներ կը տայի... Ձեռքերս էլի այրւում են, ինչ վատ եմ... հայրիկս ինչո՞ւ չեկաւ:

— Դեռ թնդանօթը չեն արձակել, երեւի շուտով կը գայ, ի՞նչ պիտի անես:

— Այնպէս ուզում եմ, որ շուտով գայ: Կ'ասեմ գիրք ունեմ... ես ուսումնարան... բայց չի թողնել... մայրիկ, կօշկակարի աղջկանը ուսումնարան կը թողնե՞ն:

— Իհարկէ կը թողնեն:

— Ո՛չ, կ'ասեն քու հայրիկդ կօշկակար է. դու էլ գնա, լուացք արա, տուն սրբի, բակ աւլի՛ր, գիտե՞ս այդպէս է. ուզում ես Հեղինէին հարցրու. նա այդ բոլորը գիտէ, բայց չի ասում, այ, վաղը տօն է, նա ինքն ասաց, մեկ ֆօտ պիտի գայ. ուզում ես հարցրու: Կարծես ուզում եմ քեւել, թէ ինչ ինքս էլ չգիտեմ:

— Եթէ քունդ տանում է, քնիր, ես էլ լուացքը պարզաջրեմ, այ, այս բոպէիս կը դամ:

— Գնա, մայրիկ, ես լաւ եմ, ասաց Շուշանիկը, բայց նա

լաւ չէ. տաքութիւնը սաստկանում է, գլուխը ցաւում, ականջները խշշում են. հայեացքը պղտորւում է, վերմակը ծանրացել ճնշում է նրան. թւում է որ սենեակը մեծանում է, պատերն էլ են շարժւում ու ինքը տալւում է, աւելի շուտ ընկնում է, այնտեղ, հեռու, կանանչ բլրակի վրայ. ահա պիտի հասնի ու տանջանքից ազատուի. բայց նա գլորւում է անդունդ, ահաւելի խորխորատներ, և օգնութիւն է կանչում... Զառանցում է, անհասկանալի բառերի մէջ մերթ ընդ մերթ լսում է, գիրք... ուսումնարան... կօշկակարի աղջիկ... Նա չիմացաւ ի՞նչ պատահեց իր հետ գիշերը: Լուսարացին կարծես փոքր ինչ լաւ էր զգում իրան: Երբ անքերը բաց արաւ, կարմիր կազմով գիրքը ընկած էր իր կողքին, խկոյն առաւ դրեց թևի տակ: Մայրը աթոռի վրայ հագուստով քնած էր, հայրը աշխատանքի չէր գնացել, լամպարը դեռ վառւում էր: Նա ուշադրութիւնը լարեց, հարեանի տանը պատի ժամացոյցը խփում էր. համարեց, ժամի եօթն էր. դա նրան վարմանը պատճառեց, ի՞նչու այդ ժամանակին մայրը դեռ քնած է, հայրը գործի չի գնացել... մոռթք, հրազի պէս մի բան էր դառնում նրա գլխում. կարծես մտաբերում էր գիշերուայ անցքը. «Ինչո՞հ հայրիկ» դուրս թռաւ յանկարծ նրա բերանից, անքերը փակեց և ուզեց մտաբերել բոլորը, բոլորը ինչ կատարուեց այդ գիշեր:

Մայրը զարթնեց, երեսին խաչ հանեց. կուսցաւ, գիտեց Շուշանիկին շնչառութիւնը և կարծելով թէ նա քնած է, զգուշութեամբ սկսեց սենեակի իրերը կարգի գցել:

Դուռը կամացուկ բացուեց, ոտքերի ծայրով ներս մտաւ Հեղինէն:

— Մայրիկ, Շուշանիկը քնած է:

— Ոչ, ես այնպէս միտք եմ անում, ուրախացած պատխանեց մայրը. նրա տանջուած դէմքի վրայ երևում էր յուսահատութիւն և երկիւղ. նա այդ մի գիշերուայ մէջ կրել էր անասելի վիշտ ու տանջանք:

— Հայրիկիդ խօսեցի՞ր, ի՞նչ է ասում:

— Հայրիկս ասում է, թող Շուշանիկը ուսումնարան գնայ:

— Ուղի՞ւղ, ուրախացած բացազանչեց Հեղինէն մօրը:

— Շուշանիկս ճիշտ է ասում, հայրը համաձայն է:

— Ուրեմն վաղը Շուշանիկը ուսումնարան է գնում: Այստեղ մեզ մօտիկ ուսումնարան կայ, կը խնդրեմ որ ընդունեն:

— Հայրիկս ասաց, ասաց, թող Շուշանիկն էլ ուսումնարան գնայ, մի՞նակ ես, ասաց, տեղը չգիտեմ, ասաց, ես Հեղինէի համար մի զոյգ կօշիկ կը կարեմ, թող տանի. ես այնպէս հի-

ւանդ էի, երբ հայրիկս ասաց, լաւացայ. բայց գիտեմ, ինձ չեն ընդունի:

— Ի՞նչու.

— Նրա համար որ... ես ուսումնարանի հագուստ չունիմ. ես գիտեմ, բոլորին էլ ճանաչում եմ. այսպիսի հագուստով ոչ որ ուսումնարան չի գնում. խեղճ մայրիկս ճրտեղից կտոնի:

— Այս կապոցը տեսնում ես, ի՞նչ կը լինի այստեղ:

— Չգիտեմ:

— Ապա առ, բնոյ:

Շուշանիկը արագ բացեց կապոցը և յանկարծ կանգ առաւ.

— Ի՞նչ ես գարմանում, փոքր քրոջս հագուստն է, քեզ համար եմ բերել... այ, տեսա՞ր, հագուստ էլ ունիս:

— Մայրիկ, տես, ասում է ինձ համար է բերել այս հագուստը. ես պիտի հագնեմ. իսկ ձեր հայրիկը չի՞ բարկանալ, այնպէս չի՞... Ի՞նչ լաւն է ձեր հայրիկը. բայց իմ հայրիկն էլ լաւն է. նա փող չունի, կօշկակար է, ասաց, ինձ թողնում է, որ ուսումնարան գնամ: Ես լսում էի երբ մօրս հետ խօսում էր. նա լաց եղաւ. նա ինձ համբուրեց, այնպէս սիրում է ինձ, ձեռքըս բռնեց, ասաց, ի՞նչ տաք է. ձեռքերս էլ համբուրեց. ասաց, գնամ, բժիշկ կանչեմ. մայրիկս չէր թողնում. բայց նա գնաց. խեղճ հայրիկ, գնաց բժիշկ բերեց. մի մեծ մարդ... Ես նրանից վախում էի. նա չգիտեմ ինչու հօրս վրայ բարկացաւ, բղաւեց: Երբ բժիշկը գնաց, մայրիկս շատ լաց եղաւ, հայրիկս էլ լաց եղաւ. իմ լացն էլ եկաւ, յետոյ... քնեցի... — Մայրիկ, ախր հայրիկս չգիտի, որ ես ուսումնարանի հագուստ ունիմ. որքան կուրախանայ: Ձեր հայրիկը գիտէ, որ ինձ էք տալիս, հօ չի՞ բարկանալ:

— Մենք պատմեցինք նրան. նա քեզ շատ սիրեց. ասաց ուսումնարանի վարձն էլ կը տամ. գրքերի փողն էլ, ուսումնարանի հագուստն էլ, այնպէս որ դու ոչ մի բանի հոգ չես տանի:

— Ուսումնարանին փող են տալիս, ախ ես այդ չգիտէի, զրուխս այնպէս ցաւում է... եթէ մեռնեմ, այն ժամանակ ոչ ի՞նչ ոչ ի՞նչ էլ հարկաւոր չի... Ախ ինչ վատ եմ...

Հեղինէին կանչեց տարաւ իրանց սպասուհին մօր հրամանով. վախենում էին վարակուելուց, թէեւ բժիշկը ասել էր, «թոքերի բորբոքում է»:

Շուշանիկը մնաց մենակ: Խոհանոցում մայրը աշխատու է, կրակ է անում, ածուկը լցրել է քուրան, փչում է, ուզում է, կրակը աւելի բորբոքի. նրա մոայլ աչքերից մէկ-մէկ կաթում

են արցունքի կաթիլներ, ընկնում են թէժ կրակի վրայ թշնամ ու կորչում: Ինքը կօշկակարը կուչ է եկել, աւելի է կռացել. մկանունքները դուրս են ցցուել, աչքերը խորացել, փոս ընկել, յօնքերը եկել ծածկել են նրանց. նա ջղաձգական ցնցումներով այս անկիւնից այն անկիւնը ընկնում, կարծես մի բան է որոնում. մեծ աշխատանքի մէջ է: Տաւարի փափուկ լիար միս է գնել. այդպէս է բժիշկը հրամայել «երկու ֆունտ միս, ութ բաժակ ջուր, այնքան եփել, որ երկու բաժակ մնայ»: Ահա կրակի վրայ միսը եփում է, նա մի անգամ չափել է, դեռ 4 բաժակ ջուր կայ, դեռ շատ պիտի եռայ: «Ահ, ի՞նչ ուշ է այդ ջուրը քաշւում, երբ պիտի երկու բաժակ մնայ» մտածում է կօշկակարը շուտ-շուտ նայելով կաթսային: «Մսաջուր, մսաջուր, միայն մսաջուր պիտի տալ, ո՞վ գիտէ ի՞նչ էք տուել. ձեր աղջիկը չի ապրել, նրա դրութիւնը անյուսալի է, երբ դանակը ոսկորին է հասնում նոր էք գալի ինձ մօտ» բղաւել է նրանց վրայ բժիշկը ու կրակ է գցել ծնողների սիրտը: Այժմ նրանք, բուլիօնի շուրջը պտտւում են, կարծես դա պէտք է իրանց աղջկանը ազատէ, կարծես այդ փրկարար հեղուկից է կախուած նրա կեանքը: Նրանք երբեմն իրար հտեից դողդողալով, մտնում են աղջկայ մօտ. ապա նորից խոհանոց, նորից ածուր են աւելացնում ու բորբոքում կրակը:

Այդ միջոցին Շուշանիկը նորից բացեց կապոցը, նայեց հագուստին, կոճակներին, գրպանին. ապա գոգնոցն ու ուննոցը ղննեց, ցանկացաւ մի վայրկեան իրան երեւակայել այդ հագուստի մէջ. գիրքը թեի տակ, ուսումնարան գնալիս. բայց դա նրան չյաջողուեց, միտքը պղտորւում էր. գլուխը լի էր այլանդակ պատկերներով, անուելի, տխուր: Մեծ դժուարութեամբ նստեց, ապա սկսեց հագնուել նոր զգեստը: Երբ ուննոցը գցեց ուսերին, կարծես նա իրան լաւ զգաց, գոգնոցն էլ կապեց և զգուշութեամբ իջաւ ցած. մի ձեռքով յենուեց պատին, միւս ձեռքով գրքերը առաւ թեի տակ, ապա պատէ պատ բռնելով հասաւ դռներին, դուռը բաց արաւ ու անցաւ դուրս: Նրա ոտքերը ծալւում էին, գլուխը պտտւում էր, բայց ուրախ էր, անչափ ուրախ. նա նայում էր իրան, գրքերին, և թւում էր, որ անա ուսումնարան է գնում... Մի քանի քայլ էլ առաւ. անա և խոհանոցը, նա իր ամբողջ ոյժերը հաւաքեց, ուզում էր դուռը բաց անել. գոչեց. «Հայրիկ ջան, տես ես ուսումնարան եմ գնում»: Բայց դեռ շէմքին չհասած, աչքերը մթնեցին, երերաց, տատանուեց ու վայր ընկաւ...

Ծնողները լեզապատառ դուրս վազեցին, բայց իրանց աչքերին չէին ուզում հաւատալ. գրքերը ամուր բռնած՝ անշնչա-

ցած ընկած էր իրանց աղջիկը: Նրանք ճշացին, պոռացին. նրանց ձայնը երկինք հասաւ. տները դողացին, հարեանները ցնցուցին, ամբողջ բակը հաւաքուեց, բայց վշտից խելագար ծնողներին չկարողացան մխիթարել: Շուշանիկի անմեղ, հրեշտակալին հոգին երկնքումն էր, իսկ նրա փոքրիկ ու վտիտ մարմինը թաղեցին ուսումնարանի հագուստով գրքերը թևի տակ...

Շուշանիկին ուսումնարան տարան, այն մեծ ուսումնարանը, որի դռները բաց են ամենքի համար, հարուստ թէ աղքատ, կօշկակար թէ վաճառական:

Մ. Պետրոսեան

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԳԻՇԵՐՆԵՐԸ

Գիշեր է: Եգիպտական գիշերները հրաշալի են: Յերեկուան խաշող տօթը, թմրեցնող խորշակը, ամենաթարմ գիշերային սիւզով կը մոռցուի: Եգիպտական բուն կեանքը գիշերայինն է. ցերեկուան յոգնեցուցիչ կեանքի եռ ու զեռը՝ ելեքտրական լոյսերու ըմբռնումներով ցերեկ դարձած՝ գիշերը կը վերակենդանացնէ: Այնտեղ, բացօթեայ սրճարանները, զբօսավայրերը, ծովեզերքը, Նեղոսի հրաշալի ափերն ի վար երկնցող պարտէզները, լիքն են բաղմութեամբ: Այնտեղ են համարեա աշխարհի բոլոր անկիւններէն համախմբուած բոլոր ազգերու ներկայացուցիչները. ամենքը կապրին ազատ կենցաղով, եգիպտական կլիմային տակ ապրողները չեն զգար թէ որու ձեռքին տակ կ'ապրին. ազատ քաղաքացիներ են ամենքը. պարտաճանաչ և ոչ յանցագործ մարդուն ոչ ոք կը հարցնէ թէ՛ դու ճիշտ ես, ինչո՞ւ այստեղ եկար. ո՛չ մի պատասխանատուութիւն: Բազմութիւնը կը զբօսնու այնտեղ համայնական, հասարակական ամեն բաղաւորութեամբ. բացօթեայ նստած լորդին, փաշային, բէկին քովը կարող է նստել մի աննշան աղքատը և վայելել նոյնչափ, որչափ այդ մեծատունը. դասակարգային ազ-

նուականութիւնը, մանաւանդ զբօսավայրերու մէջ, կը մեռնի:

Նւ ահա հետզհետէ ժամադրուածի նման իրարու-
ետեւէ ետեւ կուգան զբօսավայրերու համեմները, ձեռնա-
ծուները, արաբ մը, որ զոյգ մը կապիկ կը խաղացնէ իր
դէֆով. խեղճ կենդանին օրիորդական հագուստներով,
շրջազգեստով ու փեղոյրով այնչափ քաղաքակրթուե-
րէ, որ զինքը պար ածողէն ալ դուցէ մի բանով ա-
ւելի շնորհալի կը գտնէ դիտողը. ահա հնդիկ խորհրդա-
ւոր զրբացը, ափի մէջ բազդ նայողը, որ հեռաւոր Հնդկաս-
տանէն մինչև այստեղ եկեր է իր հնարքները ցոյց տա-
լու համար, և ինչէր ըսես չի ըներ. բերնէն 40 մետր թել
դուրս կը քաշէ անհաւատալի ճարպիկութեամբ կծկելով.
կոկորդէն դուրս կը բերէ երկաթի խոշոր կտորներ, ձու-
եր, փայտէ մեծամեծ գունտեր, իր արագաշարժ հագար
ու մէկ խաղերով կ'ապշեցնէ լորդն ու աղքատը և ա-
ռատ վարձատրութեամբ կ'անցնի մօտակայ միւս զբօսա-
վայրը: Ահա զոյգ-զոյգ երգիչներ՝ եւրոպացի թէ արաբ՝
կուգան հնչեցնելու իրենց խնամուած և անխնամ երգե-
րը. արաբուհին նոյնիսկ իր գեղեցիկ ու կլկլուն խաղե-
րով կը թափառի զբօսավայրէ զբօսավայր երգելով՝

«Ալիշանէք, զա՛լիմէ, ես ո՛ւլլի, ո՛ւլլի.

Ես՛ր, ես սէ՛յտի, ես՛ր, ես սէ՛յտի»...

Քեզ համար եմ եկեր, ո՛վ բռնաւոր, լսէ՛,

Լսէ՛, ո՛վ սիրելիս, լսէ՛. քեզ համար եմ եկեր:..

Արաբուհին իր այդ սիրոյ շոայլ խօսքերը կ'ուղղէ
ամենուն. ամենուն կ'ուղղէ բնականի հասցուցած կեղծ
սիրոյ շանթահարիչ աչքեր. արաբուհիին գիշերի պէս սև
աչքերը գեղեցիկ են. ձայնը հարուստ ու հնչուն. խօս-
քերը՝ արևելական ճկուն բանաստեղծութեամբ հարուստ
և համեմուած և շատ դուրեկան. երբ նա կ'երգէ,
աւելի զուարթ ու չարածճի երիտասարդներ ալ չեն
թերանար իրենց կոյմէ համապատասխանող խօսքեր ուղ-
ղելու անոր, և յաճախ անոր գեղեցիկ երգի ընդմիջում-
ներուն հետ կը խառնեն. «Ալլա՛հ, մաֆի՛շ քէտա էպէ՛-

ալէն».—Աստուած իմ, իմ նմանը յաւիտեանս ալ չի լինիր: Նա կը վարձատրուի առատ. ամենքը կուտան և անոր հալն ու քէֆը կը հարցնեն. նա ամենքին շնորհակալ լինելու համար մասնաւոր բառեր ունի, ու այսպէս կանցնի շրջանէ շրջան: Անոր կը յաջորդեն հրէայ շրջուն փերեզակը, գորգավաճառ պարսիկը, հնդիկը՝ իր հնդկական նուրբ գործուածքներու հակով, յոյներ՝ լօ/ժօնի/ի տոպրակով. սուտանցի սեը կօշիկ ներկելու առաջարկները կրնէ փողոսի շման իր սպիտակ տիւրանները ցոյց տալով. ֆէլլահ շէյխ մը նայիս՝ անդիէն, քեզ կը մօտեցնէ իր հնագիտական շարժուն թանգարանը. ինչէր ըսես չկան. արաբական տնային աստուածներ—ապիսը, իպիսը, փոքրիկ եզը, կատուն, ոսիւրիսը, ամբողջ աստուածներու հաւաքածուն. եթէ ատոնցմէ չես ախորժիր, նա շատ բաներ ունի քեզ ցուցադրելու. անս փարաւոնական դրամներու շարք մը, անս սուրերու, գէնքերու և զրահներու մի ժողովածու, զանազան քարեր, կապոյտ ու կանանչ ակներ՝ արաբական խորհրդաւոր նշաններով, որոնց բոլորը նա գտած է, ինչպէս ինքը կրսէ, բուրգերու ոտքին տակը փռուած աւաղներու մէջէն, սպինքսի ստորոտէն և Թէրէի անսպառելի պեղումներէն: Այսպէս, դեռ գիշերաշրջիկ վաճառականներու ամբողջ կարաւան մըն է, որ կը վիտայ գթօնեղներու շուրջը:

Ամեն տեղերէ երգի ու երաժշտութեան, պարի և կեր ու խումի հրաւիրող հրապոյրներ: Ահա և անգլիացի զինուորներու իշամբարձ խումբը. զարեջուրով զուարթացած՝ ամբողջ տասնեակներով իշաւորներու կարաւան մընէ, ծխամորճը ձախ շրթունքէն կախած, քթէն անդին չտեսնելու չափ գինով, բայց միշտ անփնաս. քրքիջներու, «ուռուաններու» ձայնով անոնք կը ճեղքեն քաղաքը և կ'արշաւեն իրենց բնակավայրը՝ միջնաբերդ. իշապանները, ճերմակ ու կապոյտ ծէլէպիէսներով, որը ամբողջ իրենց հագուստը կը կազմէ, իրենց էջերուն և էշաւորներու ետեւէն կը վազեն կատարեալ մրցակցութեամբ և կը խօսին անգլիերէնը այնչափով, որ չափով

որ իրենց էշերը կը հասկնան արաբերէն պարտաւորիչ բառերը: Ոչ միայն զինուորները, այլև յաճախ մարդ զարմանքով կը պատահի Անգլիայէն եկած անգլին խումբերով տուրիստ ջէնտլմէններու, լէյտիններու և օրիորդներու՝ որոնք միս (miss) կը կոչուին, առանց սակացն իրենց վրայ ունենալու գոնէ կտոր մը միս. այլ ամբողջ ոսկոր են անգլիացի այդ միլիթիանտէր տուրիստ ծիծեռնակները նոյնիսկ, որոնք Եգիպտոսի գաղջ ձմեռներուն անսխալական այցելու ծիծեռնակ հիւրերն են. առանձին հաճոյքով էշ՝ կը նստին այնչափ հանդիսաւոր թափօրով, որ այդ ամենէն լքուած ու արհամարհուած կենդանին հետգհետէ բարձրացեր է մարդերու աչքին և արժանացեր է աշխարհիս ամենէն հարուստներուն մասնաւոր յարգանքին. անոնց համար զրկանք կը լինի, եթէ չբարձրանան այդ համետաւորներուն շալակը: Անգլիայիներուն համար Եգիպտոս գալ և էշ չի նստիլ՝ կը նշանակէ արաբներու համար Մէքքէ գնալ և չազօթել, կամ չի խմել տալու զէմզէմը՝ անմահութեան ջուրը:

Այսպէս եգիպտական գիշերները գուաբթ և կախարդիչ են. կառքերը կը սուրան, ելեքտրական տրամվէյները կը վիստան քաղաքին ամեն ծակն ու ծուկը և գիշերային աշխարհիկները անվերջ կը կրեն ու կը կրեն դէպի օպերաները, թատրոնները, բարերը, կոնսէրտները, կաֆէ շանտանները, Նեղոսի վրայ նաւակով գրօսներու, և դեռ հազար ու մէկ տեղեր...

Եւ միթէ՞ արաբ հաշշաշը ինքզինք կը զրկէ իր մանկութենէն ի վեր անձնատուր եղած մէկ գուարճութենէն:

Արաբի ընտանեկան ներքին կեանքէն չի բղխիր ոչ մի վայելք. անոր կիներ, զաւակները լոկ պատահականութեան արդիւնք են և չունին անոնց հետ պարտաւորիչ կապակցութիւններ: Նա եթէ մի քանի սև փող կ'աշխատի, ուրիշ բանի համար չէ, բայց եթէ գերագոյն տենջանքով ըղձալու թէ՛ երբ կը հասնի գիշերային այն սովորական ժամը, որ զինքը մշտապէս հրաւիրեր է նե-

տուիլ հաշիշի յաւիտենական երանութեան զրկերուն մէջ. անոր համար հաշիշի գոլորշիներով զուարթանալու նոյնիսկ մէկ վայրկեանը՝ առանց հաշիշի յաւիտենականութիւն մը վայելելէ աւելին կարժէ:

Այնտեղ է ահա. նեղ ու յետ ընկած մի անկիւնի վրայ մեծափառ հաշիշանոցը, ուր կը դիմէ ամեն մի արաբ աւելի երկիւղածութեամբ, աւելի պարտաճանաչութեամբ, քան Ալլահի մարմնական ոչ մի վայելք չմատակարարող ցուրտ տաճարը. արաբը լաւ համոզուած է ստոր և այդ պատճառով իսկ հաշիշանոցներու մէջ աւելի երկիւղած հետևորդներու կը պատահի մարդ, քան մզկիթներու մէջ՝ աղօթաւորներու:

Կարգ-կարգ շարուած բազմաթիւ փայտեայ երկար նստարաններ՝ պարսկական տախտերու նման ետեւէ ետեւ կ'երկարին. դա ժողովրդատեղին է: Աւելի խորը մի բաւական բարձրութեան վրայ կայ բեմը, յատկացուած այդ երեկոյթները զուարթացնող բուն արարողապետներուն. դա կը ծառայէ նուագողներուն, երգչուհիներուն և կաքաւչուհիներուն: Բեմի աւելի խորհրդաւոր մի անկիւնը յատկացուած է, սովորաբար աչքերով կոյր, մի շէյխի կամ երբեմն բանաստեղծ և յանպատրաստից երգող մի մէտուաշի:

Հաշիշանոցը արաբին համար այն է, ինչ որ սովորաբար *café chantant*-ը եւրոպացիին համար:

Նւ ահա հետզհետէ բարեպաշտ ուխտադնայներու նման ետեւէ ետեւ կը մտնեն հաշիշի երկրպագուները և կը գրաւեն իրենց տեղերը: Բեմին վրայ արդէն պատրաստ են սրինգներով, քանոններով, ութերով, թմբուկներով, դէֆերով և տամպուռքաններով նուագողները և մի քանի արաբ երգչուհիներ: Երաժշտութիւնը նախ կը սկսի մեղմ և դանդաղ, այնպէս որ արևելական թէքսէնորուն մէջ շրջանաձև դարձող աղօթաւոր շէյխերու եզանակը կը յիշեցնէ: Սպա հետզհետէ այդ մեղեդիաւորութիւնը աստիճանական դաշնակաւորութեամբ կը բարձրանայ արևելական ոլորումներով, որուն կը յաջորդէ երգչու-

հիներու «նա լէ՛յլի, նա լէ՛յլի»-ով գիշեր, ո՛վ գիշեր խորհրդաւոր երգը. ապա՝ «նա է՛յնի, նա է՛յնի, քա՛ման շուֆ»-ով աչքեր, ո՛վ աչքեր, նորէն տեսէք: Եւ այսպէս հետզհետէ խմբերգը մխմխուն և մեղամաղձիկ եղանակներու և երգերու հմայքով ոչխարի հօտի մը նման լուռ լսող ժողովրդին սիրտը կը գերէ. երբեմն յանկարծ, տեսնես, եղանակը կընդիմիջուի, որուն կը ձայնակցին ամբողջ ունկնդիրները միանուագ աղաղակելով, «ա՛, քա՛ման, ն՛ա ուէյտի».—ա՛, նորէն, ո՛վ սիրելիներ, նորէն... Այդ ընդհատումները և բացագանչութիւնները նուագողներու և երգչուհիներու համար ոգևորիչ աղ ու համեմներ են անհրաժեշտ դարձած և ունին եւրոպացիներու լիաբուռն ծափահարութիւններու գնահատիչ արժանիքը:

Երաժշտութիւնը ժամանակաւոր կերպով կը լռէ. կարգը բանաստեղծ «մէտտան»-ինն է: Սա նոյնպէս կը լինի առհասարակ կոյր մի շէյխ, բայց օժտուած բանաստեղծական և մանաւանդ խեղկատակ սրախօսութիւններու մեծ կարողութեամբ. սա երկու լարէ բաղկացած վինի նմանող կնտնտոցը ձեռքը՝ նախ երգելով կըսկսի մի ինչ որ բանաստեղծախառն հէքիաթ «Աըլու Ձէթ»-ին կամ «Աըլու Նազար»-ին մի պատմութիւնը՝ իր պատմութեան քին տալով՝ երբեմն, իբր միջնաբար, այնպիսի խորամանկ, հետաքրքրաշարժ և ծիծաղով լի հանգոյցներ, որուն համար աշխուժի եկած ունկնդիրները գոհունակութեան ձայնարկութիւններով կաղաղակեն. «ա՛, ա՛, ա՛, քա՛ման նա ուէյիդնի, քա՛ման նուա».—ա՛, կեցցես, նորէն, ո՛վ մեր սիրելին, նորէն, մի քանի անգամներ ևս: Այդ միջամտութիւններով աւելի աշխուժի եկած մէտտանը չափազանց ոգևորութեամբ, դէմքի միմոսական ծամածուլութիւններով այս անգամ ժողովուրդին մէջ ներկաներուն, կամ այդ օրը բացակայութեամբ հեռու մնացած մի ծանօթի ուղղած սրախօսութիւններով կը վերջացնէ իր շատ հետաքրքրութիւն շարժող մէկ հեքեաթը: Ու այսպէս ժամերը կը յառաջանան:

Ամենքի աչքը սակայն ծառայողին՝ զարսօնին վրայ է ուղղուած. երբ արդեօք նա գուրս կը դայ այն խորհրդաւոր ծակէն, իր հետ բերելով ամբողջ երեկոյթի հոգին խայտացնող և կեանք տուող հաշիշը: Նա է այդ արարողութեան յատկացուած քրմապետը. արաբը անոր կը սպասէ այնպէս, ինչպէս տաճարի բարեպաշտ աղօթաւորը երեսը խաչակնքելու համար կը սպասէ բուրվառ ծխող արեղային: Եւ անա նա մի քանի անգամներ կ'երևի, բայց ձեռնուռնայն. դա նշան է հաշիշի բոլորանուէրներուն ախորժակը գրգռելու. ի տես այդ պաշտօնեային, կարծես անոնց ներքին պահանջը աւելի կը զօրանայ. յաճախ նոյնիսկ տրտունջի ձևով այդ պահանջին կը տրուի աւելի գործնական ընթացք, որպէսզի փութացնեն ցանկալի հաշիշին երկայնափող «կողը»:

Եւ անա վերսկսող թրթռուն եղանակի մը հետ բեմին վրայ կը ցատկէ, յանկարծ, մի մատաղահաս և հրապոյրներով լի արաբուհի: Դա կաթուղ աղջիկն է, երեկոյթին թագուհին՝ կիսամերկ և իր պարելու զանազան խորհրդաւոր պահանջներուն յարմարցուած պճղնաւոր, թափանցիկ և փայլուն զգեստներով. երկու ձեռքերու միջնամատին և բթամատին վրայ անցուցած է կարթիկներով և ճարմանդներով բռնուած փոքրիկ ծնծղայաձև զիւեր, որոնք համաբախ չափերով իրար կը զարնէ, երգուած եղանակին հետ ներդաշնակելով իր կիսամերկ թևերու և ոտքերու կատաղի խոյանքները. նրբածայր անդուսեայ կօշիկներէ անմիջապէս վեր՝ մերկ ոտքի կոճերուն վրայ գեղեցիկ կերպով նստած են բաւական հաստութեամբ արծաթեայ օղակներ, որոնց շարունակութեան վրայ անցուած են հնչուն բոժոժիկներ, որոնք իր ցայտուն պարլին խորհրդաւորութիւնները աւելի կը շեշտեն. նա ամենաճկուն մարմնով ոտքէն մինչև գլուխը կը խաղացնէ մարմնին ամեն մասերը, մի անբացատրելի քմահաճութեամբ մարմնի այդ բոլոր մասերուն տալով այնպիսի ձևեր, որոնք լպիւրջ անբարոյականութիւնը ոչ միայն չեն քօղարկեր, այլև բացայայտ կը

ցայտեցնեն՝ զինքը զիտող և կրքերու անձնատուր, վա-
ւաշոտ արաբին տալով՝ անասնական վայելքներու տեսա-
կան ամեն բաւարարութիւն: Ահա այդպէս երկար ժա-
մանակ կը կատարէ նա որովայնապարը, սրունապարը,
որուն շարունակութեանը մէջ վերջապէս կու գայ Մէհ-
մէդի խոստացած ջէննէթէն աւելի ցանկալի երեկոյթի
սրբութիւն սրբութեանցը, արաբներու հազարգութիւնը՝
սրբազան հաշիշը:

Հաշիշը՝ էսրաբի, ափիօնի՝ բնաւորութիւն ունեցող,
բայց անկէ անհամեմատ աւելի թունդ մի բաղադրու-
թիւն է կանեփանման մի բոյսի սերմերէն արտա-
դրուած՝ զինովցնելու, թմրեցնելու և մարմինը զգայա-
զիրկ ընելու յատկութիւնը ունեցող, որը կը մատակա-
րարեն դէյլանի նման և երկար փողաւոր չիբուխի ձե-
ւով՝ «կող» կոչուած գործիքի միջոցով. «կողը» հնդկըն-
կոյզի արտաքին փայտեայ ամուր կեղեն է, մէջը դա-
տարկ և ջուր ածուած. հաշիշը կ'այրուի գործիքին զը-
լուխը վառուող մի տեսակ սուգանական թումբաքիի մէջ,
երբ ամեն անգամ կողի երկար ծխամորճէն ֆոֆուսը-
նելով կը քաշէ հաշշաշը:

Եւ ահա կուգայ վեհափառօրէն «կողը» մատուցա-
նող պաշտօնեան. հաւաքական բացագանչական ուրա-
խութիւնը կատարեալ է. կողի արարողապետը նախ ին-
քը մի քանի անգամներ ուժգին կը քաշէ, քթէն ու պըն-
չածակերէն դուրս սահեցնելով ծուխի բարդ քուլաներ.
ապա բերնէ բերան, և այդ միջանի անգամներ, կը
շրջանաբկէ ծխելու գործիքը ամեն մէկին տալով անբա-
ցատրելի հաճոյք. հաշիշը նուիրական խոնկի նման քու-
լայ քուլայ կողի փողէն ներս կ'ընդունի իւրաքանչիւր
հաշշաշ, պաշտումի հասած առանձին վայելքով, կուշտ
կուշտ կը ծխէ մինչև թոքերը ստանելով և իր մէջ պա-
հելով այդ հիւթի բուն հարբեցուցիչ ոգին և դուրս կը
բղխացնէ աւելորդ ծուխը, ջանալով որ անոր էութե-
նէն մասնիկ չկորսնցնէ: Գլուխները հետզհետէ կը գուար-
թանան ու կ'օրօրուին. զինովութիւնը կը սկսի. սրճարա-

հապետի զրգիռ պատճառող հնարագիտութիւններուն կը միանայ երաժշտութիւնը, արաբ երգչուհիներուն սիրահրաւէր երգը, կաքաւչուհիի որովայնապարը, այս ամենը արդէն կը բաւեն հաշշաշ արաբին գլուխը խառնելու և գինովութեամբ թմրող անոր մարմինը հրաւիւրելու դէպի մշուշապատ մի աշխարհ, ինքնամոռացութեան և յափշտակութեան մի նոր հայրենիք, ուր իրերն ու առարկաները, շրջապատն ու հոգու թելադրութիւնները գիւթական չափեր կ'առնեն. սա չի նմանիր նոյնիսկ ամենախիստ գինարբուցեան: Ու դեռ այդ ամենը չէ: Դեռ հաշշաշին կը պակասի մի բան — շաքարախառն սուրճը. արաբը «ամենայն ինչ կատարեալ» ընելու համար, մի փոքրիկ բաժակով սուրճ կ'առնէ. ահա նա արդէն տիրացած է իր ցանկացած վայելքին:

Այսպէս կէս դիշերէ վերջ, ժամը երկուքը կանցնի. յաճախ հաւախօսը կը յիշեցնէ, թէ առաւօտը մօտ է, պէտք է թողուլ սրճարանը, պէտք է տուն գնալ:

Եւ ահա հաշշներու տխուր ու զառանցող կարաւանը դուրս կելլէ իր սրբատեղէն՝ հաշիշատնէն:

Հաշշաշը անփնաս է. հետեւինք անոր:

Անցիր մօտէն. հետեւ է քայլառքայլ, և ապահով եղիր, որ հաւկուրի նման նա քեզ չի տեսներ. անոր մէջ այդ պահուն զարթուն են մի քանի օրգաններ միայն, և այն ալ իր պէտքերուն համար. իսկ միւսները քնած են. նա կը քալէ, կը շարժուի, բայց մարմինը մեռած է. միայն անոր ուղեղը հնոցի նման կը բոցալառուի. ահա անոր օրգաններու գործող մասերը:

Հաշշաշը իր այդ դրութեան մէջ երկնքի և երկրի մէջտեղ անպարան կախուած մի էակ է, նուրբ, անօսը: Նա այլեւ չի պատկանիր իրեն և երկրին, բայց տելի մօտ է երկնքին: Նա ինքըզինքը կը զրայ անիւթեղէն, հոգեկան էակ, մարմին չունեցող ոգի, ոտքերը իրեն համար վաղուց կտրուած են գետնէն. նա օդագնաց թռիչքներու հեծած՝ կը ճախրէ դէպի անորոշութեան բնագա-

ւառները: Նա կեանքի կատարեալ երանութեան մէջն է: Հաշշաշը միանեծան տէրն է երկնքի և երկրի: Նա այդ պահուն միայն Ալլահը կը ճանաչէ իրմէն վեր բազմող. ուրիշ ոչ մէկ բան. անոր մօտն է հասած արդէն և ծունկ ծունկի նստած կը խոհակցի անոր հետ և նոյնիսկ անոր խորհուրդներ կուտայ. նա երկրաւոր ամեն գերազոյն ոյժերու վրայ խորհրդաւոր կապերով կ'իշխէ. անոր ուղեգային գերազրդիւ վիճակը արդէն զինքը կը տանի խորհրդաւոր թևերու վրայ բարձուած վերին աշխարհներ, ուր երազանքը կըսկսի... արագ փոփոխուող կարճ, բայց խորհրդաւոր խոհերով լի սլատկերներ, հազիւ մշուշ մտքերով իրարու հետ կապուած, անոր կուտան բանդագուշանքի մէջ երբեմն արտադրող բանաստեղծական խոշոր թռիչքներ. արաբական հարուստ լեզուն, քաղցր հնչականութիւնը և յանկերգով լեցուն դարձուածքները անոր շրթունքներուն վրայ կը սահեցնեն երբեմն անստղիտ բանաստեղծական տեսիլքներու հրաշալիքներ. այն պահուն, երբ անոր զգայազիրկ մարմինը համարեա թէ մեռելութեան է փոխանցուած, անոր մէջ կարծես կը զարթնու «սարդուն քանաստեղծը». նա այդ ժամանակ կարող է երկի ձևով արտադրել այն, ինչ որ հոգեկան և մարմնական առողջ ժամանակի մէջ գտնուող բանաստեղծները չեն կարող երգել՝ մըշտապէս իրենց մտքէն փախուստ տուող, կամ աւելի ճիշտ, մտքին մէջ մշտնջենապէս նիրհող բառերու անվերյոշութեամբ. իսկ ինքը բորբոքուած, զրգուած ու թափանցկութեամբ նրբացած ուղեղի գերազրգուծեան շնորհիւ անմիջական կերպով ունի ամեն մտքի համար գործածելի բառերու տիրապետութիւնը: Անոր ուղեղին մէջ անթափանցելի խաւարներէն անդին՝ կարծես կը տեսնուի ծնունդ առնելը աներևակայելի գեղեցկութեամբ լուսաբացներու. թանձր աղջամուղջներէն անդին կը տեսնէ կաթել, ծորելը անկարելի յուսոյ շողերուն: Հաշշաշի տիեզերքը լայն է, անծայրածիր. միաքը՝ կաշկանդող բիրտ իրականութեան պարփակումներէն

բոլորովին ազատ, երկնային ճառագայթացումներու, յղացումներու հպումով միշտ գեղուն, թաթաղուն բեղմնաւորութեամբ առլի: Անոր այդ վիճակը խորհրդաւոր մի ճամբորդութիւն է իսկապէս, որուն վայրը և ուղղութիւնը յայտնի չէ: Նա մարդկային գծուծ «կու»-էն ազատագրուած է և բնութեան ու յաւիտենականութեան մի կարեւոր մասնիկը դարձած. անոր իղձերը համատարած են, քամիներու և անուշ սիւգերու վրայ թեք տարածած՝ անոր միտքը անծանօթին մէջ կը նաւարկէ և կայան չունի. անոր համար կան, մեզ անծանօթ, անգոյ անշրպետներու մէջ տարածուող կոյս մնացած գետիկներ, որոնք միայն մեզը և կաթ կը բռն խեն և որոնցմէ ինք միայն կը վայելէ այդ պահուն. մեզ անծանօթ աշխարհնէո, ուր չարութիւնը չեն ճանչնար, ուր կը բնակուին սարդիկ, որոնք զրկանքի, բռնութեան և հոգերու մասին գաղափար չունին: Նա թեւերը վեր կը բարձրացնէ օրհնելու համար մեզ անծանօթ այդ աշխարհի գոյութիւնը: Հաշշաշը իր այդ վիճակին մէջ ոչ սեփական մարմին ունի, ոչ սեփական վիշտ. անոր մէջ յարութիւն առնող մարդասիրական լայն զգացումները այնքան առատ են, այնքան յորդահոս և նրբացած, որ չարութեան գաղափարները կը չեզոքանան. նա այլևս աշխարհային ամեն ցանկութիւններէ, վայելքներէ ձեռք քաշած է. երկրային կեանքի ցաւերն ու պահանջները մոռացած, մէկ խօսքով անոր մէջ մեռած է «մարդ գազանը»: Հաշշաշի մէջ, չգիտես ի՞նչ ծանօթ աղբիւրներէ բղխած՝ յանկարծ ծնունդ կառնեն իդէալական աննիւթեղէն գեղեցկութիւններու և նրբացած գեղարուեստներու անթերի երեւակայութեան ուրուականներ, թէև կցկտուր, բայց ճշմարտապատում, բարձր մտքերու ամբողջ սաղմեր, արտայայտուած կորովալից ոճերու անսպառելի աղբիւրներով: Անոր շրթունքներէն դիւրութեամբ դուրս հոսող մտքերը սովորական բաներ չեն:

Հաշշաշին պէտք է հետևել, բայց միայն լուռ. անոր ուղղուած որևէ հարցում կը ձգէ զինքը իր մտած-

ման բարձունքէն: Այդ գերագոյն վիճակին փոխանցուած էակին ուղղուած ամեն մի հպում՝ կը քայքայէ հետզհետէ այն երկնային պալատները, որուն մէջ ինքը կը բնակի: Բռնէ հաշշաշի ձեռքը՝ իր այդ երազատեսի վիճակին մէջ. նա սարսուզգեցիկ երկխոյզով բռնուած վախի մէջ պիտի դողայ ամբողջ մարմնով՝ ելեքտրական հոսանքէ բռնուածի պէս և քեզ պիտի աղաչէ, որ ինքը անփնաս մի էակ է: Նա որ մի քիչ առաջ ճակատի և դէմքի երակները ուռած, դաժան և աններող հայեացքներով չարութիւնը կը հալածէր, բռնացքը կը պարզէր երկնքին, որ նա պարտաւոր է իր արդարութեան արևը ամենուն վրայ հաւասարապէս վառելու. նա՛ որ աջ ձեռքի ցուցամատը սպառնալից և հրամայողական կը թըրթռացնէր դէպի բարութիւնը կողոպտող բռնաւոր ոյժերու զլխին, հիմա ամենաթեթև ձայնէ մը սահմուկած, ամենէն աննշան հպումի մը առաջ երեխայի նման կը դողայ. անոր մէջ մի քիչ առաջ յարութիւն առնող զգացմունքները, որ տիեզերական ցաւերուն դէմ լարուած և զանոնք աւերելու սպառնացող մէկ մէկ գործիքներ էին կարծես, հիմա յանկարծ կը փշրուին իրեն ուղղուած թեթև շշուկէ մը: Հիմա անոր աչքին զաճաճը հսկայ կ'երևնայ, տերևը՝ ծառ և մի կաթիլ ջուրը՝ ահագին ծով, որուն մէջ կը վախնայ թէ գինքը պիտի խեղդեն:

Ո՞վ արդեօք վառեց արաբ հաշշաշին, այդ սահմանափակ գլխու անընդունակութեան մէջ, այսպիսի հարուստ գաղափարներու և լայն թռիչքներու այդչափ լուսավառ խարոյկը: — Հաշիշը:

Արաբ հաշշաշը, անապատներու աւազակներուն այդ որդին՝ գեղեցիկ է իր հաշիշային ժամերուն մէջ. փաթաթուած իր խորհրդաւոր պուրնուզի ծալքերուն մէջ, բարձրահասակ, գունատ ու թուխ, շարժումներու վեհագոյն պերճութեան տիրապետած, թեթև աղուամագով շրջանակուած տոգոյն գեղեցկութիւն մը դէմքի, որուն վրայ գիշերներէ աւելի սև և թափանցող

զոյգ մը գրաւիչ աչքեր աւելի խորհրդաւոր կընեն զինքը՝ իր հաշիշի անձնատուութեան երազկոտ ժամերուն մէջ։ Նա անկեղծ և անփափ է այդ ժամերուն՝ կորսնցնելով իր արեւելական ժողովուրդներու յատուկ բնաւորական խորամանկութիւնները։

Երկար կը տևէ հաշշաշի այս վիճակը. սա պարզ զինովութիւն մը չէ, որ կարելի լինի արհեստական միջոցով ուշաբերել. օրգանական ժամանակաւոր մահացում մըն է հաշշաշի կեանքը, որ ժամանակի կը կարօտի արթնութեան հասնելու։ Հաշշաշի ամենավերջին վիճակը քունն է, անորոշութեան եզրներու հետ կապուած, ուղեղային օրգանականութեան վրայ ալ մահու չափ թրմբիւր տարածող ծանր, երկար քունը։ Անոր ուղեղը հետզհետէ կը մեռնի քնի մէջ, խորհրդաւոր և անորոշ մշուշներու ետև հանգչեցնելով անոր յափշտակութիւնն ու երազուն ցնորքները։ Երկար քունը և համարեա թէ անշարժութեան մատնուած երկար հանգիստն է, որ անոր մարմնին վրայ կատարուած այդ մահուան չափ հզօր տիրապետութիւնը կըսկսի հակաշըջել և հետզհետէ յաջորդ օրուայ զարթնումին պատրաստել։

Երբ նա կը զարթնի, երէկուանէն ոչինչ չի յիշեր։ Կաշխատի։ Իսկ յաջորդ զիշերը կը պատրաստուի դարձեալ նոյն կեանքին համար։

Հաշիշը... Ահա հաշշաշի կեանքին ամբողջ նպատակը։

Ավօ

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ ՍՈՅԻՈԼՈԳ

«Փիլիսոփայական մտքի ընդհանուր էվոլյուցիայի ուրուագիծը» մեր յօդուածում ¹⁾ մենք ծանօթացրինք իդեալիստական և մատերեալիստական ուղղութիւնների հետ և կանգ առանք վերջին շօլայի ամենախոշոր ներկայացուցիչ Սպենսերի վրայ:

Սպենսեր ոտքերի վրայ դրեց իրականութիւնը, որ իդեալիզմը դրել էր գլխիվայր: Տասնիններորդ դարի մեծ փիլիսոփան եղաւ իր դարի հաւատարիմ թարգմանը: Փիլիսոփայութիւնը ստացաւ նրա օրով իր իսկական նշանակութիւնը և որոշումը: Կապել, ընդհանրացնել իրողութիւնները, ձուլել, ամբողջացնել բոլոր գիտութիւնների տուած արդիւնքները, ընութեան այլազան երևոյթներից ստեղծագործել մի ներդաշնակ սխտեմ, համայնապարփակ մի ամբողջութիւն—ահա ճշմարիտ փիլիսոփայի դերը:

Եւ այդ նպատակին հետամտեց Սպենսեր վալթսուն տարուայ իր փիլիսոփայական գործունէութեան ընթացքում, (նա քսանութինգ տարեկան հասակից էր սկսել իր վերացական ուսումնասիրութիւնները), և չնայած իր հսկայ ուժերին ու անօրինակ աշխատասիրութեան՝ հազիւ կարողացաւ մահուան նախընթաց օրը ²⁾ աւարտել իր մեծ, հոյակապ գործը—համադրական փիլիսոփայութեան սխտեմը:

Այդտեղ, ընթերցող, դուք ականատես եք, թէ ի՞նչպէս է գոյացել տիեզերական վիթխարի շէնքը, ի՞նչ ուժերի և ի՞նչ օրէնքների գործակցութեամբ նախնական պարզ, ամպաձև զանգուածից աստիճանաբար առաջացել է արեգնային համակարգութիւնը, երկրագունդը, շնչաւոր աշխարհը:

Սպենսերի միտքը էապէս ուէալիստ է, իրապաշտական: Նա ոչ Կանտի պէս ուզեց կառուցանել ամբողջ տիեզերքը իր բանականութեան տարերքներով, ոչ էլ Հեկելի պէս միշտ ու-

¹⁾ ՏԵՍ «Մուրճ» 1904 թ. № 9:

²⁾ Նա մեռաւ անցեալ դեկտեմբերին:

զեց սաւառնել զուտ արստրակցիայի եթերային բարձունքների վրայ... Նա երբեք չարհամարեց կենդանի փաստերը, ինչ աշխարհում էլ որ լինեն նրանք,—կենսաբանութեան, հասարակագիտութեան, բարոյագիտութեան, հոգեբանութեան մէջ:

Սպենսերը եղաւ Ըվօլյուցիայի անզուգական թէօրիտիկոսը, նրա փիլիսոփան: Աստիճանական զարգացման օրէնքը, որ Համարկի ու այլոց ջանքերով շեշտուած էր արդէն կենսաբանութեան մէջ, նա ընդհանրացրեց, կիրարկեց ամբողջ տիեզերքի վրայ: Այդպիսի մի փորձ արել էր Հեգելը, բայց, ինչպէս տեսանք նախորդ տեսութեան մէջ, Հեգելը այդ արել էր լոկ արստրակտ մտքի սահմաններում, հաշուի չառնելով կենդանի իրականութիւնը, նիւթի, շարժողութեան իրական գործօնները:

Էվօլյուցիայի սկզբունքի վրայ Սպենսեր հիմնեց մի նոր կոսմոլոգիա, տիեզերագիտութիւն: Նոր ու բնական մի «արարչագործութիւն»՝ ուր յաւիտենապէս գործակցում են նիւթը և շարժումը, ուր տեղ չունեն՝ ոչ իդէալիստական սպեկուլեացիաները, ոչ թէօլոգիական, աստուածաբանական բանդադուշանքները:

Նիւթ և շարժում... Նրանք բղխում են մի ուրիշ էլեմենտից, մի աւելի բարձր իրականութիւնից, որը հանդիսանում է բոլոր սկզբունքների Սկզբունքը:

Ուժն է այդ գերագոյն իրականութիւնը: Նա մնայուն է, անկորնչելի. նրա քանակութիւնը անփոփոխելի է, յաւիտենական: Նա չէ նմանում այն կոնկրետ ուժին—մշտափոփոխ և անցողական—որ մենք զգում ենք մեր մկանսների մէջ. նա բոլոր ոյժերի և գոյութիւնների, բոլոր նիւթերի և շարժումների վերջին արստրակցիան է, վերջին ընդհանրացնող եզրակացութիւնը: Ուրիշ խօսքով՝ նա նոյն ամբողջը, բացարձակ ուժն է, որի մասին մենք աղօտ գաղափար ունենք և որը միանգամայն անհրաժեշտ լրացուցիչ է (Corrélat) բոլոր երևելի, շօշափելի ոյժերի:

Ոյժը մնայուն է տիեզերքի մէջ.—Սպենսեր դնում է այդ՝ իբրեւ բանականութեան անալոյման պահանջ, իբրեւ պոստուլատ: Այդ պոստուլատը հիմքն է բոլոր փորձերի, ուսումնասիրութիւնների և իբրեւ այդպիսին՝ նա դուրս է փորձի, քննութեան սահմաններից, նա փիլիսոփայական մտածողութեան չուկէտն է դառնում: Նա ինքը Բացարձակն է, Աբսոլյուն:

Սա «մետաֆիզիկա» է, անշուշտ: Բայց մետաֆիզիկա է և մատերիալիզմը, որը ընունում է «տիեզերական սուրբըստանցի» օրէնքը, ամեն բան ընդգրկող այդ առեղծուածը:

«Բացարձակը գոյութիւն չունի, ամեն բան յարաբերա-

կան է, այսպէս էր յայտարարում Սպենսերից առաջ՝ անգլիացի փիլիսոփա Համիլտոնը։ Բացարձակի գաղափարը բացասական մի տարր է—աւելացնում էր նա—մենք չենք կարող կազմել նրա մասին որոշ մտապատկեր, առանց մեզ հակասելու»։

«Բացարձակ (աբսոլիւ) ոչինչ չկայ, ամեն բան յարաբերական է մեր աշխարհի մէջ»,—այսպէս է վկայում և սովորական մարդկային դատողութիւնը։

Բայց դա սխալ է։ Յարաբերականութեան գաղափարը ինքնին արդէն մտածել է տալիս իր հակոտնեայի՝ բացարձակի գաղափարի մասին։ Նրանք երկուսն էլ գոյութիւն ունին, որպէս փոխադարձ լրացուցիչներ։ Մէկը առանց միւսի անըմբռնելի է։ Կարող էք երևակայել լոյսը առանց խաւարի, ձգողութիւնը առանց վանողութեան, բարութիւնը առանց չարութեան։

Իրանք յաւիտենական «հակոտնեաներն» են, անտիպողները։ Եւ երբ մենք առօրեայ կեանքում այնքան յաճախ խօսում ենք բացարձակ հաւատի, բացարձակ արդարութեան, մաքրութեան մասին, մենք շատ լաւ զգում ենք, թէ ի՞նչ ենք ուզում ասել դրանով։ Ամեն բան, անշուշտ, յարաբերական է, բայց «աբսոլիւ»-ի, բացարձակի գաղափարը ևս անջնջելի կերպով մնում է մեր գիտակցութեան խորքերում, որպէս մի իղէ՛ւալ, որին միշտ ձգտում է «յարաբերականը», առանց երբեք հասնելու։ Նա բացասական ու հակասական չէ, ինչպէս պընդում էր Համիլտոն, այլ նա մի դրական գաղափար է, թէև նրա մասին չունենք որոշ ու յստակ մտապատկեր։

Այդպէս է մտածում Սպենսերը։ Բացարձակը, ուրեմն, ներկայ դէպքում, հանդիսանում է Ոյժի մնայունութեան կամ յարատևութեան օրէնքը (la persistance de la Force)։

Սպենսերի համար նա վերջին, ընդգրկող ճշմարտութիւնն է, որից դէդուկտիվ կերպով բխում են բոլոր միւս ճշմարտութիւնները։

Նրանցից հետևում է նախ, որ 1) Այլևայլ ուժերի փոխադարձ յարաբերութիւնը մշտնջենական է, որ ուրիշ խօսքով, բնութեան երևոյթների մէջ կայ անհրաժեշտ, օրինական շրջափակցութիւն, որ նման պատճառները ամենուրեք ծնում են նման հետևանքներ։

2) Մի ոյժ կարող է փոխարկուել մի այլ ոյժի, առանց իր քանակութիւնից կորցնելու։ Տաքութիւնը, որոշ քանակութիւն ծախսելով, արտադրում է մի ոյժ, որ շարժման մէջ է դնում լոկոմոտիվը, և այդ դէպքում ծախսուած ոյժը հաւասարում է արտադրուած ոյժին։

Միևնոյն ոյժը երևան է գալիս այդպիսով տարբեր ձևերի տակ.—մի տեղ՝ նա դառնում է լոյս, մի այլ տեղ՝ տաքութիւն, մի ուրիշ տեղ՝ ելեկտրականութիւն կայլն: Եւ այդ յաւիտենական մնտամորֆոզի ընթացքում ոյժի քանակութիւնը ոչ պակասում է, ոչ աւելանում: Այդ նշանաւոր իրողութիւնը, որ Սպենսեր առաջ է բերում *a priori*,—ապացուցուած է հոշակաւոր ֆիզիկոսների, Ռոբերտ Մայէրի, Ժուլի, Հելմհոլցի և ուրիշների կողմից:

3) Շարժումը առաջ է գնում այն ուղղութեամբ, ուր դիմադրութիւնը ամենաթոյլն է: Այդպէս օրինակ, գետը հոսում է, ուր ամենից քիչ խոչընդոտներ կան, երկրաշարժը աւերածներ է անում սովորաբար միևնոյն տեղերում, հրաբխային գործունէութիւնը արտայայտւում է որոշ գծերով և ժայթքումները կատարւում են միևնոյն ճեղքուածքներով կայլն կայլն: Հասարակական շարժումները ևս հնազանդւում են միևնոյն օրէնքին:

4) Շարժումը ըրիթմային է (*rythmique*, չափաբերական): Բիթմը առաջ է գալիս ամեն տեղ, ուր շարժումը հանդիպում է դիմադրութեան, ուր կայ ընդհարում երկու անհաւասար ոյժերի միջև:

Ամեն ինչ բնութեան ու հասարակութեան մէջ ընթանում է ըրիթմով, ծփանքներով.—ալիքները, որ մերթ իջնում են, մերթ բարձրանում՝ աստղերը, որ մերթ մարում են, մերթ փափլում երկնակամարի վրայ, մոլորակները, որ կազմալուծւում են և կազմակերպւում մշտնջենապէս. շնչաւոր աշխարհը, որ նորոգւում է պարբերաբար, կենդանիների այլեայլ տեսակները, որ անյիշատակ ժամանակներից իվեր ծնունդ են առել երկրագնդի վրայ, աճել, զարգացել են և ապա անհետացել, վերջապէս, մարդկային աշխատանքը, հասարակութիւնների ու անհատների հոգեկան կեանքը իր պարբերական ելեւջներով՝ ուրախութիւններով ու կսկիծներով, ոգևորութիւններով, ու վհատութիւններով—ամեն տեղ երևան է գալիս անխուսափելի ճակատագրական ըրիթմը, որ յատկանիշն է ամեն շարժողութեան և անհրաժեշտ լրացուցիչը Ոյժի մնայունութեան մեծ օրէնքի:

Կայ մի հիմնական, տիեզերական ըրիթմ, որին վերածւում են վերջնական քննութեան մէջ բոլոր միւսները. նա արտայայտւում է երկու բառերով՝ զարգացում և քայքայում*) էվոլյուցիա և դիսսոլյուցիա:

*) Evolution և dissolution—զարգացում և քայքայում կամ կազմակերպում և կազմալուծում: Հայ լեզուի մէջ չենք գտնում բառեր, որոնք այդ երկու զաղափարների ճշգրիտ թարգմանը լինէին:

Բացարձակ անշարժութիւն երբեք չկայ—նիւթը և շարժումը մշտնջենապէս բաժանուում, բաշխուում են տիեզերքի մէջ: Ամեն ինչ անկայուն է, «բոլոր առարկաները աճում են կամ փչանում, նիւթ են ամբարում կամ նիւթ են սպասում»:

Էվոլյուցիայի պրոցէսի ընթացքում նիւթը խտանում է և ամբողջանում (intégration) կամ ուրիշ խօսքով՝ նրա մասնիկների փոխադարձ կապը ամրապնդւում է, մինչդեռ շարժումը ցրւում է, վատնւում:

Դիսսոլյուցիայի պրոցէսի ընթացքում ընդհակառակը՝ նիւթը նօսրանում է, նրա մասնիկների կապը թուլանում (désintégration), մինչդեռ շարժումը ամփոփւում է և կենտրոնանում:

Էվոլյուցիայի պրոցէս է կատարւում, երբ երկշագունդը իր սկզբնական հրահեղուկ վիճակից աստիճանաբար զարգանում է դէպի ներկայ դրութիւնը.—նրա կեղևը միշտ աւելի և աւելի ամրապնդւում է (նիւթի խտացում, (intégration), հետզհետէ պաղելով, այսինքն, կորցնելով ներքին պոտենցիալ շարժողութիւնը:

Էւօլյուցիայի պրոցէսի ընթացքում բացի վերը յիշած երևոյթներից՝ նկատելի են և հետեւեալները.

Նիւթը միապաղանդ, հոմոթէն վիճակից (homogénéité) սովորաբար անցնում է դէպի այլատարր հետերոթէն դրութիւն (hétérogénéité): Այն ժամանակ, երբ զանգուածները ամփոփւում են, ձուլւում ի մի ամբողջութիւն, նրանց մէջ կատարւում է զանազանատրումը՝ դիֆֆերենցիացիա (différentiation): Ներդաշնակ ամբողջութեան մէջ մասնիկները միշտ աւելի և աւելի զանազանաւորւում են, իւրաքանչիւր մասնիկ ստանում է իր որոշ ձևը, իր որոշ տեղը: Այդ պատճառով ասւում է նոյնպէս, որ էվոլյուցիայի ընթացքում առարկաները քառասային, անորոշ դրութիւնից անցնում են դէպի յստակ ու որոշ դրութիւն:

Ամփոփելով՝ մենք ստանում ենք հետեւեալ ֆորմուլը.

Էվոլյուցիան՝ նիւթի խտացման (եւ շարժման վատնումի) գործողութիւնն է, որի ընթացքում նիւթը անկապ, անորոշ, պարզ, հոմոթէն դրութիւնից անցնում է աստիճանաբար դէպի յարակից, որոշ, հետերոթէն եւ բարդ դրութիւնը:

Այդ ֆորմուլով է առաջ ընթանում տիեզերական համայն զարգացումն ու առաջագիմութիւնը: Այդ օրէնքին են հնազանդւում անօրգանական և օրգանաւոր աշխարհները, հասարակութիւններն ու անհատները իրանց անդադրում ձևափոխութեան մէջ: Վերցրէք նախնական պրոտոպլազմը, վերցրէք անասնական կամ մարդկային սաղմը: Ո՛րքան պարզ է նա իր սկզբնա-

ւորութեան մէջ.—գրեթէ բոլորովին միատարր, հոմոթէն: Բայց ահա աստիճանական, իրարու յաջորդող ձևափոխումներով՝ նա կամաց-կամաց դառնում է օրգանների ու հիւսուածքների մի բարդ զանգուած, մի հետերոթէն ամբողջութիւն, ուր սահմանուած է այնքան խելացի աշխատանքի բաժանում, ուր ամեն մի բջիջ ունի իր որոշ տեղն ու պաշտօնը—մի ամբողջութիւն, որ մենք անուանում ենք անասուն կամ ասուն:

Այդպէս է ամեն մի օրգանիզմի պատմութիւնը տիեզերքում: Ինքը տիեզերքը, Կանտ-Լապլասեան հոշակաւոր թէօրիայի համեմատ՝ ներկայացնում էր սկզբում պարզ, ամպաձև, հոմոթէն մի զանգուած, ուր տակաւին չկար այլազանութեան հետք, ուր միայն գործում էին երկու ճակատագրական, հակամարտ ուժերը՝ ձգողութիւնն ու վանողութիւնը՝ (Attraction, Rẽpulsion). հարիւրաւոր և հազարաւոր դարերի ընթացքում այդ զանգուածը աստիճանաբար զանազանաւորուեց, ենթարկուեց դիֆֆէրենցիացիայի և ծնունդ տուեց իր արգանդից անհամար համաստեղութիւններին՝ երկրագնդին ու արեգակներին, աստղերին ու մոլորակներին, որոնցից իւրաքանչիւրը մայր զանգուածից բաժանուելու միջոցին նոյնպէս գրեթէ հոմոթէն, անորոշ մի զանգուած էր և միայն ժամանակի բովում, անընդհատ շարժողութեան, պտոյտների շնորհիւ, ընդունեց այն որոշ, խտացած կերպարանքը, որ դիտելի է ներկայում:

Բուսական և կենդանի աշխարհները՝ դարվինական թէօրիայի համեմատ՝ նոյնպէս զանազանաւորուել են աստիճանաբար, արտադրել են հետզհետէ բոյսերի ու կենդանիների անթիւ ու այլազան տեսակներ: Դարձեալ էվոլիւցիա՝ հոմոթէնից դէպի հետերոթէնը:

Քաղաքակրթութիւնը իր առաջագիմութեան պրոցէսում, սկսած բարբարոսութեան ամենահին ժամանակներից՝ դարձել է միշտ աւելի և աւելի այլատարր, հետերոթէն, շնորհիւ այն հանգամանքի՝ որ աշխատանքը հետզհետէ բաժանուել է ցեղերի, ազգերի, դասակարգերի, անհատների մէջ:

Եւ այսպէս բոլոր աշխարհներում—գիտութեան, փիլիսոփայութեան, կրօնի, լիզուի, գրականութեան, արուեստի, բանաստեղծութեան մէջ կային—ամեն տեղ էվոլիւցիան միևնոյն եղանակով է կատարում իր ըիթմը, ամեն բան՝ շնչաւոր ու անշունչ, տիեզերքի մէջ դարգանում, ձևափոխում, առաջադիմում է, անցնելով միշտ պարզ դրութիւնից դէպի բարդը, հոմոթէնից դէպի հետերոթէնը, անորոշից դէպի որոշը:

Չարգացման անիւր առաջ է մղում միշտ դէպի աւելի և աւելի բարձր ձևեր, դէպի այլազանութիւն ու կատարելութիւն... Եւ

սակայն—աւանդ—ուժերի յարատե հաւասարակշռութիւն երբէք
չենք գտնում. արտաքին ազդակները անդու շարունակում են
իրանց համայնաւեր ազդեցութիւնները և վերջիվերջոյ կազմա-
լուծում են ամենակատարեալ, ամենահոյակապ օրգանիզմն ան-
գամ—լինի դա մի աստղ կամ մի արեգակ, մի կենդանի մար-
մին, մի քաղաքական, հասարակական կազմակերպութիւն...

Այդ էլ միւս օրէնքն է, հակամարտ օրէնքը՝ նոյնպէս եր-
կաթէ, տիեզերական—ըրստղիցիայի, քայքայման օրէնքը...

Միլ. Յովհաննէսեան

(Կը շարունակուի)

ԲԻՐՄԱՆԻՆԵՐ ԿՆՏԵՐԻ ԱՆՑԵԱԼԻՑ ԵՒ ՆԵՐԿԱՏԻՑ ¹⁾

Բրմահայերի անցեալից միայն հետեւեալ տեղեկութիւններն
եմ կարողացել ձեռք բերել. սրանց մի մասը (J. Grawfurd) Զ.
Կրաֆլըդ ²⁾ անունով մի անգլիացի պատգամաւորի օրագրութիւ-
նից եմ բազել, իսկ միւս մասը ներկայումս ծերերից եմ լսել:

Յիշեալ պատգամաւորի օրագրութեան մէջ, ի միջի այլոց
յիշուած են հետեւեալները: Պ. Մարգիս Մանուկ անունով մի
հայ հաւատարիմ և մեծ ծառայութիւն էր արել իրանց՝ պատգա-
մաւորութեան առթիւ: Գրում է, որ սա չորս հարիւր հազար
ռուփիից աւելի պահանջ ունէր Բրմայ կառավարութիւնից. մերձ
22, 000 ռուփիի արժողութեամբ ընծաներ և նուէրներ է բա-
ժանել թագաւորին և նրա պաշտօնեաներին. բայց էլի չի վստա-
հանում եղել իր պահանջի համար հարցնել: Յիշում է նաև թէ
մի հայի տուն էին մտել կարմիր յակինթ (եղուլթ) տեսնելու.
պատմում է թէ մանր տեսակներից քանի հատ գնեցին. իսկ
երբ մեծ տեսակների համար էին հարցրել, նոյն հայը հնդիկ

¹⁾ 1904 թ. «Մուրճ»-ում № 9 տպուած էր «Հայերի Բրմաստան գաղ-
թելը»:

²⁾ J. Crawford անունով յիշեալ պատգամաւորը 1826 թուին Անլգ. կա-
ռավարութիւնից ուղարկուել է Բրմայ թագաւորի հետ դաշինք կապելու
Ավա մայրաքաղաքում (Բրմաստանի): Յիշեալ պատգամաւորը իր պաշտօնը
կատարում է և օրագրութեան ձևով պատմում է Բրմաստանում տեսածները:

լեզուով ասել էր թէ ունէր մի քանի հատ շատ թանկագիններէից միայն թէ չէր կարող այնտեղ իրենց ցոյց տալ. (քանզի եթէ որեւէ յակինթ հինգ վիս ¹⁾ արծաթից աւելի գին բերէր, այն քարը նկատուում էր Բրմայ թագաւորի ստացուածքը. հետեաբար թագաւորն եթէ իմանար, բռնութեամբ կը տիրէր և ունեցողին էլ ծանր տուգանքի կ'ենթարկէր) ուստի խոստացել էր բերել Ռանգուն և այստեղ վաճառել: Նաև յիշում է թէ, մի օր Բրմայ իշխանները երբ վիճում են եղել մի խելօք հայի հետ, հարցրել են թէ, «կարո՞ղ է անգլիացին երկաթը արծաթի փոխել». նոյն հայը որ երկար տարիներ նրանց հետ ապրել էր և կատարեալապէս ծանօթ էր նրանց լեզուին, պատասխանել էր թէ անգլիացին գիտէ այն արհեստը կատարեալ կերպով, բայց ոչ այն մտքով, որով իրանց հարցի միտքն էր. գրպանիցը մի զմելի (անգլիացու շինած) հանում է և մօտները սեղանի վրայ է ձգւում և ասում է թէ այն աւելի արժէր, քան նոյն զմելու կշռով արծաթը: Նոյն պատգամաւորն յիշում է, որ Բրմայ թագաւորին տեսնելու ժամանակ մի քաջ անգլիագէտ և բրմայագէտ հայ կար:

Նաև յիշում է թէ Վերին Բրմաստանում (Մանգլէից նաւակով երեք ժամուայ ճանապարհ հեռու) տասը մղոնից աւելի ընդարձակութեամբ տեղ, մի Բրմայ թագաւոր յանձնած է եղել հայերին լեղակ ցանելու. ուր մի խելօք հայ վաճառական մեծ գործարաններ է ունեցել, որոնց աւերակները մինչև օրս դեռ կենում են: Էլ յայտնի չէ թէ ի՞նչ է եղել վախճանը, քանզի չկայ ուրիշ ծանօթութիւն:

Այսքանս վերոյիշեալ օրագրութիւնից:

Պատմում են Ռանգունայ Բրմայ կառավարութեան ժամանակ, Ռանգունում Յակոբ անունով մի հարուստ հայ է եղել, որ իր հարստութիւնը՝ ոսկի և արծաթ՝ իր տան հողի տակ թաղցրած է եղել. յանկարծ մի թշնամի այս գաղտնիքը լսելով կառավարութեանը լուր է տալիս: Բրմայ թագաւորն իսկոյն բռնում է Յակոբին, կապել տալիս և զանակոծում մինչև թագցրւած հարստութիւնը ցոյց է տալիս, որին տիրում է թագաւորը, խեղճութեան մէջ թողնելով զրկուածին: Նաև պատմում է թէ Յովհաննէս անունով թէ ազգանունով, մի հարուստ հայ՝ Ռանգունում Բրմայ ապօրինի կնոջից զաւակ է ունենում, նոյն ժամանակուայ մեր քահանային առաջարկում է մկրտել երեսին, բայց մերժողական պատասխան է գտնում. զիմում է

¹⁾ Վիսը մերձ մի քառորդ լիար է Պարսկաստանի կշռով:

կաթոլիկներին. սրանք մկրտում են երեխին, որից յետոյ նա կաթոլիկների եկեղեցին է երթում և իր հարստութիւնից քանի հազար ուռւիի նուիրում է նրանց եկեղեցու շինութեանը, որոյ նուիրատութեան համար, ինչպէս պատմում են, պղնձի թէ քարի վրայ արձանագրութիւն դեռ մինչև օրս կայ տեղւոյս կաթոլիկաց եկեղեցում: Լսածներիցս էլ այսքան:

Վերոյիշեալ թէ գրաւոր և թէ բերանացի տեղեկութիւններից երևում է, որ հայերը Բրմաստանում անցեալ երկու դարում էլ թէ հարուստ և թէ պատւաւոր դիրք են ունեցել. միայն թէ Բրմայ կառավարութեան բարբարոս բռնութիւնների ենթակայ են եղել, որոյ պատճառաւ էլ շատ հաւանական է, որ ազգային կամ կրօնական հաստատութիւններ չեն վստահանում եղել շինելու, որպէսզի կառավարութեան ուշադրութիւնը իրենց հարուստ լինելու վրայ չհրաւիրուէր ¹⁾. որովհետև բացի վեր. վէզիր Գրիգորի շինած եկեղեցուց՝ ուրիշ մեր կրօնական կամ ազգային հաստատութեան համար չենք կարողանում ստուգել, թէ արդեօք եղել են կամ ոչ:

Այսօր մերձ (350) երեք հարիւր յիսուն շունչ հայ կը գտնուի Բրմաստանայ հետեւեալ քաղաքներում և գիւղաքաղաքներում. Ռանգուն, Մանգլէ, Տանգու, Մէյիօմ, Պիգու, Եամիդի, Պինմինա, Մէկթիւա, Շուէբօ, Թազի, Պիանգտընգ և ուրիշ գիւղաքաղաքներում:

Ռանգուն ներկայ մայրաքաղաքն է Բրմաստանայ, (ուր կենում է անգլիական ընդհանուր Բրմաստանայ կուսակալն, որ միշտ ուղարկւում է Հնդկաստանի փոխարքայից) վերջի քանի տասնեակ տարիներից սկսեալ, մի վաճառաշահ քաղաք է եղել. որոյ իսկ պատճառաւ, հայերի մեծամասնութիւնը այստեղ են հաստատուած թուով մերձ երկու հարիւր և յիսուն շունչ: Ունեն մի եկեղեցի սուրբ Յովհաննու Մկրտիչ անունով, ²⁾ ուր քահանայապետրծում է մի վիճակաւոր քահանայ Նոր-

¹⁾ Մանգլէի ներկայ եկեղեցին թէև Բրմայ կառավարութեան ժամանակում է կառուցուել, սակայն որպէս պատմում են, վերջին թագաւորների ժամանակում է շինուել, այն էլ հանգանակութեամբ. միևնոյն ժամանակ էլ այս թագաւորները փոքր իշատէ քաղաքակրթութեւն էին Անգլիայի հետ շփուելով:

Մ. Ն. ԲՆ.

²⁾ Սոյն եկեղեցին կառուցուել է 1859-ից 1863-ի յունուար ամսի սկիզբը: 1851-ից Ռանգունայ հայերը զրկուած են եղել թէ եկեղեցիից և թէ հոգևոր միութարութիւնից. մինչև 1857-ի սկիզբները, երբ գեր. Պօղոս Ժ. վարդապետ Արշակունեաց Բալայ անունով, գալիս է նուիրում թէ քաւրողիչ: Ռանգունայ հայերը խնդրում են յիշեալ ծայր. վարդապետից, զատկական աւագ տօներին ժամասացութիւն են ունենում, մի հայի տան մի սենեակում, առանց պատարագի: Եւ իսկոյն մի եղէգնաշէն մատուռ են

Ջուղայից ուղարկուած Պարսկա—Հնդկաստանի թեմի գեր-Առաջնորդից, երեք տարի ժամանակաւ: Եկեղեցւոյ հարաւային կողմում շինուած է 1877 թուոմ քահանայի բնակարանը, որը շինել է հանգուցեալ պ. Կարապետ Բաղդասարեան իր հօր յիշատակին և սոյն շէնքի մէջ երկու սենեակներ յատկացրել է պանդուխտների առժամանակեայ բնակութեան համար:

Մանդլէ Բրմայ վերջին թագաւորի մայրաքաղաքն էր. այստեղ հաստատուած են թուով յիսուն շունչ հայ: Ունեն մի եկեղեցի սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի անունով, ուր քահանայագործում է նոյնպէս Ն. Ջուղայից ուղարկուած մի վիճակաւոր քահանայ ¹⁾: Սոյն եկեղեցին, ինչպէս պատմում են, կառուցուել է 1863 թուին:

Տանգուում մերձ 17 շունչ հայ կայ, և մնացեալ մերձ 33 շունչը ցրուած են վերոյիշեալ քաղաքներում և գիւղաքաղաքներում:

Բրմահայը ներկայում գործում է վաճառականութեամբ, շինութեանց ճարտարապետութեամբ, քաղաքական կառավարութեան պաշտօններով, փաստաբանութեամբ և զբաղիւնների զանազան պաշտօններով: Վաճառականներն են Ռանգունում. «Բաղդասար և որդի» «Յարութիւն և ընկ.» և «Գասպար և ընկ.»: Մանդլէում. «Վարդանէս և ընկ.» և «Աբգար եղբարք»: Ռանգունայ նշանաւոր պանդոկն է Strand Hotel, որ պատկանում է «Սարգիս Եղբարց»:

Բրմահայը գրեթէ ամբողջովին պատուաւոր դիրք ունի: Ունի զովելի մի յատկութիւն, այն է, երբ մի օտարական դրսից զալիս է և գործի համար միջնորդութիւն կամ

կառուցանում Սրբոյ Աստուածածնայ անունով, քանզի վէզիր Գրիգորի շինած եկեղեցին սոյն անունով էր կոչուած: Այդ եկեղեցւում յիշեալ ծ. վարդապետը ժողովրդի խնդրանօք պաշտօնավարում է, մինչև որ ժողովուրդը գրում է Նոր-Ջուղայից իրեն համար վիճակաւոր քահանայ է բերում: Յետոյ ներկայ եկեղեցին կառուցանում են, որոյ շինութիւնը երկարածուում է զանազան անհամաձայնութեանց պատճառաւ, իսկ անունը կոչւում է սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ, որովհետև ինչպէս պատմում են, կառուցման ժամանակ Պ. Յովհաննէս Ս. Յորդանանեան անունով մի հայ երեսփոխան է եղել, որ այն ժամանակուայ մի ազգեցիկ անձն էր, սորա խաթիր համար սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ են կոչում, թէև յետոյ սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ սուրբ նըշխարից բերւում է և մինչև օրս պահւում է սոյն եկեղեցւում:

Ծ. Հ. քհ.

¹⁾ Մանդլէի հայ ժողովուրդը նիւթականից անկարող լինելով մի քահանայի միջիթարել, անցեալներում քանի տարիներ քահանայից զուրկ էր. չորս տարի է, որ Կալկաթայի հայ եկեղեցին սկսեց օգնել, քահանայի ամաթոշակի յիսուն ռուբլին ինքը տալով:

Ծ. Հ. քհ.

խորհուրդ է հարցնում, պատրաստ է բրմահայր իր բարի խորհուրդներով և միջնորդութիւնով, և շատ անգամ էլ նիւթականով, կատարել իր ազգային բարոյական պարտքը: Սակայն մի այլ կարևոր բան որ պահւում է՝ մեր ազգային լեզուի համար անփոյթ մնալն է. չունենալով ազգային մի ուսումնարան և ընթերցարան, Բրմաստանայ ապագայ սերունդը զրկուել է ազգային լեզուից և լաւ ապագայ չէ խոստանում...

Համըարձում քահ. Ս. Վարդանեանց

Ա Մ Պ Ը

Ա՛մպ լուսեղէն, ուր երազներս սպրեցան,
— Երկինքին մէջ, լուսնին աշխարհն արծաթի—
Ու քեզի հետ փըշրած կ'իյնան ցիրուցան.
Այդ փըշրանքէն տաք-տաք արցունք կը կաթի:

Բաժնուելով քու շողերէդ մըտերիմ,
Հովերուն բիրտ հարուածին տակ կը փըրթիս.
Կեանքդ երկինքն էր. հողը կըլլայ քեզ շիրիմ,
Ուր թաղուեցան հուր տենչանքներն իմ սըրտիս:

Եւ կը ժպտին վերէն արևն ու եթեր
Մեր վիշաբրուն անկարեկիր ու անփոյթ,
Փայփայելով թեւերնուն մէջ նոր ամպեր,
Նոր սարսուռներ և երազներ ջինջ կապոյտ.

Մինչ մենք զոհեր սիրոյ անհուն պապակին՝
Անձրև կ'ուլաս դուն, ես՝ արցունք ցաւազին:

Սիպիլ

Խ ՈՒՆԿԸ

Խունկը կը ծըխի խորանին առջին
 Բուրվառին մեղմիկ ճօճումովն արծաթ
 Մուխի վարանք մը պըլլըւած խաչին՝
 Մըշուշով կ'օծէ սուրբերուն ճակատ:

Պաղատանքներու սարսուռներ երկայն
 Կամարներուն տակ կը մարին տակաւ,
 Մոմերու տըժգոյն բոցերը լալկան
 Քըթթող աչքերով կը հեան կարգաւ:

Սուրբ սիւններուն մօտ շղարշ մը ճերմակ
 Գաղտուկ հեծքերու զոզով կ'երերայ,
 Սիրտ մը փաթթըւած ստուերով համակ
 Խունկին պէս լռին հըրայրքով կ'եռայ:

Խունկը կը ցընդի բուրվառին ծոցէն
 Ու եթերն ի վեր կ'ելլէ խոյանքով,
 Նիւթ էր, բոյր կ'ըլլայ լափուելով բոցէն
 Իր կեանքը ցօղուած լոյսի երանգով:

Հէք կնոջ սիրտն ալ, որ հոն կը մըխայ,
 Պիտի չազատի իր պատեանէն կուռ,
 Մինչև որ հալի, լուծուի, տարրանայ
 Լափուելով բոցէն տենչերուն մաքուր:

Սիպիւ

ԽԱՌՐԻԿՆԵՐ ՈՒՐՄԻԱՅԻՑ

Ուրմիոյ լճի արեւմտեան գաւառները—Բարանդուզից մինչեւ Ուոյ,—հիւանալի են իրանց արգաւանդ դաշտավայրերով: Այս բոլոր դաշտավայրերն էլ ջրառատ են և ծառաշատ:

Սահմանագլխային բարձր լեռներից մի քանի գոգահեռական լեռնարագուկներ են ձգւում դէպի Ուրմիոյ լիճը: Նրանք քանի մօտենում են լճին, այնքան, կարծէք, մաշւում են ու ապա հէնց լճի ափին կանգ են առնում: Այս լեռների արանքում ծաղկում են Բարանդուզի, Ուրմիի, Նազլու-Չայի, Սալմաստի և Ուոյի չքնաղ հարթավայրերը, որոնցից իւրաքանչիւրն ունի իր կենսատու գետը: Բարանդուզ-Չայ, Շահար-Չայ, Նազլու-Չայ, Ջուլա և Կըզըլ-Սու գետերը մի մի փոքրիկ նեղուսներ են իրանց հովտի համար: Այս գետերից միայն առաջինի և վերջինի ջրերն են աւելանում և ծովը թափւում: Միւսները մեծամեծ առուներով առատօրէն բաշխւում են իրանց հովիտների մէջ գտնուող անդաստաններին և այգեստաններին, իսկ նրանց վրայ շինուած հոյակապ կամուրջների բազմաթիւ աշէրը չոր ու ցամաք են մնում:

Պարսկաստանին անձանօթ այցելուն՝ տեսնելով այս տեղերի հիւսնալի մշակուած տափաստանները և նրանց արգասաբերութիւնը, անշուշտ երանի՛ պիտի տար բնակիչներին, բայց դժբախտաբար, աշխատող-մշակող ձեռքը զուրկ է մնում իր արտադրած բարիքներից, որովհետեւ ստացուած արդիւնքը անիրաւ կալուածատէր խաներն են խլում: Նրանք կառուցանում են ամարանոցներ, այնքա՛ն յաղթ ու մեծածախս, որքան և անճաշակ ու տգեղ: Այսպիսի շինութիւններ առատութեամբ ցրիւ են տուած Ուրմիի և Բարանդուզի զանազան ծառազարդ անկիւններում: Չանազան Միր-Փանջներ, Ամիր-Դովլէներ, Մուսթաշարներ և չգիտեմ էլ ի՞նչեր, տարին հազիւ մի քանի օր կամ մի քանի ժամ անց են կացնում, իսկ մնացեալ ժամանակը այդ բոլոր «ամարաթները» ամայի և կողպուած են մնում: Ահա թէ ռոտեղ է

գնում բարեբեր դաշտի և անխոնջ մշակի արտադրած հասոյթը: Որքա՞ն անպէտք ու աննպատակ են այդ տգորուկ «ամառաթնե-
րը»: Բարանդուղում, ճանապարհորդները յաճախ պատահում են
մոխրից կազմած բլուրների: Ասում են որ նախկին բնակիչնե-
րի կրակապաշտութեան հետքերն են դրանք:

Ուրմիի գիւղերը ման գալիս՝ պատահեցի մի զարմանալի
տեսարանի: Մի կիսամերկ մարդ մտել է ջրի մէջ, գլուխը
կռացրել է. մի ուրիշ անձնաւորութիւն էլ, ձեռքին մի դիրք
բռնած, ջուր էր սրսկում միւսի գլխին: Իսկոյն մտքումս
պատկերացաւ Գրիստոսի մկրտութիւնը: Հետաքրքրուեցի այս
նորանշան գործողութիւնով և իմացայ, որ Ուրմիում արդէն
յայտնի վանեցի Ասպատուրն է, որ կրկնամկրտութեան խոր-
հուրդն է կատարում: Այս մարդու մասին, որքան յիշում եմ,
մի անգամ գրուած պիտի լինի մեր պարբերական թերթերից
մէկում: Ի՞նչ ասելով՝ հոգու փրկութեան այս ճշմարիտ ճանա-
պարհը նա ուսել է Վանում, մի կոյր մուրացիկից. սակայն,
որքան մեզ յայտնի է, անարաբդիստներ չկան Վանում. ոչ
միայն Վանում, այլև ամբողջ հայ ազգի մէջ դժուար թէ գրտ-
նուի այս աղանդին հետևող: Անհրաժեշտ էր, որ Ուրմիում
լինէր անպատճառ մի անարաբդիստ քարոզիչ, որպէսզի կրօն-
ների և աղանդների խայտաճամուկ թիւը լրանար: Այս-
տեղ կան աւետարանականներ, եպիսկոպոսականներ (ապլոս-
կոպ) լուտերականներ, անարաբդիստներ, կաթոլիկներ, լուսա-
ւորչականներ, նեստորականներ, մովսիսականներ (գուցէ և
թաւմուտականներ) շիա մահմէդականներ (գուցէ և սիւնիներ):
Սրանք յայտնիներն են. հաւանօրէն կան բարբիներ, գեաբրներ
(կրակապաշտ պարսիկներ) և ուրիշ ծածուկ աղանդաւորներ,
«չրազ սէօնդիւրաններ» կային:

Միայն ասորին ընդունակ է այսքան բազմազան աղանդների
կեղծ հետևողներ մատակարարել. խօսքս քրիստոնեայ աղանդ-
ների և դաւանութիւնների մասին է:

Ռուսադաւան ասորիները խիստ հիասթափուած են: Նրանք
կարծում էին թէ դրանով Ուրմիին տէր կը դառնան: Բայց
ոռւս հիւպատոսը պարզապէս յայտարարեց նրանց սխալ ըմբո-
նումը և իր պաշտօնի սահմանները գծեց. այս բանից ապահո-
վուած՝ թուրք կալուածատէրերը ոռուսադաւան ասորուն աւելի
են ճնշում, քան բողոքականին և կաթոլիկին: Ռուսների գրաւած
ասորական եկեղեցու համար նեստորականները դատ են բաց
արել. կառավարութիւնը, միւս միսսիանները նեստորականների
կողմն են. դատավարութիւնը շարունակում է:

Շարունակում է և Խոյի ճանապարհին սպանուած միսիո-

Նար Լարրի սահարի գործը: Թաւրիզի անգլիական Քհիւպատոսը իր երկու հնգիկ զինուորներով՝ սրերը մերկացրած է մանգալիս Ուրմիում: ասում են, որ կառավարութիւնից օրական 50 թու- ման պիտի ստանայ մինչև գործի վախճանը: Ոճրագործ սէյիզը Թաւրիզ է տարուած:

Յիշում եմ, որ մի անգամ Թաւրիզի աւետարանական գլխա-ւոր քարոզիչ դոկտ. Վիլսըն դժգոհութիւն յայտնեց, թէ Միա- ցեալ-Նահանգների կառավարութիւնը խիստ պահանջողական դիրք բռնեց. նրա կարծիքով գործը մեղմութեամբ պէտք էր վերջացնել: Այս բանից յայտնի է, որ ամերիկական կառավարու- թիւնը առիթի էր սպասում իր զօրութիւնը ցոյց տալու համար:

Ուրմիոյ լճի արևմտեան զաւառների կեդրոնավայր Ուր- միա քաղաքի շուկան խիստ ընդարձակ է և հարուստ՝ արտահա- նելի նիւթերով: Բնակիչները գլխաւորապէս թուրք են. կան ասորիներ և քիչ թուով հրէաներ ու հայեր: Առևտուրը մեծ մասամբ թուրքերի ձեռքին է. հրէաները իրանց յատուկ ճո- թեղէնի առուտուրով են զբաղւում: Իսկ հայերը և ասորիները արհեստներով են պարապում: Վանից նոր նոր եկած արհեստա-ւորները յաջողութիւն են գտնում և շատերը ապահով վիճակ ստեղծելով՝ ընտանիքներն էլ փոխադրում են վերջնականապէս: Այս ամառը նրանք քաղաքի պարսպից դուրս գնեցին մի ըն- դարձակ արտ՝ վանեցիական մի թաղ կազմելու համար:

Ուրմիի բազարը շատ աւելի զուտ պարսկական պատկեր է ներկայացնում, քան Ատրպատականի միւս քաղաքների բազար- ները: Այս բանը հէնց սկզբից աչքի է ընկնում: Պատահում էք տաանեակ զոյգ դէրվիշների, որոնք փոխն ի փոխ երգում են, խանութներից ողորմութիւն խնդրելով: Թաւրիզի հռչակաւոր բազարում, դուք հազիւ էք պատահում երգող դէրվիշի. նրանք՝ աշնտեղ, մի նախադասութիւն շարունակ կրկնելով են փող խնդրում, իսկ Ուրմիում, դէրվիշը իր քաղցր ու զիւ ձայնով, ամբողջ պատմութիւններ է անում, թէ եղանակով և թէ նիւթի բովանդակութեամբ մեծ բաւականութիւն պատճառելով թուրք ժողովրդին. և ուրմեցին սիրով է ձգում իր սև փողը երգչի պարզած ամանի մէջ: Կայ դէրվիշների մի ալլ տեսակ, որ ա- ռանց երգի, լոկ պատմութիւններ է անում: Դէրվիշի պատճառած բաւականութիւնից օգտւում է գլխաւորաբար աղքատ դասա- կարգը, որ շրջան կազմած լսում է նրան:

Մի անգամ առիթ ունեցայ դիտելու, թէ ինչպէս կօշիկ կարկատողների մի բազմութիւն հետաքրքրութեամբ լսում էր Ռուսդէմ և Զոհրարի պատմութիւնը: Շուրջանակի հաւաքուած բազմութեան կենտրոնում կանգնած էր դէրվիշ-պատմիչը, նա

հագած էր երկար անթարի, գլխին մի թեթև գլխարկ, թևերը մինչև արմուկները վեր քաշած և ձեռքին մի կանգունաչափ փայտ: Նրա աչքերի փայլը բոլորովին հանգած էր «աստուածային» աֆիօնի գործածութիւնից. նիհար էր նա և դեղնած. սակայն պատմելիս մի այնպիսի աշխուժով էր շարժումներ կատարում ու պտոյտ գործում, որ դիակի տպաւորութիւն թողնող այդ արարածը պարզապէս զարմանք էր պատճառում: Պատմում էր եռանդով. ֆարսերէն լեզուն այնպիսի շեշտերով և առողանութեամբ էր արտասանում, որ երաժշտութեան տպաւորութիւն էր թողնում: Լսողները իրանց գործով էին զբաղւում և երբ զգացուած պատմիչը իր ձայնի եղանակաւորումներով ու շարժումներով զիւցազներգութեան ամենայուզիչ տեսարաններն էր ներկայացնում, նրանք թողնում էին իրանց գործը և ամբողջապէս լսողութիւն դարձած՝ պատմողին էին նայում: Վերջում, սակաւապէտ դէրվիշը, իր սև փողերն առած՝ գոհունակութեամբ հեռացաւ, մի ուրիշ տեղ էլ անշուշտ նոյնը և կամ մի ուրիշը պատմելու համար:

Դէրվիշի դուրեկան ձայնը հնչում է Ուրմիի ամեն կողմերում: Կալատեղերում մի զոյգը իր փայն ստացած հեռանում է, նրան յաջորդում է երկրորդը և այսպէս՝ սեխաստաններում, բանջարանոցներում: Ուրմեցի թուրքը դեռ այնքան չէ ճնշուել ապրուստի հոգսերով. բարեբեր հողը ապրուստը խիստ հեշտացնում է: Ուրմիում չկայ մուրացկանների այն անազին բազմութիւնը, որին պատահում էք ուրիշ տեղերում և դրա համար էլ ժողովուրդը մուրացկանին իր ողորմութիւնը չի զլանում: Դէրվիշներին ցոյց տրուած հիւրասիրութիւնն է անշուշտ պատճառը, որ նրանց թիւը այդքան շատ է այս կողմերում:

Օգոստոսին առաջին անգամը լինելով մի քանի հայ երիտասարդներ ցանկացան թուրքերէն ներկայացում տալ: Մի իրարանցում, շուրջ էր ընկել ամբողջ բազմութիւն: Ներկայացման յայտարարութիւնը ձեռքէ ձեռք էր անցնում. չէին հասկանում, ի՞նչ բան է: Յայտարարութեան վրայ տպուած էր ինն մուսաների պատկերը, որից եզրակացնում էին, թէ «կին պէտք է խաղացնեն» կամ կապիկ պէտք է պար ածեն: Թուրքերը օտար տաւազով պատահածներին բռնում, հարցնում էին, բայց ամենեին գլխի չէին ընկնում: Այս դէպքը նորութիւն էր, ուստի մոլեռանդ մահմեդական հոգեւորականութիւնը ցանկացաւ իր ամենակարող «արգելում եմ»-ը դնել: Ներկայացման օրը, երբ ամեն ինչ պատրաստ էր, անս քաղաքագլուխը լուր է ուղարկում և յայտնում, որ մոլլաների ցուցմամբ, ստիպուած է արգելել. միաժամանակ և ետ էր կանչել վարձուած զինուորական երաժշտա-

կան խումբը: Օտարահպատակները պատասխանեցին, թէ իրանք կը ներկայացնեն. տեսնենք ի՞նչպէս կարող են արգելիլ: Ներկայացումը տեղի ունեցաւ, որի ժամանակ մի քանի սպիտակագլուխներ—երեւի յատկապէս ուղարկուած—յանկարծ ներս մտան և դիտել սկսեցին: Նրանց հրաւիրեցին նստելու: Նրանք ընդունեցին հրաւերը և մինչև վերջը ապուշ կրթած դիտեցին և տեսան, որ ղուրանին հակառակ բան չկար «օյինբաղնիքի» սարքած խաղում: Բոլոր հանդիսականները շատ գոհ էին իրանց համար այս նոր տեսարանով: Շատերը սոմսակ գնել էին, բայց երկիւղից չեկան, իսկ եկողները զարմացան իրանց մոլլաների անմիտ հրամանի վրայ:

Գալուստ

ՄԵՐ «ԽՈՁԷԻՆՆԵՐԸ» ԵՒ «ԱՆԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ»

«Ընթերցասիրութիւնը չի զարգանում հայ հասարակութեան մէջ և հայ գրքի ու պարբերական մամուլի նուաճումները, ընթերցող շրջաններում, չափազանց դանդաղ են առաջ գնում.—ահա մեր իրականութեան ամենացաւոտ հարցերից մէկը, որը միշտ կոշմարի պէս ցցուած է եղել մեր գրագէտներին և ամբողջ գրականութեան առաջ, նրա սկզբնաւորութիւնից մինչև այժմ: Մեր գրականութիւնը իր ծանրաշարժ առաջխաղացութեան միջոցին միշտ ուժգնապէս բաղխուել է այդ կոշմարին և երևի դեռ երկար նրա ճակատը քերծուածներ պիտի ստանայ այդ բաղխումներէ:

Ի՞նչպէս և ինչո՞վ կարելի է բացատրել հասարակական այս հիւանդոտ երևոյթը: Մեր մամուլը, բնականաբար, շատ է զրաղուում գրանով և առանձնապէս «Մուրճը» իր «ներքին տեսութիւններում» յաճախ է շօշափել այդ հարցը, մօտենալով նրան զանազան կողմերից և տարբալուծելով իրենն ու երևոյթները, որքան այդ թոյլ են տուել հանգամանքները:

«Մուրճի» յարգելի յօդուածագիրը այս տարուայ 9-րդ համարում քննելով անընթերցասիրութեան պատճառները և ընթերցողներ սրտնելով հայերէն իմացող «ինտելիգէնտ» շերտ-Յունուար, 1905.

ջաններում—ի հարկէ բաց թողնելով հայերէն չիմացող լեզիօնները—և գիւղական մասսաներում, շատ տխուր եղբակացութեան է հասնում: Մորալ պահանջներից զուրկ հայ «խնտէլիզէնտ» դասը ուղղակի չէ տալիս հայ ընթերցողներ: Ընթերցող դասակարգ չի կարողանում արտագրել և մեր գիւղական մասսան՝ իր խղճալի տարրական դպրոցով, հաղորդակցական նախաջրհեղեղեան միջոցներով: Ուրեմն մնում է, ըստ յօդուածագրի, այն սակաւաթիւ կոնտինգենտը, որ կոչւում է հայ ընթերցող և որն անկարող է ապահովել հայ գրական գործիչին իր անպարիզում:

«Հայ ընթերցողների կոնտինգենտը»:—Ո՞րտեղից է գոյանում այդ կոնտինգենտը: Դրա աղբիւրն է հայ միջին կոչուած դասակարգը, որից զուրա են դալիս հայ ուսուցիչներ, երկու հատիկ միջնակարգ դպրոցների աշակերտներ, արհեստաւորներ, ծառայողներ և որոնք կազմում են, իսկապէս, հայ ընթերցող դասակարգը: Դրանց վրայ աւելացրէք և այն փոքրաթիւ անձանց, որոնք աչքի ընկնող մեծ գիւղերում ստանում են ընթերցանութեան ճաշակ, շնորհիւ հաստատուած գրադարան-ընթերցարանների, և գիտակից երիտասարդութեան փոքրիկ շրջանի, նաև այն պատանիներին, որոնք գիւղից բաղաժողովուրդում և բարեպատէհ հանգամանքների մէջ ընկնելով՝ ձեռնտու են ինքնակրթութեան և դրա աղբիւրը գտնում են հայ գրականութեան մէջ: Այսպիսով հայ ընթերցող դասի պատկերը կը լրանայ: Իսկ թէ մեր միջին դասակարգը ընթերցողների ինչ տոկոս է տալիս, այդ թողնենք, թողնենք, որովհետև այստեղ էլ մխիթարական քիչ բան կայ:

Հայ ընթերցողների կոնտինգենտի մի փոքրիկ տոկոսը կազմում են խանութների, գրասենեակներ, ծառայողները և զանազան գործակատարներ ու բանւորներ, որոնք իրանց ունեցած չնչին ազատ ընթացների գործադրութեան և մասնաւոր գրադուհների մէջ իսկ, այս և այն կերպ միշտ կախուած են կամ իրանց կախուած են զգում «խողէիններից»: Իսկ թէ դրանք, իբրև ընթերցողներ, ի՞նչքան քաջալերութիւն են գտնում այդ խողէիններից և իրանց շրջապատող պայմաններից—պարզենք երկու խօսքով:

Յայտնի է արդէն, որ խանութներում, գրասենեակներում, արհեստանոցներում, գործարաններում և այլ տեղերում, մեր «խողէինները» բնաւ հոգ չեն տանում իրանց ծառայողների, աշխատաւորների մտաւոր պահանջների գոհացման համար: Սակաւ տեղերում այդ նպատակով շատ-շատ ստացւում է մի օրաթերթ: Իսկ օրաթերթի տուած մտաւոր անունդը բոլորովին

բաւարար չի կարող համարուել: Դրա փոխարէն դեռ ևս շարունակում է տիրել այն տխուր իրողութիւնը, որ «խողէինը» չի ուզում տեսնել, չի կարողանում տանել, երբ գրասենեակում կամ խանութում ծառայողը ազատ ժամերին գիրք, լրագիր կամ մի այլ բան է կարդում: Քիչ չէ պատահել, երբ այդ բանի համար ծառայողները յանդիմանուել և նոյնիսկ արտաքսուել են: Ձգիտես՝ ցաւալի, զայրացուցիչ, թէ՞ յուսահատական աշունես այս երևոյթը: Բայց դեռ այդ չէ բոլորը: Կարող են ասել, որ ծառայողը, կամ բանւոր-արհեստաւորը իրանց մտաւոր պահանջներին դոհացում կարող են տալ գործից դուրս— ազատ ժամերին, կիրակի և տօն օրերին: Բայց այդ գիւրու-թիւնից ևս զուրկ է խեղճ ծառայողը: Նախ՝ նա իր ծառայութեան համար շատ չնչին վարձատրութիւն է ստանում: Իրանց չնչինութեամբ դրանք, շատ յաճախ, ուղղակի ծաղրանքի տպաւորութիւն են թողնում: Պարզ է ուրեմն, որ այդպիսի վարձատրութեամբ ծառայողը, մանաւանդ, երբ մի ամբողջ ընտանիքի պահպանութեան հոգան է քաշում, անկարող է, թէկուզ մի փոքրիկ տոկոս—տարեկան 50 րուբլի—գրքի և լրագրի յատկացնել: Գուցէ աւարկողներ կը լինեն, թէ կարող են գոյութիւն ունեցող գրադարաններից օգտուել: Այդ աւարկութիւնն էլ ինքն ըստ ինքեան կը ջրուի, եթէ գանք այն հարցին, թէ ծառայողը ինչքան ազատ ժամանակ ունի իր արամադրութեան տակ:

Մեր աւետրական և վաճառական դասակարգը, առ հասարակ, դեռ ևս կուլտուրական ստոր աստիճանի վրայ՝ չգիտէ իր ժամանակը այնպէս գործադրել, որ համ Աստծուն հաճելի լինի, համ էլ մարդկանց: Լոյսը բացուեց, արդէն խանութ, գեազ ու գեազգեան, և նրանց ծառայողները կազմ ու պատրաստ են և այսպէս մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ փողոցներում շարժում կայ: Ծիծաղելի է մտածել, թէ գործն է այդքան ժամանակ պահանջում: Ամեն մարդ էլ տեսած կը լինի, թէ ինչպէս, շատ յաճախ, ծիծաղելի դրութեան մէջ, սաղի պէս մի ոտի վրայ կանգնած, անգործութիւնից յօրանջում են խանութի սպասաւորները: Եւ կամ թէ, ի՞նչ յայտնի չէ մեր հասարակութեան դատարկապորտութիւնը: Ամբողջ մի ստուար դասակարգ կայ, որի բան ու գործն է առաւօտից մինչև երեկոյ, ժամանակ անցկացնելու և զուարճանալու համար չըջել խանութից-խանութ՝ ուղղակի ոչինչ չգնելու նպատակով: Իզուր են խանութպանների սիրաշահ ժպիտներն ու ճարպիկութիւնները՝ դրանց մի բան վաճառելու: Նրանք միայն ժամեր են կորցնում, ապարդիւն ժամեր:

Միթէ դա անկուլտուրականութեան մի յայտնի ապագոյց չէ: Միթէ չի կարելի մի քաղաքի մէջ ընդհանուր սովորութիւն դարձնել խանութները օրուայ մի որոշ ժամանակ, որոշեալ ժամերին՝ բաց պահել, որով թէ ծառայողը և թէ խոզէինը, ազատուելով ժամավաճառութիւնից կարող լինեն իրանց ազատ ժամանակը ուրիշ աւելի հաճելի զբաղմունքների նուիրել: Չէ որ այնքան տհաճելի ու ձանձրալի է երկար ժամերով, չոր, անմտաշահ գործով պարապել: Երեակայեցէք ի՞նչի նման է մեր՝ հէնց իրանց—«խողէինների» դրութիւնը: Դրանց ամենախոշոր տոկոսը նոյնիսկ ճաշը խանութում է ուտում: Առաւօտուայ և իրիկուայ թէյն էլ այնտեղ են խմում. խոմ երեկոսները կլուրում, կամ ուրիշ տեղերում էլ անպատճառ ուշանում են: Այնպէս որ հայ խողէինը առաւօտեան տանից դուրս է գալիս քնած թողնելով իր կնկան և երեկոյեան վերադառնալիս՝ նոյնպէս քնած է տեսնում նրան: Սա ինչի՞ նման է, ի՞նչ կեանք է՝ ամբողջ օրով հեռու ընտանիքից: Հայի «ճանասիրութիւնն» էլ մեղ լաւ յայտնի է. նա երբեք տօները չի պահում: Ուրեմն ազատ օր մնում է միայն կիրակին. այն ևս ի՞նչի նուիրել, ի՞նչի յատկացնել:

Անցեալ տարիներից մէկումն էր, որ Թիֆլիսի գործակատարները ցոյց սարքեցին, խանութները երեկոյեան ժամը 8-ին կողպելու համար: Մի շարք խանութներ, միայն առժամանակ, ակամայ գործադրեցին այդ արգարացի պահանջը: Այդպիսի զէպքերում քաղաքային վարչութիւնը կարող է օգնութեան հասնել, հրատարակելով պարտաւիր կանոններ: Անցեալ տարի, երբ Բերլինի խանութները երեկոյեան 7-ին կողպելու կանոն հաստատուեց, բողոքողներ եղան, թէ քաղաքի կենդանութիւնը դադարում է փողոցներում: Նոյն բողոքը գուցէ և մեղանում լսուի այդպիսի մի որոշման դէմ: Բայց ի՞նչ հիման վրայ: Այժմ ակսիոմ է՝ «ամեն բանից վեր է մարդկային օգուտը»: Երբ դուք իբրեւ անցորդ կամ զբօսնող անցնում էք փողոցով, գուցէ ձեզ համար հաճելի է տեսնել լուսաւորւած լայն ապակիներ, չափ միթէ ձեր միտքը չպէտք է զբաղուի ներսի տանջուածներով, որոնք աղաւօտից մինչև երեկոյ ոտքի վրայ են, ընկճուած—մեքենայական ձանձրալի աշխատութեամբ: Լաւ կը լինէր, այո՛, որ խանութները մինչև ուշ ժամանակ բաց լինէին, մանաւանդ դա մեր անկարգ աղգարնակութեան համար մի յայտնի չափի դիւրութիւն է: Լաւ կը լինէր, միայն եթէ ընդունուէր փոխծառայութեան սովորութիւնը. այնպէս որ, ծառայողների երկու լամբակ, օրուայ ընթացքում, կը ծառայէր փոխնիփոխ ժամանակի կէսը: Բայց մեր խողէինները, որ զլանում են ծառայող-

հերի համար տարեկան մի քանի բուրլի՝ դրքի, լրագրի յատկացնելու համար, միթե երբ և իցէ կը յօժարին այդպիսի բանի: Մենք ակամայից մի քիչ աւելի կանգ առինք այս հարցի վրայ, որովհետեւ նա շատ է հիւանդ, շատ է թարախոտ:

Արդ, այս դրութեան մէջ ծառայողը, հէնց զիցուք երեկոյեան 9 ժամին գործից տգատ լինէր. յոգնած, ջարդուած, օրուայ ընթացքում մաքուր օդից զուրկ, ինչպէս նա կարող էր մտածել ընթերցանութեան մասին: Վերջապէս նա շատ-շատ կը կարողանայ երեկոյեան մի ժամ ընթերցանութեան նուիրել. բայց չէ՞ որ այդպիսով նա մի «Մշակ»-ից աւելի բան չի կարող կարգալ:

Սա երեոյթի ընդհանուր պատկերն է. անշուշտ սակաւաթիւ տեղերում կը լինին աւելի պատեհ հանգամանքներ, որոնք գիւրութիւն կը տան ծառայողին մի փոքր միջոյ զրադուել ընթերցանութեամբ: Բայց շատ անհշան են այդ բացառութիւնները: Այդ տխուր իրողութիւնն է պատճառներից մէկը, որ ծառայող դասակարգը ընթերցողների այնքան ողորմելի թիւ է տալիս:

Անշուշտ այս ասածներիցս չպէտք է ենթադրել, թէ ծառայողների անընթերցասիրութեան պատճառը միմիայն խոզէինների վարմանքը, ծառայութեան կարգերն են և թէ ծառայողները գլխապատառ կը նետուէին գրքերի, լրագրների վրայ, հէնց որ վերանային այդ կարգերը: Ո՛չ, ծառայողներն էլ, իրանց հերթին, մեծ մասամբ դատարկապորտ—կիսակիրթներ են ու անտարբեր՝ ինչպէս ղէպի հասարակական հարցերը, նոյնպէս և ղէպի գրականութիւնն ու ընթերցանութիւնը: Բայց մեր յօդուածի նպատակն է մասնանիշ լինել միայն ծառայողին շրջապատող աննպաստ պայմանների վրայ, որոնք խեղդում, ոչնչացնում են եղած սակաւաթիւ ծառայող-ընթերցողների ցանկութիւններն ու փափագը և այդ միջավայրում ընկածներին թոյլ չեն տալիս ընթերցանութեան ճաշակ ստանալ և կրթութեան ու զարգացման պահանջ զգալ: Անշուշտ այս վերջին հանգամանքով պէտք է բացատրել ծառայող դասակարգի յետամնաց, անկիրթ վիճակը:

«Մուրճ»-ի պէս մի ամսագիր, որ ընդամենը հաղիւ 900 բաժանորդ ունի, միայն Թիֆլիսի պէս բազմահայ մի քաղաքում առնուազը պիտի ունենար բաժանորդների նոյնքան թիւ: Բայց այդպէս չէ: Էլի փնտռեցէք այս երեոյթի արմատը...

Այսքանը այն արտաքին պայմանների մասին, որոնցով շրջապատուած է ծառայողը. իսկ այժմ քրքրենք այս ներքին-բարոյական պայմանները, ուր գտնուում է նա: Հարցի այս կող-

մըն աւելի հետաքրքիր է: Արդէն ասացինք, որ մեր խոզէինական շրջաններում դեռ ևս տիրում է այն համոզմունքը, թէ ծառայողը, գործակատարը չպէտք է զբաղուի կողմնակի գործերով, մանաւանդ ընթերցանութեամբ: Մեր պատուելի տէրերը անշուշտ դրա համար ունեն իրանց տեսակէտի պատճառաբանութիւնը և անշուշտ այն, որ ծառայողը զբաղուելով ընթերցանութեամբ, կը դրաւուի նրանով և սակաւուշագրութիւն կը դարձնէ գործի վրայ: Թէ երբեմն այդպիսի ծուռ հասկացողութիւնները որ աստիճան ծայրահեղութեան են հասնում, ցոյց է տալիս հետեւեալ չափազանց պիւճախօս օրինակը, որը կարելի է համարձակ կերպով մեր խոզէինական աշխարհի հասկացողութեան ընդհանուր բնորոշումը համարել:

Ես ծառայող եմ: Մի օր իմ «խոզէինը», որպէսդի հասկացնէ ինձ, թէ ինչո՞ւ չորս և աւելի տարիներ շարունակ զբոսահետեւում ինձ «լաքէյի» պաշտօնի մէջ է պահում, մինչդեռ ընդունակութիւններով և զարգացումով ինձանից աւելի պակաս մարդկանց յանձնում է լուրջ և պատասխանատու գործեր, ասում է.—«Դու գործին լաւ ուշագրութիւն չես դարձնում. չես հետևում, չես ձգտում սովորել: Դրա փոխարէն դու զբաղուած ես կամ ծառայութեամբ, կամ գրականութեամբ: Դու բեզ փշացրել ես պարզապէս: Թող այդ յիմար բաները, նուիրուիր գործիդ, այ, ինչպէս այս սոգան, որ միշտ քսմուում է, ուղում է քիթը ամեն բանի մէջ կոխել, ամեն բան սովորել: Այն ժամանակ քեզ էլ լաւ գործ կը յանձնենք, լաւ ուճիկ կը տանք»:

Միամիտ ընթերցողը գուցէ կարծէ, թէ ես իրօք այն գիժ գրամոլներից, «գրքի խենթերից» մէկն եմ, որ պաշտօնը թողած՝ անուշադիր, միշտ գրքի, գրելու յետևից է ընկած: Բարեբախտաբար (որովհետև եթէ այդպէս լինէր, իմ ծառայութիւնը ձրի էլ չէին ընդունի և ես կը մնայի քաղցած), թէ դժբախտաբար այդպէս չէ: Ես միայն սահմանափակ չափով ընթերցատէր եմ, սիրում եմ գրականութիւնը և օրուայ մէջ ունեցած երկու ժամ ազատ ժամանակս դրան եմ նուիրում: Հիմա դուք փորձեցէք այդպէս խօսող «խոզէինին» հասկացնել, թէ լաւ առևտրական, լաւ վաճառական, ինչպէս և լաւ գործակատար լինելու համար հարկաւոր է բազմակողմանի զարգացում, իսկ դրան ձեռք բերելու հանրամատչելի միջոցը՝ ընթերցանութիւնն է — չէք կարող: Նրա գլխում խօսում է մեխը: Ես արդէն «փշացած» եմ առևտրականութեան համար, որովհետև սիրում եմ կարգալը և չեմ քսմուում: Մեր «խոզէիններին» միշտ գուր են գալիս այն տեսակի ծառայողները, որոնք զուրկ են բարոյական պրինցիպներից, անտարբեր են դէպի հասարակական և

րևոյթները. առջևից սողում, քամաւում, իսկ յետևից հայհոյում են և իրանց նամակների տակ միշտ ստորագրում են «խոնարհ ծառայ» բառերով:

Ուշադրութեան արժանի է այն խօսքը, թէ մարդ «կամ ծառայութեամբ պէտք է զբաղուի, կամ գրականութեամբ»: Որքան դաւը հեգնութիւն կայ այդ խօսքի մէջ, թէև այդ չի զգում պարոն «խողէինը»: Գրականութեամբ զբաղուել... Իսկ ո՞վ կը տայ ինձ իմ ամսական 16 ռուբլի ռոճիկը. հայոց զբաղականութիւնը... Ձեզ նման անհետաքրքիր անհատներից բաղկացած հասարակութիւնը, պարոն «խողէին», մեր այնքան խղճուկ գրականութիւնը և մի քանի հատիկ գրական տաղանդները չի կարողանում ապահովել. իսկ ի՞նչ կը լինէր, եթէ ամեն մի գրականութիւնը սիրող ուզենար գրականութեամբ զբաղուել: Հեգնեցէք, ինչո՞ւ չէ. չէ՞ որ ձեր պատուանաններից ամեն ժամանակ, ամեն ժամ լսելի են կուշտ և այնքան անդա՛րդ ծիծաղի ձայներ... չէ՞ որ դուք աշխարհում ձեր փորից ու փողից աւել բան չէք ուզում ճանաչել... և ինչքան շատ էք դուք...

Ա. Գուլօսեան

ՇՈՂԵՐ ԽԱՆԱՐԻ ՄԷՋ

«Թաւրիզի Հայունեաց Բարեգործական Միացեալ Ընկերութեան» 1903—1904 ուսում. տարեշրջանի «Տեղեկագրից» քաղում ենք հետևեալ միութարական տեղեկութիւնները:

Պարոն Տիգրան Աֆրիկեանը, որ իր հաշուով պահում էր 2 երկսեռ դպրոց Բարանդուզ գաւառի թրքախօս Բաբաու և Դիզաթէքի հայ գիւղերում 4—5 տարուց ի վեր, կամենալով մի իրական, շօշափելի ծառայութիւն մատուցանել լքուած, տնտեսապէս բայքայուած և իր ազգային առանձնայատկութիւնները կորցրած պարսկահայ գեղջուկի կրթական գործին, յղացել է մի վերին աստիճանի մարդասէր միտք, այն է՝ 39 հայաբնակ գիւղ ունեցող, և 1200 տնից բաղկացած Ուրմի գաւառը իր շրջակայքով պատել դպրոցական ցանցով, բարերարը որոշել է այդ դպրոցների թիւը, որոնք երկսեռ պիտի լինին, առայժմ հաս-

ցընել 20-ի, նպաստ յատկացնելով իւրաքանչիւրին տարեկան 250 թուման: Դպրոցները պիտի բացուին պարբերաբար, տա-
րեցտարի, հիների վրայ 2 նորը աւելանալով. նրանք պէտք է
գտնուին թեմի վիճակաւոր Առաջնորդի հովանաւորութեան
և ընկերութեանս անմիջական հսկողութեան և կառավարութեան
ներքոյ: Անցեալ 1903 թուի աշնան եղած 2 նախկին դպրոց-
ների թիւը աւելացաւ Ռահուայի և Նախիջևան-Թէփէի երկսեռ
դպրոցներով. առաջինը, որ պահում էր ընկերութիւնս իր ծախ-
քով, գրուեցաւ բարերարի հաշուին, իսկ երկրորդը նոր հիմ-
նուեցաւ: Հիմնուած ուսուցչական խմբի անդամների հաղորդած
փաստացի ցուցմունքների և գրաւոր վաճակագրութեան վրայ՝
որոշուեցաւ նոր բացուելիք դպրոցը հիմնել Ղարաղըզ վիւղում,
որ կենդրոն է Ղարաճալու և Շիրաբադ գիւղերի 70 տուն բը-
նակչով, և Իքի-Աղաջի դպրոցը գնել բարերարի հովանաւորու-
թեան տակ, հետեապէս առաջիկալ 1904-5 ուս. տարեշրջանում
Պարոն Տիգրան Աֆրիկեանը կունենայ 6 երկսեռ դպրոց:

«Ընկերութեան» հաստատութիւններն են.

- 1) Աղաղանի դպրոցը, Ղարաղաղում:
- 2) Բաբառունի դպրոցը, Բարանդուզ գաւառում, որ պահ-
ւում է պ. Տ. Աֆրիկեանի հաշուով:
- 3) Բալունիշի դպրոցը, Բարանդուզի գաւառում:
- 4) Գեարդարարտի դպրոցը, Ուրմի գաւառում:
- 5) Դէրէլէքի դպրոցը, Սովուշ Բուլղում, նպաստ է տըր-
ւում պ. Ստեփան Տէր Օհաննէսեանից:
- 6) Դիզաթէքէյի դպրոցը, Բարանդուզում, պահպանւում է
պ. Տ. Աֆրիկեանի հաշուով:
- 7) Թովլալարի կամ Թազարադի դպրոցը, Միանդուար գա-
ւառամասում, հանգուցեալ Աղամ Ղազարեանի յիշատակին նրա
կտակած 9000 ռուբլու տոկոսով:
- 8) Իքի-Աղաջի դպրոցը, Ուրմի գաւառում:
- 9) Նախիջևան-Թէփէի դպրոցը, Նազլու-Չայ գաւառում:
պ. Տիգրան Աֆրիկեանի հաշուով:
- 10) Ուրմիի դպրոցը, որ ստանում է պ. Ալէքսանդր Մե-
լիք-Ազարեանից 300 ռուբլի տարեկան նպաստ: Այդ ուսումնա-
րանը գաւառական կենդրոնական դպրոց դարձնելու համար
բարերարը խոստացել է առաջիկայ տարւածանից իր նպաստի
քանակն աւելացնել 150 ռուբլիով, զճարելով ընդամենը 450
ռուբլի:

11) Ռահուայի դպրոցը, Ուրմի գաւառում, պահւում է պ.
Տ. Աֆրիկեանի հաշուով:

Յիշեալ 11 դպրոցներում, որոնցից 4-ը պահւում է ընկե-

րութեանս, իսկ 7-ը բարերարների հաշուով, ուսանում էին միջին թուով 420 երկսեռ սաներ՝ 320 աշակերտ և 100 աշակերտուհի: Ձմեռային ամիսներում այդ թիւը հասնում էր 5-600-ի: Աւանդուել են հետեւեալ առարկաները՝ կրօն, հայոց լեզու, թուաբանութիւն, հայոց պատմութիւն, Հայաստանի աշխարհագրութիւն, գծագրութիւն, զրութիւն, երգեցողութիւն, մարմնամարզութիւն և ձեռագործ: Լուրջ ուշադրութիւն է դարձուած ծրագրի և դասաւանդութեան միօրինակութեան վրայ: Ուսուցիչներին ուսանող աշակերտների դարգացման չափը և տեղական հանգամանքները՝ աննշան փոփոխութիւններ են մտցրել ծրագրի մէջ, կամ ըստ իրանց, մի փոքր յաւելումներ և յապաւումներ են արել: Վարչութեանս յանձնարարութեամբ Ուրմիի ուսուցիչ պ. Միքայել Պապիկեանը, որ միեւնոյն ժամանակ տեսչի պաշտօն ունի, տարուայ ընթացքում, օգուտ բաղելով տօներին և դպրոցական արձակուրդներին, այցելել է շրջակայ դպրոցները և իր տպաւորութիւնները՝ հանդերձ նկատողութիւններով՝ հաղորդել վարչութեանս: Առաջիկայ տարեշրջանում շրջիկ տեսչի գործը՝ դպրոցները յաճախ այցելելու կարևոր խնդիրը, կը դրուի նպաստաւոր հիմունքների վրայ: Խիստ միութարական և հոգեպարար երևոյթ է, որ թափուած ջանքերն ու ծախսուած գրամները տակաւ առ տակաւ իրանց նպատակին են ծառայում: Ուսման ու կրթութեան փրկաբար լոյսը հետզհետէ թափանցում է պարսկահայ շինականի խրճիթը: Հայ գեղջուկը ըմբռնելով կրթական գործի յարգն ու նշանակութիւնը՝ սերտ կապում է դպրոցի և եկեղեցու հետ, աշխատում է ձեռք բերել իր կորցրած ազգային առանձնայատկութիւնները՝ լեզուն, կրօնը, սովորութիւնները և այլն, հետեւապէս ոտք կոխում ինքնաճանաչութեան շաւղի վրայ... Ընկերութեանս նիւթական միջոցների ընդարձակուելուց շատ բան է կախուած... Նրա գործունէութեան շրջանը ընդլայնելու և անշեղ ընթանալու համար մի անգամ ձգուած ուղիով, արտաքին օժանդակութիւն է պէտք...

Բացի այդ՝ «Ընկերութեան» հաշուով տարիներին ի վեր պահւում են թաւրիզում 2 մանկապարտէզ՝ Ղալա և Լիլաւա թաղերում: Ղալայի մանկապարտէզը այս տարի յաճախում էին 45 երկսեռ սաներ, որոնցից 32-ը թոշակաւոր և կիսաթոշակ էին, իսկ 13-ը ձրիավարժ: Լիլաւայի մանկապարտէզը յաճախում էին 46 երկսեռ սաներ, որոնցից 27-ը թոշակաւոր և կիսաթոշակ էին, իսկ 22-ը ձրիավարժ: Մանկապարտէզները գտնւում էին կանոնաւոր ընթացքում: Վարչութիւնս մասնաւորապէս իր հոգացողութեան առարկայ է դարձրել այդ հաստատութիւնները:

Այս տարի Մոսկուայից բերել տրուեցան ձեռագործի նիւթեր և մանկական խաղալիքներ:

Ընկերութիւնս Ղալայի մանկապարտէզում ունի իր առանձին գրադարան-ընթերցարանը, որի դռները բաց են քաղաքիս ընթերցասէր տիկիներին և օրիորդներին առաջ: Գրադարանն ունի 500-ից աւելի ընթերցանութեան գրքեր և ստանում է պարբերական թերթերը:

Ցանկանում ենք «Հայուհեաց Ընկերութեան» նպաստաւոր պայմաններ—աւելի ևս մեծ ծաւալ տալու իր օգտակար գործունէութեան:

S.

ԿՈՎԿԱՍԻ ԹՈՒՐԳ ՄԱՄՈՒԼԸ

Օսմանցի սուլթաններու գահակալութիւնը:—Համիսլամութեան գաղափարը մահմեդական աշխարհում:—Թուրք կիները բնից թէ գոց երեսով ման գալու են:—Թուրք կնոջ ձայնը:—«Շարքի-Ռուսի» դատողութիւնները այդ առիթով:

Սուլթան Մուրատ V-ի մահուան առիթով «Շարքի-Ռուսի» մէջ «Ղազէթնէվի» ծածկանունին տակ հետեւեալ բնորոշ և հետաքրքիր տեղեկութիւնները կը գտնենք օսմանցի սուլթաններու գահակալութեան օրէնքին վերաբերմամբ:

«Օսմանեան սուլթանները պարզապէս Արքասի՝ արարական յայտնի խալիֆէութեան՝ գահաժառանգութեան օրէնքները որդեգրած են: Գահը, օրէնքով կը պատկանի անոր՝ որ կայսերական ընտանիքի մէջ տարիքով ամենէն մեծն է: Օրինակ, երբ թագաւորը մեռնի և ունենայ երկու եղբայր, հինգ եղբորորդի, երեք հօրեղբորորդի և երկու հատ իրմէն պզտիկ հօրեղբայր, ասոնց մէջ դահ կը բարձրանայ ան՝ որը տարիքով մեծն է: Թագն ալ ամեն մէկ մեռնողի թողած ժառանգութեան պէս ժառանգութիւն մըն է: Բայց թագը կամ գահը այնպիսի ապրանք մը չէ, որ ամեն ժառանգորդներուն մէջ մէկ մաս տան և ոչ ոք չի զրկեն: Հետեւաբար թագը մէկ հոգու պէտք է տալ և այն ալ ամենէն հասակաւորին: Ասոր էականը՝ պատճառը այն է, որ փոքրերը, որքան որ ալ օրինաւոր ժառանգ ըլլան, չեն կրնար երկիրը կառավարել առանց ինսամակալի, և ինսամակալով կառավարուած երկիրն ալ իսկական կառավարութիւն չի կրնար ըլլալ: Իսկ, ընդհակառակը, գահը յանձնելով հասակաւորներուն, արաքները նկատի են ունեցեր այն հանգամանքը, որ տարիքն առած մարդը իրրեւ աւելի խելահաս և փորձուած, աւելի լաւ կը կառավարէ երկիրը, քան անչափահաս վեհապետը իր խնամակալով:

«Օսմանցիները թէև արքասեան այս օրէնքը որդեգրեցին, բայց զայն չգործադրեցին կէտ առ կէտ: Բռնապետ սուլթաններ օրէնքը ոտնատակ տուին յօգուտ իրենց գաւազներուն: Եւ որով

հետև, շարիաթով՝ գահ պէտք է բազմէին հասակաւորները, հարստահարող սուլթանները իրենց սովորութիւնն դարձուցին սպանել իրենց զաւակներէն աւելի տարիքոտ դահի թեկնածուները, ինչպէս եղբայր, հօրեղբայր, հօրեղբորորդի հայրն ու իրենց զաւակին ի նպաստ սպանութիւններ գործող սուլթանները քիչ չեն: Անոնք արիւնոտ էջեր ունին օսմանեան պատմութեան մէջ:

«Երբ օսմանցիները Սերբիայի հետ պատերազմի բռնուեցան և ջարդելով թշնամու բանակը սերբ թագաւորութիւնը ջնջեցին, օսմանցի վեհապետը *) սուլթան Մուրադ II որ անձամբ կը վարէր բանակը, յանկարծ պատերազմի դաշտին մէջ սպանուեցաւ: Սուլթանի երկու որդիները իբրև հրամանատար կը ծառայէին բանակին մէջ: Մեծ որդին՝ Բայազիտ՝ հօր մահուան լուրն առնելուն պէս յարձակուեցաւ իր փոքրիկ եղբոր վրայ և զայն անմիջապէս սպանեց, որպէս զի գահը մնայ իր զաւակներուն: Ամբողջ բանակը, ուր մեծ քաջագործութիւններ կատարած էր նենգութեամբ սպանուող արքայազնը, ինչպէս և ամբողջ օսմանցի ժողովուրդը՝ արիւն լացին:

«Սուլթան Սէլիմ II իր ընտանեկան ցեղէն բաժնի և չորս հօգի բերել տուաւ Կ. Պոլսի Թոփ-Գարու պալատը և իր աչքին առջև գլխատել տուաւ զանոնք Նսմլի դահիճներու ձեռքով: Այդ շահագրէներու ամենամեծը 21 տարեկան և ամենափոքրը 6 ամսական ծծկեր երեխայ մըն էր:

«Սուլթան Մէջիդէն սկսած այլևս այս տեսակ դէպքեր տեղի չունեցան: Սուլթան Մէջիդի ժառանգորդն եղաւ, բնականաբար, իր փոքր եղբայրը՝ Աբդ-իւլ-Ազիզ, որ գահի թեկնածուն երուն մէջ ամենէն հասակաւորն էր: Իսկ Ազիզէն յետոյ օրէնքով թագաժառանգը սուլթան Մուրադն էր: Բայց ընթերցողներուն յայտնի է արդէն, թէ ինչպէս Մուրադի տեղ չամիգը գրաւեց գահը: Ինչպէս որ առաջ Աբդ-իւլ-Ազիզը աշխատեցաւ գահ բարձրացնել իր որդին՝ Եուսուֆ Իզզեդդինը, այնպէս ալ այսօր Սուլթան Համիդը կաշխատի թագաւոր դարձնել իր մեծ զաւակը, թէպէտ օրէնքով թագաժառանգը՝ իր փոքր եղբայրը, Ռէշադ էֆէնդինն է, որը այսօր 61—62 տարեկան պէտք է ըլլայ: Ռէշադը եւրոպական լեզուներ չգիտէ, բայց

*) Արդարև պատմութիւնը կը վկայէ, որ Սուլթան Մուրադ II, երբ սերբ բանակը ջարդելէ յետոյ, յիսորտանքով ման կուտար զխաղներուն մէջ, Մոլոշ անուն սերբ մը, որ ինքզինքը մեռած կը ձևացնէր, յանկարծ հպարտ վեհապետին վրայ յարձակուեցաւ և սպանեց զայն: Յօդուածագիրը այդ դէպքին կ'աւելարկէ:

լաւ ծանօթ է թուրք գրականութեան և նոյնիսկ բանաստեղծական աւելն ունի: Օսմանցի շահագրէները գրեթէ բանտարկուածներ կը համարուին. անոնց արգելուած է ոչ միայն տեսակցիլ մինիստրներու հետ, այլև մինչև անգամ հարեաններու հետ յարաբերութեան մէջ չեն կրնար գտնուիլ: Անոնց տրամադրութեան տակ եղող բոլոր ծառայողները լրտեսներ և ոստիկանութեան գործակալներ են, որոնք անոնց ամեն մէկ քայլին վրայ կը հսկեն և սուտ ու ժուտ տեղեկագիրներ կը ներկայացընեն Սուլթանին:

«Սուլթան Համիդը երեք եղբայր ունի այժմ կենդանի, որոնց երեքն ալ ամուսնացած են: Մուրադն ալ ունի նոյնպէս մէկ-երկու ամուսնացած զաւակներ: Սուլթան Աբդ-իւլ-Ազիզէն անցած է այսօր, երեք-չորս որդի: Անոնց մէջ ամենէն մեծը Եուսուֆ Իզզեդդին էֆէնդին է: Այնպէս որ, այս միջոցին Պոլսի մէջ կայ 25—30 շահագրէ և որովհետև ամեն շահագրէ դահի իրաւունք ունի, կայ ուրեմն 25—30 գահաժառանգ:

«Եթէ օսմանցիներն ալ ղեկավարուին Եգիպտոսի, Եւրոպայի և Պարսկաստանի մէջ գործադրուած օրէնքին համեմատ՝ ուր թագը միմիայն մեծ որդուն կը պատկանի, այն ժամանակ այժմեան գահաժառանգը պէտք է ըլլայ հանդուցեալ Մուրադի մեծ որդին՝ Սալահէդդինը»:

Միևնոյն «ղագէթնէվիս»-ը «Շարքի-Ռուս»-ի մէկ ուրիշ համարին մէջ կը տպէ յետագայ յօդուածը համիսլամութեան մասին: Մեր ընթերցողներուն կը յանձնարարենք մասնաւոր ուշադրութեամբ կարդալ այս վերին աստիճանի շահագրգիռ յայտնութիւնները:

«Կ. Պոլսի մէջ, մահմեդական ազգերու միութեան և կամ համիսլամութեան գաղափարը հետեւեալ կերպով ծնունդ առաւ: «Եւրոպական պետութիւնները կ'ուզեն օսմանեան կայսրութիւնը աշխարհի երեսէն ջնջել. անոնց նպատակն է այս եղանակով ոչնչացնել իսլամական կրօնը: Օսմանցիներու վեհապետը՝ մարդարէի յաջորդն է. խալիֆէն՝ կրօնքի մարմնացումն է, մարզաբէի փոխանորդը՝ աշխարհի վրայ: Առանց անոր կրօնի գոյութիւնը անկարելի է: Անիկա Մէկկէի և Մէդինէի պաշտպանն է: Ուխտագնացութիւնը (հաջ) և տիեզերքի պարծանք կազմող մարդարէի սուրբ գերեզմանին այցելութիւնը, իսլամական շէնքի հիմնարարներն են: Առանց Մէկկէի, Մէդինէի, խալիֆէի, իսլամութիւն չկայ: Այդ պատճառով ամեն մէկ միւսլիման իր կարողութեան չափ պէտք է աշխատի օսմանեան պետութեան յարատեւութեան»:

«Թէ իր խի ժողովուրդին և թէ օտար երկրներում ապ-

բող մահմեդականներուն մէջ համիսլամութեան գաղափարը տարածելու համար, օսմանեան պետութիւնը ամեն ջանք գործ կը դնէ այժմ: Ներքին քաղաքականութեան մէջ այդ շարժումին արդիւնքն այն եղաւ, որ օսմանեան կառավարութիւնը կրօնական բոլոր կուտուրական հիմնարկութիւնները մերժեց այլևս մտցընել իր վարչութեան մէջ: Սուլթան Մէջիդի ծրագիրը՝ իսլամութիւնն և կրօնական քաղաքակրթութիւնը իրար ձուլելն էր: Այդ ծրագրէն հրաժարուեցան և մինչև անգամ կրօնական քաղաքակրթութիւնը ծաղրեցին: Օսմանեան պետութեան մէջ ապրող արաբ և քիւրդ ցեղերը երեսանց միայն հպատակ էին, անոնք սրտանց շատ պաղ էին և նոյնիսկ չարակամ վերաբերմունք ունէին: Հիմա օսմանեան կառավարութիւնը կ'աշխատի համիսլամութեան գաղափարը անոնց մէջ մտցնելով՝ զանոնք անկեղծ կերպով կապել և կոյր գործիքներ դարձնել իրեն: Կ. Պոլսի մէջ քիւրդ և արաբ ցեղապետներու զաւակներուն համար մասնաւոր ուսումնարան հիմնեց, որպէսզի անոնք ապագային Ասիայի և Ափրիկէի մէջ օսմանեան ազդեցութեան ծաւալումին և զօրացումին նպաստեն: Նախ Քիւրդիստանի և ապա Արաբիոյ մէջ կազմակերպուած «համիդիէ» հեծելազօրքի նպատակը միևնոյնն է, այսինքն նեցուկ դարձնել այդ անընտել տարրերը օսմանեան դահին:

«Անգլիական և ֆրանսական զօրքերը Եգիպտոս և Տունուզ ոտք չկոխած» Կ. Պոլսի զիւսնապէտները շատ աշխատեցան, որ համիսլամութեան գաղափարը ներմուծելով եգիպտացիներուն և տունուզցիներուն մէջ, զանոնք կապեն օսմանեան կայսրութեան և նոր ուժեր աւելցնեն: Բայց օտար՝ արաբներ տութիւնը այդ ջանքերը ապարդիւն հանեց: Թէև համիսլամութեան գործակալները Ափրիկէի ուրիշ ցեղերուն մէջ շատ ման եկան, բայց ազդեցութիւն չունեցան: Որովհետև դժուար եղաւ արաբներու ուղեղին մէջ մտցնել այն գաղափարը՝ թէ թուրք փաղիշահ մը կարող է արաբ մարգարէի յաջորդ ըլլալ:

«Համիսլամութիւնը՝ Հնդկաստանի իսլամ ժողովուրդին մէջ շատ աւելի մեծ համակրութեամբ ընդունուեցաւ, քան նոյնիսկ օսմանեան երկրի մէջ: Հնդիկ մահմեդականները նուիրական Մէկկէի և Մէգինէի պաշտպան եղող խալիֆէին նիւթական զոհողութիւններ ընելու մեծ պատրաստակամութիւն ցոյց տուին: Օսմանեան կառավարութիւնը այս տրամադրութեանէն փութաց օգտուիլ: Սկսեց Հիջազի երկաթուղին կառուցանել: Ծախքին մասնակցեցան բոլոր մահմեդանները թէ օսմանեան երկրի մէջ և թէ այլուր, բայց այդ շինութեան սմանախոշոր օժանդակութիւնը բերին, իրենք՝ հնդիկ մահմեդականները:

«Համխառնութեան գաղափարը՝ շիա աշխարհին՝ Պարսկաստանի վրայ ալ ունեցաւ իր ազդեցութիւնը:

«Շիրաներու մէջ պահպանողականները՝ «միւթէշէրրին» — շարիաթի բծախնդիր հետևող — կը կոչուին: Ասոնք կը հաւատան թէ մաքրակրօն իմամներու մէջ գերմարդկային առաքինութիւններ կան: Շիրաներու 80/0-ը միւթէշէրրի են: Վերջին ժամանակներս, Պարսկաստանի մէջ, մէկ կողմէն՝ շիրաներու մի մասին իմամներու առաքինութեան նկատմամբ մղած վէճը, իսկ միւս կողմէ բարեականութեան նման նոր յարանուանութեան մը և գուցէ կրօնի մը երեան գալը, ընդհանրապէս դէպէս սիւննիները *) տեսակ մը բարեացակամութիւն, տեսակ մը մերձեցման փափագ յառաջ բերած են: Այժմ՝ միւթէշէրրիները սիւննիներուն կ'ըսեն. «մեր՝ շիրաներու մէջ առաջ եկած նոր կրօններու հետևողները՝ մեզմէ՝ միւթէշէրրիներէս նոյնքան հեռու են, որքան դուք սիւննիներդ: Մենք ստիպուած ենք մեր հերձուածներուն հետ կարելի եղածին չափ լաւ ապրիլ, ինչու համար ձեզ հետ ալ լաւ յարաբերութիւններ չպահպանեաք: Մանաւանդ որ շիրաներու և սիւննիներու մէջ գոնուող հին թշնամութիւնը աւելի քաղաքական միտումներէ, պատճառներէ ծնունդ առած է, քան կրօնական պատճառներէ: Փառք Աստուծոյ հիմա քաղաքական պատճառները գոյութիւն չունին: Դուք ունիք չորս յարանուանութիւններ. ամեն մէկ սիւննի իր յարանուանութեան հետեւելով հանդերձ՝ միւս սիւննիներու համոզմունքը կը յարգէ, անոնց չի հայհոյեր, գանոնք չի մեղադրեր: Ի՞նչ կը լինի, որ դուք՝ մեզ ալ նկատէք իբրեւ ձեր յարանուանութիւններէն մէկը. չորսի տեղ հինգ յարանուանութիւն կ'ունենաք: Մենք ալ մեր կողմէն կրօնական ներողամտութիւն կը տածենք դէպի ձեզ:»

«Ծիսական և կրօնական արարողութիւններու վերաբերեալ խնդիրներու մէջ, բնական է որ ժամանակի ընթացքում պառակտումներ և նոր յարանուանութիւններ առաջ գան: Կրօնի մը հաստատուելէն յետոյ, ժամանակ անցնելով նոյն կրօնի հիմնադրին բարոգած սկզբունքներուն մէջ փոփոխութիւններ և պառակտումներ առաջ կուգան: Եւ այլևս անկարելի է հին ժամանակին դառնալ: Այս ինչ յարանուանութեան հիմնադիր իմամներէն մէկը կը պնդէ, թէ մարդարէն օրը հինգ

*) Մեր ընթերցողներուն յայտնի է, թէ շիրաներուն և սիւննիներուն մէջ մեծ հակադրութիւն գոյութիւն ունի. առաջինները իսլամ կրօնի կաթոլիկները կը հաշուեն, իսկ երկրորդները բողոքականները: Այդ հակադրութիւնը կայ հին ժամանակներէ ի վեր, իսլիքէ Օմէյյէն սկսած:

անգամ աղօթք կ'ընէր և մենք ալ պէտք է հինգ անգամ աղօթք ընենք: Իսկ իմամ Ջաֆէրի նուիրական կարծիքն ալ այն է, թէ Մոհամմէզ մարգարէն հինգի փոխարէն չորս և երբեմն երեք անգամ կ'աղօթէր: Ինչպէս կը տեսնէք, կարծիքներու մէջ տարբերութիւնը մեծ է: Եւ այդ տարբերութեան է որ առաջ եկած են պառակտումները: Այժմ ազգն ի՞նչ ընէ, մարգարէն ողջ չէ, որպէսզի հարցնէինք թէ այս երկու մեծ իմամներու, մուշթէիդներու կարծիքէն ո՞րն է ճիշտ:»

«Շիրաներու և սիւննիներու մէջ ուրիշ տարբերութիւն մըն ալ կայ, որն աւելի մակերևոյթային է: Շիրաները իսլամական կրօնի անհրաժեշտ դաւանանք կը համարին իրենց ղեկավար իմամներու ժառանգաբար յաջորդութիւնը և անոնց՝ կրօնական գործերու մէջ բացարձակ իշխանութիւնը: Այս կէտն ևս զուտ բարոյական, խղճմտանքային նկարագիր ունի և հետեաբար չի կրնար սիւննիներու և շիրաներու կրօնական էական հաւատալիքներուն մէջ մեծ վեհ մը ստեղծել: Այս պատճառներով՝ սիւննի եղբայրներ, բարեկամ մնանք, հարազատներու պէս մտաւորինք, դուր ձեռ չորս յարանուանութեանց մէջ հաստատ մընացէք, մենք ալ մեր Ջաֆէրի յարանուանութեան մէջ անխախտ մնանք»:

Այս մտերմական, քաղաքակրթական և համակրալից դրացումները, իզձերը մեր Անդրկովկասի մահմեդականներուն մէջ մեծ ծաւալ ստացած են: Թիֆլիսի մէջ բոնն այն աստիճանին հասած է, որ շիաի մը մահուան ժամանակ անխտիր կը հրաւիրեն ե սիւննի հոգևորականները: Եւ երկուքն ալ դրամական հաւասար վարձատրութիւն կը ստանան: Բայց, այնուամենայնիւ, համիսլամականները շիրաներու այս բարեացակամութեամբ չեն բաւականանար: Անոնք կը ձգտին շիրաները սիւննի դարձնել և ջնջել աշխարհէն շիաութիւնը: Իրենց կարծիքով՝ շիա կրօնը և պարսիկ տէրութիւնը արգելք և պատուար կը հանդիսանան, որպէսզի իսլամութեան խալիֆէն, օսմանցիներու թագաւորը՝ իր ազդեցութիւնը ստարած է ամբողջ ասիական մահմեդականութեան վրայ, իր երկրի ռահմանները կպցնէ Ասիայի միւս մահմեդականներու երկրին: Այսպէս, մէկ կողմէ կ'աշխատին շիա կրօնի վարկը կոտրել շիրաներու աչքին, իսկ միւս կողմէ կը ջանան հաւատացնել պարսիկ ժողովուրդին, որ եթէ այժմեան Կաջար թագաւորական ցեղը զահազուրկ ընելով՝ Պարսկաստանը օսմանեան թագաւորութեան մէկ մասը դարձնեն, պարսիկներու երջանկութիւնն ու բարօրութիւնը բոլորովին ապահովուած կ'ըլլան: Եւ ասոր համեմատ, շիա-յութիւնը տկարացնելու համար, բացարձակ կամ քողի տակ աշ-

խառող համիսլամութեան կուսակից շիա գրողները կը քարոզեն, թէ իսկական մահմեդականները Կ. Պոլսի մահմեդականներն են, իսկ Թէհրանի մահմեդականները կեղծ մահմեդականներ են: Մինչև անգամ գործը այնտեղ է հասած՝ որ կարգ մը անունով շիա հոգեւորականներ՝ դուրանի մեկնութիւններ գրելով կը ձգտին հաստատել, թէ դուրանի այն այաթները—ասացուածք—որ հիմք կը ծառայեն շիա վարդապետութեան, այդ այաթները ոչ մէկը կապ չունին շիաութեան հետ և շիա հոգեւորականները զանոնք բռնի ընդունած են իրենց համար իբրև յենակէտ:

«Իրանի թագաւորութիւնը համիսլամական դադավարին զոհ բերելու աշխատող առաջին անձը եղած է աւղանիստանցի հոշակաւոր շէյխ Ջէմալէտտինը, որը՝ պարսիկ կառավարութեան պաշտօնական յայտարարութեան համեմատ, մեղսակից էր Նասըր Էղդին շահի նահատակութեան գործին: Եթէ զանց առնենք այս իրողութիւնը, կարելի է ըսել, որ մինչև հիմա համիսլամութեան գաղափարի յաղթանակին համար ոչ մէկ գործնական քայլ չէ առնուած: Ամեն տեղ համիսլամիստները կը ձգտին, որ մահմեդականները կրօնական պարտականութիւն համարեն օսմանեան պետութեան և խալիֆէութեան գոյութեան պահպանութիւնը:

«Համիսլամականներուն պատճառած բարոյական ֆլասը՝ քրիստոնեայ պետութիւններու մէջ ապրող մահմեդականներուն այն է, որ կը ջանան քրիստոնեայ պետութիւնները թըշնամի ցոյց տալ իսլամ կրօնին: Եւ այդ եղանակով անոնք՝ միւսլիման հպատակները կը խրաչեցնեն իրենց քրիստոնեայ իշխողներէն: Մինչդեռ բոլոր եւրոպացիները իրենց նուիրական պարտք համարած են յարգել ուրիշներու կրօնը և չմիջամտել անոնց ծէսերուն և հաւատալիքներուն: Բացի այդ՝ համիսլամականները թշնամութեամբ նայելով երոպական քաղաքակրթութեան վրայ, պատճառ կը դառնան, որ եւրոպական պետութիւններու իսլամ հպատակները չօգտուին այդ քաղաքակրթութիւնէն և ետ մնան: Բայց համիսլամականներու մեծագոյն ֆլասը այն է, որ անոնք կրօնը քաղաքական շահերու գործիք կը դարձնեն: Օսմանցիները տկարացած են և անկարող են իրենց երկիրը պաշտպանելու: Ափսոս. բայց թող աշխատին, ջանք գործ դնեն: Եւրոպացիներուն պէս թող իրենք ալ աշխատին իրենց երկրի բարեկարգութեան: Շատ հաւանական է, որ այդ եղանակով իրենք ալ յաջողին իրենց սեփական կարողութեամբ պահպանել իրենց երկիրը: Ապա թէ ոչ լճնչ շահ կայ Հնդկաստանի միւսլիմանին օսմանեան կայսրու-

թեան յարատևումէն կամ անկումէն: Ամբողջ իսլամութեան ոչ մէկ ֆնաս չի համարիր, եթէ օսմանեան կայսրութիւնը բընաջինջ ըլլայ կամ ֆնայ: Իսլամութիւնը 14 դարէ որ գոյութիւն ունի: Անոր հետևողները հետզհետէ կ'աճին: Հիմա, Գերմանիայի կայսեր խօսքին համեմատ, անոնց թիւը կը հասնի 300 միլիօնի: Մինչդեռ ամբողջ օսմանեան կայսրութեան մէջ հազիւ 15—20 միլիօն մահմեդական կայ: Կրօնական վէճերը վեց դարէ ի վեր Եւրոպայէն վերցած են: Եւրոպացիները օսմանցիներուն հետ ոչ մէկ ժամանակ կրօնական վէճեր չեն ունենար, իսկ քաղաքական և տնտեսական խնդիրները կրօնա-կանի հետ կապ չունին: Աստուած մի արասցէ, եթէ օսմանեան կայսրութիւնը աշխարհէն վերցուի, Մէկկէի և Մէդինէի պաշտպանութեան գործը կը յանձնուի Եգիպտոսի խղիվին: Դէպի Մէկկէ՝ մարգարէի սուրբ գերեզմանին ուխտագնացութիւնը և այցելութիւնը՝ առաջուրնէ աւելի հանգիստ և բազմամարդ կ'ըլլայ: Մահմեդականներու խալիֆէութիւնը կաթոլիկներու պապականութեան չի նմանիր: Խալիֆէութիւնը զուտ պատուի տիրոջ մըն է: Եթէ այդ տիրոջը օսմանցի փաղեշահները կրէլէ զաղբին, Եգիպտոսի խղիվը կը կրէ զայն: Ճիշտ հիմա ալ, չնայած որ օսմանեան սուլթանը կայ, Ֆէսի (Մարոկ) սուլթանը ինքզինք խալիֆէ կը կոչէ: Մէկ խօսքով եթէ համիւլամութեան գաղափարը ջնջուի, իսլամութիւնը աւելի կ'օգտուի քան կը ֆնասուի»:

*
* *

«Շարքի-Ռուս»-ը վերջերս, թուրք հասարակական կեանքի համար մեծ կարևորութիւն ունեցող խնդիր մը սկսաւ արծարծել: Թուրք կիները իրենց երեսը բաց թէ փակ պահելու են: Իսլամ կինը իրաւունք ունի, քրիստոնեայ կամ ուրիշ ազգերու կանանց նման առանց չարշափի փողոցներուն մէջ երևնալու: Այս հարցը ոչ-միւսիլմաններուն համար շատ պարզ է, երկու լուծում չի կրնար ունենալ: Ան նոյնիսկ այնքան անվիճելի է, որ գուցէ կարևորութիւնէ զուրկ թուի շատերուն: Բայց թուրք ժողովուրդին համար ահագին նշանակութիւն ունի: Նամէ-հրամանութեան, այսինքն թուրք կիները էրիկ մարդերուն առջև բաց արձակ ելլել չկրնալուն պատճառով է, որ անոնք հասարակական կեանքէ հեռու ֆնալու դատապարտուած են: Այն բոլոր տեղերը, ուր թուրք կինը կարող է դեր մը կատարել, գործ մը տեսնել, փակուած են անոր առջև, որովհետև մահմեդական օրէնքը կամ սովորութիւնը թոյլ չի տար անոր ասպարէզ դուրս գալ: Երևակայեցէք որ թուրքերը ուզէին պահել կանոնաւոր թատրոն, տալ պարբերական ներկայացումներ: Ի՞նչ պի-

տի ընէր դերասանական խումբը առանց կանացի ուժերու: Կինը՝ որ երեսը բաց՝ շուկայ անգամ չի կրնար երթալ, ինչպէս պիտի ելլէր բեմի վրայ: Այդ բանը իսկական սրբապղծութիւն մը պիտի համարուէր: Եւ այդպէս ալ կ'ըլլայ արդէն հիմա: Թուրք ներկայացումներու ժամանակ, կնոջ դերը կամ տղամարդիկը կը կատարեն և կամ ամենաբախտաւոր պարագային մէջ, օտարազգի կիներ, հայ, վրացի կամ ռուս: Ասիկա պզտիկ օրինակ մըն էր միայն: Դուք կարող էք այդ օրինակը կրկնապատկել ու բազմապատկել: Մահմեդական կիներու փակ, հարեմական կեանքն է անշուշտ պատճառը, որ մարդկային այդ խեղճ արարածները ամենազարհուրելի ստրկութեան մէջ քաշ կուզան: Բայց հետաքրքիր է գիտենալ, թէ նամէհրամուծիւնը կրօնական պատուէր մը, կրօնի ստիպողական պահանջ մըն է, թէ դարերու ընթացքին մէջ ամրապնդուած սովորութիւն մը պարզապէս: Օսմանեան պետութեան մէջ, օրինակ, թուրք կիները աւելի աղատ են քան Պարսկաստանի մէջ: Թրքուհիները՝ այնտեղ, իրենց տան մէջ կը հագուին առհասարակ երոպացի կիներու նման, միայն թէ պարտաւորուած են չարշաֆով դուրս գալ: Եւ որովհետեւ օրէնքը կամ սովորութիւնը կը պահանջէր, որ դէմքերնին ծածկուած ըլլայ, անոնց ստուար մեծամասնութիւնը երեսէն վար կը կախէր չափազանց նուրբ ու թափանցիկ շղարշ մը, որը ընկանաբար անոնց դէմքը չէր թագցներ հետաքրքրելի նայուածքներէ: Կային նոյնիսկ կիներ, որոնք այդ շղարշն անգամ զանց կ'առնէին և իրենց չարշաֆին կուտային այնպիսի ձև մը, որ շրջագլեւտէն ըիջ կը զանազանուէր: Թուրք բարձր դասակարգի խանութները այն աստիճան երոպականացած էին իրենց ներքին կեանքին մէջ, որ իրենց ճաշակի նրբութեամբ, նորաձևութեան անդադրում հետապնդումով՝ շատ ետ կը թողէին իրենց օտարազգի քոյրերը: Եւրոպականացման շարժումն այն աստիճան ուժով էր օսմանցի հանրմներու շրջանին մէջ, որ Սուլթան Համիդը՝ վտանգաւոր հետեանքներէ սարսափած՝ ստիպուեցաւ մասնաւոր իրադէտով մը սանձել զանոնք: Նախ արգիլեց, որ թուրք ընտանիքները օտարազգի, մանաւանդ երոպացի—ֆրանսացի, գերմանացի, անգլիացի—դաստիարակչուհիներ ունենան: Յետոյ հրամայեց, որ իսլամ կիները փողոցներուն մէջ երևան թանձր քօղով և ֆէրաշէով—տեսակ մը չարշաֆ: Օսմանցի, մանաւանդ պոլսեցի կիները բաղդատելով պարսիկ կիներու հետ, այն հագին տարբերութիւնը կը գտնենք, ինչ տարբերութիւն որ կայ օսմանեան և պարսիկ կառավարութիւններու վարչական ձևին և կանոնաւորութեան մէջ: Օսմանցի կիներու մտաւոր մակարդակը անհամեմատ աւելի բարձր է, քան

պարտիկ կանանց իմացական մակարդակը: Օսմանցի կիներու մէջ կան ոչ միայն կարդալ գրել իմացողներ, այլև գրականագէտներ և բանաստեղծներ, ինչպէս Նիկեար հանրմ և ուրիշներ:

Արդ, այս բոլոր դիտողութիւններէն կ'ուզենք եզրակացնել այն՝ որ թուրք կիներ եթէ ստանայ այն բաղդատական ազատութիւնը, որ կը վայելէ ոչ մահմեդական կիներ, անիկա կարող է ոչ միայն իր ստրուկ դիրքէն բարձրանալ, այլև հասարակական փրկարար, որոշ դեր կատարել միւսլիման կեանքի մէջ: Ահա այս նկատումներով ալ՝ «Շարքի-Ռուս»-ի արծարծած հարցը թուրք հասարակական կեանքի ամենախոշոր հարցերէն մէկը պէտք է նկատել:

Մենք այդ հարցի մանրամասն վիճարանութիւնը չենք ներկայացներ մեր ընթերցողներուն: Գուցէ ուրիշ անգամ մը կատարենք այդ աշխատանքը: Առայժմ կը բաւականանք առաջ բերելով թուրք «խանում»-ի մը հետաքրքիր նամակը, որ տըպուած է «Շարքի-Ռուս»-ի 145-րդ համարին մէջ: Բայց նախ լսենք, որ «Շարքի-Ռուս»-ը մէջտեղ նետելով այդ հարցը, կ'աւելցնէր, որ նամէհրամուծիւնը կրօնական պատուէր մը չէ, ևեցնէր, որ նամէհրամուծիւնը կրօնական պատուէր մը չէ, այլ սովորութիւն մը, որը նկատի ունենալով ժամանակի պահանջը, պէտք է խափանել: Եւ հրաւէր կը կարգար թուրք ընհանջը, պէտք է խափանել: Եւ հրաւէր կը կարգար թուրք ընթերցողներուն յայտնել իրենց կարծիքը այս մասին: Գտնուեցան այնպիսի ընթերցողներ, որ այդ կարգի հարցեր յուզուելը սրբապղծութիւն համարելով՝ զայրացած՝ հայհոյալից նամակներ ուղղեցին խմբագրութեան: «Շարքի-Ռուս»-ը կը մեղադրէին հակակրօնական շաւղի մը հետեւելու մէջ: Եւ այդ մտքի նապաստակները կը կը պահանջէին, որ փակուի այդ հարցի ընթերցողները: Կրօնաւորները՝ մէկ բերան՝ նամէհրամուծեան պահպանումը ջատագովեցին: Այդ վիճարանութեան մէջ, յանկարծ, ձայն բարձրացուց թուրք կին մը, իր ճշուած բոլորեուն դատը խօսեւ էին ինպատ կանանց և զուրանի այաթներուն վրայ յենուելով՝ ցոյց էին տուեր, որ իսլամուհիները երեսին բաց պտըտելով կրօնի դէմ մեղանշած չեն ըլլար բնաւ: Այդ միտքը պաշտպանելու կու գայ և յիշեալ թրքուհին «խանում» ստորագրուած իր գրութեամբ:

Ահա թէ ինչ կը գրէ «խանում»-ը:

«Այս վերջին ժամանակներս, յարգելի «Շարքի-Ռուս» իր էջերը բացած է ըննելու և լուծելու համար այն շատ մեծ և կարևոր հարցը, թէ մենք կիներս պէտք է երեսնիս բաց թէ գոց դուրս ելլենք: Այդ հարցը

մանաւանդ մեզի, կիներուս համար ստիպողական է և մենք շատ կը փափաքէինք զայն լուծուած տեսնել: Մենք մինչև հիմա այդ մասին զրուածներէն շատ բան չի հասկացանք, որովհետև խրթին դարձուածքներով, մութ նախադասութիւններով խճողուած էին: Մեր հասկացածն այն է սակայն, որ սուրբ զուրանը կը հրամայէ հետեւելը. Բարձրեալն Աստուած իր իսկ մարդարէին միջոցով թէ հաւատացեալ տղամարդուն և թէ կնոջ կը հրամայէ վատ գործերէ, անիրաւութենէ ետ կենալ: Բացի այդ, կիներուն կը հրամայուի իրենք զիրենք արդ ու զարդերով ցոյց չտալ: Ուրիշ պարագաներու մէջ արգելք չկայ: Մենք այս բոլոր պատուէրներէն այն կ'ըմբռնենք, որ պէտք է անձը հետու և մաքուր պահել անիրաւութենէ, վատ նպատակներէ, տգեղ մտքերէ: Գլխաւորը՝ տղամարդը կնոջ և կինը տղամարդուն երեսը նայել և չնայելուն մէջ չէ. այլ սիրտը մարդը պահելուն մէջ: Ամենակարողն Աստուած աշխարհն ըստեղծելով զայն զարդարել է գեղեցիկ ու հաճոյատեսիլ արարածներով: Գեղեցիկ դաշտեր ու մարգագետիններ, սիրտ բացող վարդեր ու ծաղիկներ, ակնապարար տեսարաններ, հսկայ կաղնիներ, բարձր լեռներ, հրապուրիչ ծովեր, տեսակ-տեսակ կենդանիներ և թռչուններ, երկնակամարի վրայ անհամար աստղեր ստեղծելով՝ անոնց և ոչ մէկուն վրայ քօղ չէ ձգած: Աշխարհն ստեղծելէ յետոյ Աստուած մարդն ստեղծեց և անոր տուաւ խելը ու բանականութիւն և բոլոր արարածներու տէր կարգեց. այս բոլոր բաները զրուած են զուրանի մէջ, բայց մենք չգիտենք, թէ Աստուած հրամայած է երբեք Ադամի որդիներուն իրենց աչքը փակել, չգիտել իր ստեղծագործութիւնը և զուրկ մնալ աստուածապարգև հաճոյքէ: Շատ կարելի է, որ ասոր հակառակը հրամայուած ըլլայ: Ադամորդիներն ալ թէ այր և թէ կին, Աստուծոյ ստեղծածներն են և հետեւեալ պէտք է որ քօղի տակ չըլլան և լոյս աշխարհին մէջ իրենց աչքը չփակեն, այլ կատարեալ ազատութեամբ ապրելով՝ Աստուած փառաբանեն և իրարու մատուցանեն հարկ եղած պատիւն ու յարգանքը. երկրի վրայ գեղեցիկ գործեր կատարելով՝ իրար ուրախացնեն և Աստուծոյ բաւականութիւն պատճառեն, որովհետև զրուած է. «բարիք ըրէք, Աստուած բարութիւնը կը սիրէ»:

«Շիա կրօնի դատի» Մէհմէտ Հասան Մուլլա զադէ, «Շարքի Ռուսի» 130-րդ համարին մէջ պատասխանելով այս հարցի մասին մեր բարձր գիտնականներէն մէկուն գրութեան՝ այնպէս կը վերջացնէր. «Կիներուն ծածկուած մնալը մեր բանականութիւնն անգամ կը հրամայէ: Երբ անձի մը այգիին մէջ պտղամուս գեղեցիկ ծառեր գոռուին, բնական է որ ամեն մարդ՝ երբ

զանոնք տեսնէ, պիտի հիանայ անոնց վրայ և ամեն ջանք գործ պիտի դնէ, զանոնք ձեռք բերելու և վայելելու համար: Բայց եթէ այդ այգին հաստատ պարիսպներ ունենայ, ոչ ոք մըտքէն պիտի անցնէ այդ պտուղները ձեռք ձգել: Սակայն եթէ այդ այգին պարիսպներ չունենայ և կամ եթէ ծառը այգիին եզերքը գտնուի, կասկած չկայ, որ գեղեցիկ պտուղները օտարներէն չեն խնայուիր»: Ահա, այս նմանութիւնը մէջ բերելով, յօդուածագիրը դատին իր խօսքին աւելի կշիռ տալու համար կաւելցնէ: «Ինչ բանի մասին որ մարդկային խելքը վճիռ տայ, շարիաթն ալ նոյն վճիռը կը կայացնէ»:

«Նախ մենք կը համարձակինք յարգելի Մուլա զատէին դիտել տալ, որ մարդկային խելքը այդ տեսակ վճիռ չի կայացըններ, որ կարելի չէ նմանեցնել մարդը պտղատու ծառի և զայն փակել պարիսպներու մէջ, քօղի ետև: Երկրորդ, այդ նմանութիւնը վերցուած է Աթաուլլահ Բայազիդով մէկ զբօրնայկէն: Սակայն կասկած չկայ, որ յիշեալ անձն ալ սխալ նմանութիւն ըրած է. մարդկային խելքի վճիռը այդտեղ երբէք չի տեսնուիր:

«Կին դասակարգն ալ մարդկային տեսակին մէջ է. կիներն ալ մարդ են և Աստուած իր ստեղծած այլևայլ պտուղները անոնց համար ևս ստեղծած է, և ոչ թէ զանոնք պտուղի նմանեցնելով հրամայած է պարիսպներու մէջ փակել և մեծացընել, որպէսզի ուրիշները անուշ ընեն: Յարգելի Մուլա զատէն պէտք է գիտնայ, որ կին դասակարգը ստեղծուած չէ այն միակ նպատակով՝ որ տղամարդկանց հաճոյք և զուարճութիւն պատճառէ: Կիներու պարտականութիւնը, դերը, գուցէ տղամարդունէն աւելի մեծ է, ինչպէս տանտիկնութիւն, երեխաներու կրթութիւն կայն: Պէտք է մեր մահմեդական եղբայրներուն քարոզել և անոնց լաւ հասկացնել, որ կիներուն՝ ըլլան անոնք իսլամ, թէ ոչ-իսլամ, հարկաւոր է արդար, մաքուր աչքով նայել: Պէտք է որ անոնք աշխատին զսպել իրենց ցանկութիւնը, յաղթել իրենց վատ նպատակներուն և տգեղ գործերուն: Պէտք է որ անոնք կանանց ետևէ ման չի գան ու զանոնք շիտակ ճամբէն դուրս հանեն: Այս տեսակ քարոզներով, յորդորներով միայն կարելի է մեր հասարակութեան վարքը ու բարքը ուղղել: Մեր կրօնաւորներուն մեծագոյն պարտականութիւններէն մէկն է ուսուցանել ճշմարտութիւնն ու տականութիւնը և ոչ թէ կիները խնձորենիի նմանեցնելով յորդորել, որ զանոնք պարիսպներու մէջ ամրափակեն: Պէտք է գիտնալ, որ կեանքի պահանջները օրէ օր կ'աւելանան, ապրուստը կը զփուլանայ, ամեն մարդ՝ ըլլայ կին թէ տղամարդ, պէտք

է որ աշխատի իր անձը ապրեցնելու համար: Այս պատճառով անհրաժեշտ է ուսում, կրթութիւն, կեանքի փորձառութիւն ձեռք բերել: Ի՞նչ օգուտ, եթէ մենք պարիսպներու մէջ բանտարկուած փտինք: Ներկայ ժամանակներում, քաղաքակիրթ ազգերու և ժողովուրդներու մէջ կին դասակարգը մեծ յարգանք և իրաւունքներ կը վայելէ: Կիները՝ քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ, զանազան բարեգործական ընկերութիւններ կը հիմնեն: Նոյնիսկ այս րոպէիս, երբ մեր տէրութիւնը ճապոնցիներուն դէմ պատերազմ կը մղէ, մեր մահմեդական եղբայրները գիտե՞ն արդեօք, որ ռուս տիկիները ահագին ջանք ու աշխատանք գործ կը դնեն, Կարմիր խաչին կ'օգնեն: Ճապոնցի կիները, նըմանապէս, ոչ մէկ ջանք չեն խնայեր իրենց բանակի զինուորներուն ամեն տեսակ կարիքները հոգալու համար:

«Մոլլա զադէն կը գրէ, որ եթէ այգիի մը մէջ պտղատու գեղեցիկ ծառեր գտնուին, ամեն մարդ ցանկութիւն կըզգայ զանոնք դիտելու: Ի՞նչ փաս կայ, թողէք դիտեն. ամեն մարդ գեղեցիկը կը դիտէ: Յետոյ ալ կը հաճի աւելացնել, որ մարդիկ ջանք կարող են գործ դնել զայն ձեռք ձգելու և վայելելու համար: Այդ միտքը անհեթեթ միտք է: Եթէ պտուղը ուրիշին այգիին մէջ և ուրիշին սեփականութիւնն է, շիտակ մարդը, արդար մարդը անոր տիրանալ չի ձգտիր, ըլլայ ան պարիսպներով շրջապատուած՝ կամ բաց արձակ: Յաւն այնտեղ է, որ մենք ուրիշներուն և մեր սեփականութեան մէջ զանազանութիւն դնել չգիտենք և շատ անգամ հարամը հալալին, հալալը հարամին հետ կը շփոթենք: Գերմանացի մը, ճամբորդութեան ժամանակ, ուրիշներու այգիէն ճամբուն վրայ թափուած պտուղներ տեսնելով՝ հաւաքեր և ծառին տակ դրեր է, որպէս զի տէրը զայ և տանի: Իսկ մեր մահմեդականները, ուրիշներու որմնափակ այգիին մէջ գտնուող ծառին՝ ճամբուն վրայ երկարած ճիւղերուն վրայ քարի անձրևներ կը տեղան, որպէսզի պտուղները թափելով տանին, ուտեն: Հիմա մենք կը հարցնենք, պէտք է պտղատու ծառերը պարիսպներու մէջ առնե՞լ, թէ մեր հայրենակիցները կըթելով՝ անոնց սորվեցնել, հալալը հարամէն զանազանել:»

«Շարքի-Ռուսը» տպելով այս հետաքրքիր նամակը, իր յաջորդ համարին մէջ այնքան խանդավառութեամբ կը խօսի անոր վրայ, որ չի վարանիր զայն անուանել «Աստուծոյ կողմէ թուրք ժողովուրդին իջած հրովարտակ մը»՝ որ թուրք ժողովուրդին՝ «աշխարհի վրայ ապրելու, իր գոյութիւնը պահպանելու կարողութիւնը կը հաստատէ»: Ու կը շարունակէ:

«Կարող է ապրել այն ժողովուրդը միայն, որուն անհատ-

ները կը ճանչնան իրենց իրաւունքներն ու պարտականութիւնները. առաջինները կը պաշտպանեն, իսկ երկրորդները կը կատարեն: Ազգը երկու կէսերէ կը բաղկանայ—կիներէ և էրիկմարդերէ: Երկու ժասերն ալ պէտք է որ իրենց սեփական իրաւունքներուն և պարտականութիւններուն գիտակցութիւնն ունենան, որպէսզի մեր ազգը, մեզ շրջապատող քաղաքակիրթ ազգերուն հետ կարող ըլլայ մրցել, աճոնց հետ կարող ըլլայ քալել բախտաւորութեան ճամբուն մէջէ: Մինչև հիմա մենք՝ տղամարդիկս՝ կը վիճէինք թէ կիներու երեսը լաց թէ փակ պէտք է ըլլայ. մէկ մասը կըսէր «բաց», միւս մասը՝ «փակ»: Իսկ երեսը, որ կիներունն է, կիները լուռ կը մնային, կարծես թէ հարցը երբէք իրենց չվերաբերէր: Այդ լուռութիւնը կ'ապացուցանէր, որ կիներն անկարող են իրենց իրաւունքներն ու պարտականութիւնները ըմբռնելու: Այդ լուռութիւնը կը մզէր մտածելու, որ մեր ազգին միւս կէսը անդամալուծուած է: Եւ ատիկա մեզի համար մեծ դժբախտութիւն էր: Բայց յանկարծ «խանութ մը» մէջտեղ եկաւ և աշխարհին յայտարարեց. «մենք մարդ ենք և, թէ իրաւունքներ ունինք, թէ պարտականութիւններ. պատրաստ ենք առաջինները պաշտպանելու և երկրորդները գործադրելու»:

«Այդ միակ ձայնն ալ բաւական է, որ ցոյց տայ, թէ մեր ազգին կէսը կազմող կիները գիտակցութիւնն ունին իրենց իրաւունքներուն և պարտականութիւններուն: Այդ ձայնը կապացուցանէ, որ մեր ազգը ընդունակ է իր դոյութիւնը պահպանելու:

«Տեսաք, թէ ի՞նչ գեղեցիկ կերպով կը հաստատէր «խանութ»-ը կիները բաց երեսով պտըտելու անհրաժեշտութիւնը: Կիներուն բացարձակ իրաւունքն է այդ: Հարցը գրգերով վճռելու շաւղէն հանելով՝ ընականութեան, դատողութեան հողին վրայ կը դնէր: Բնութիւնը—կը փաստաբանէր խանութ—լիքն է գեղեցիկ ստեղծագործութիւններով, արարածներով: Անոնց բոլորը իրարու պէտք ունին, իրարու զուարճութեան համար ստեղծուած են և զիրար կամբողջացնեն: Եւ այդ բոլորը ստեղծուած են առանց քողի, առանց ծածկոյթի: Մարդկային արարածները որ տիեզերքի զարդը կը համարուին, ինչո՞ւ համար բացառութիւն պիտի կազմեն: Աշխարհի մէջ մէկ ու կէս միլիար մարդիկ կան, որոնց կէսը՝ 750 միլիօնը կիներ են: Ի՞նչ խիղճ ունենալու է այդքան էակները դժբախտ Սուլթան Մուրատի պէս բանտարկուած պահել, զրկել զանոնք ցերեկուայ լոյսէն և թագստոցի մէջ փտեցնել: «Պանութ»-ին գրէին ելած խօսքերը մէկ հոգիի, մէկ ազգի խօսքերը չեն, այլ ամբողջ մարդկութեան խօսքերը: «Պանութ»-ին ձայնը մէկ անհա-

տի մը ձայնը չէ, այլ ամբողջ ճնշուած դասակարգի մը հասարակական ձայնը...»

Թուրք տղամարդիկը՝ և այն ալ «ինտելիգէնտ» կոչուածները՝ մինչև հիմա մեծ ընդունակութիւն ցոյց տուած էին մահմեդական ամբողջի կրօնական, ցեղային նախապաշարունակները շոյելու, թուրք ժողովուրդը պահելու մոքի կատարեալ կուրու-թեան մէջ: Բայց, դատելով «խանութի» նամակէն՝ լոյսը՝ այնուամենայնիւ, կըսկսի թափանցել թուրք մասսայի ամենաանշարժ տարրին՝ կիներու դասակարգին մէջ...

Տիգրան

ՔՆՆԵՎԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԵՏԵՆԵԼՍՈՍՈՒԹԻՒՆ

Տ Ի Կ Ի Ն Ս Ի Պ Ի Լ

(Նրա «Ցուքերի» առթիւ)

Վերջին տարիները մեր և արևմտեան հայոց մէջ բացուած աբուստական անջրպետը ունեցաւ մի շարք արտասուելի հեռականքներ, որոնք հզօրապէս արտայայտուեցին մանաւանդ մեր մտաւոր կեանքի ամբողջութեան վրայ: Տեղը չէ այստեղ մատնադրել անել այս տխուր երևոյթի մանրամասնութիւնները, երևոյթ՝ որ բարեբախտաբար անցողական լինելու բոլոր նշաններն ունի: Նկատենք սակայն, որ հայութեան երկու խոշոր հատուածների մէջ մտաւոր շփումը համարեա ջնջուեց, առաջ եկաւ երկու գրականութիւն, որոնց փոխադարձ ազդեցութիւնն իրար վրայ, այնքան կրթիչ ու այնքան արգասաւոր ութնուհինգ թուականներին՝ իսպառ դադարեց: Աւելորդ է ասել, թէ մեր լեզուի և առհասարակ հոգևոր կեանքի զարգացման տեսակէտից մինչև թիւ աստիճան ցաւալի հանգամանքներ է ներկայացնում այն թանձր մշուշը, որ ծածկում է իրարից արեւելեան և արևմտեան հայ միտքը: Ո՞րքան ծանօթութիւն ունին թիւրքահայերը մեր արդի գրականութեան և գրագէտների մասին, այդ մենք չգիտենք, բայց անկասկած է, որ դա հափազանց մակերևոյթական, չափազանց սահմանափակ մի ծանօթութիւն է: Համարեա նոյնպիսի պայմանների մէջ ենք դուրսնում և մենք՝ նրանց վերաբերմամբ: Մենք միայն զգում ենք իրար, փոխադարձապէս, իրար նման էակներին յատուկ խորհրդաւոր կարողութեամբ: Ահա թէ ի՞նչու բոլոր սրտով ուրախ ենք, որ առիթ ունենք մեր ընթերցողներին ներկայացնել պոլսահայ գրական դէմքերից մէկին՝ և այն՝ կին-գրող Սիպիլին, այնպէս, ինչպէս նա երևան է գալիս իր բանաստեղծութիւնների ժողովածուի՝ «Ցուքերի» մէջ:

Տիկին Սիպիլ՝ Պոլսում հանրածանօթ գրական անուն է, մի քանի տասնեակ տարիներից ի վեր, Նրա փոքրիկ

պատմութեանը, կամ ինչպէս իրանք՝ թիւրքահայերն ասում են—նորաՎէպերը և բանաստեղծութիւնները կարելի է գտնել շատ պարբերական թերթերում: Նա ունի մի վէպ, կազմել է նաև հայերէն քերականութեան ձեռնարկ իր ամուսնու Հրանդ Ասատուրի աշխատակցութեամբ: Բայց նրա գրական գործերի մէջ աչքի ընկնող տեղ են բռնում իր բանաստեղծութիւնները, որոնցով նա անուն է հանել:

Տ. Սիպիլ արևմտահայոց գրականութեան մէջ առաջին սիմֆոլիստ բանաստեղծն եղաւ, և այժմ արդէն հետևողներ ունի: Սիմֆոլիզմը, որ ծայրայեղ զգայունութիւն, հիւանդագին նրբութեան հասած ճաշակ և որ գլխաւորն է, դէպի խորհրդաւորը, մշուշապատը հակամէտ խառնուածք է պահանջում, իր լաւ թարգմանը և հզօր արտայայտիչը գտաւ Սիպիլի կանացիութեան մէջ: Նրա «Ցուքերը» բնութեան բազմապիսի և նուրբ խաղերի, երանգների, անհատնում հմայքի, խորին գաղտնիքների մի ծնրագիր պաշտածունք է:

Ինքնուրոյն գաղափարներով, հասարակական մտիւններով հարուստ չեն նրա երգերը և չէին էլ կարող լինել Պոլսում, ուր միտքը կաշկանդուած է այնպիսի կապանքներում, որոնց խիզախելը վեր է մարդկային կարողութիւնից: Կտրած մայր հողից, դժբախտութեան և արցունքի այն երկրից, որի անունն է հայ հայրենիք, բանաստեղծ տիկինը բնականօրէն անկարող է եղել ներշնչումներ վերցնել իր ցեղի հսկայ ցաւից: Նրա երեւակայութիւնը որչափ և լայն թևեր ունենար, սօրիալուած էր սաւառնել միայն Բոսֆորի վրայ, և զգալու կարողութիւնը որքան նուրբ ու ուժգին լինէր, պէտք է բաւականանար իր նեղ շրջապատով: Այն էլ լաւ է, որ տաղանդաւոր բանաստեղծը իր սահմանափակ, խեղդող մթնոլորտում կարողացել է ընտրել ամենից աւելի գրաւիչը, գեղեցիկը և բոլոր ասածների մէջ գրել է կանացի հմայիչ զգայնութիւնը: Բանաստեղծական անպայման և ստեղծագործող կարողութիւնից բացի, իր երգերը ուժեղ, գեղանկար և անուշ դարձնելու համար, ունեցել է արևմտեան հայոց ճոխ և ոլորուն բարբաւը, որից նա օգտուել է սքանչելի կերպով:

«Մուրճի» այս համարում, ընթերցողներին ճաշակ տալու համար, հրատարակել ենք Սիպիլի երկու ոտանաւորները՝ «Ամպը» և «Սունկը»: Բայց աւելի կատարեալ գաղափար կազմելու համար, մենք մէջ կը բերենք և այլ օրինակներ, որոնք կարծում ենք, կ'ապացուցանեն մեր վերի ասածները: Վերցնենք նրա «Բախտը»: Իբրև մի զուտ տեսական հասկացողութիւն, իդէալը իր որոշ պրոզայիկ սահմանումն ունի, որ ընթացիկ կեանքում,

նոյնիսկ սովորական խօսակցութեան մէջ արտայայտուած է։ Իդէալը բարձրագոյն և անպայման գեղեցկութեան, բարիի, այն վերնագոյն կէտն է, դէպի ուր յաւէտ ձգտում են մարդկային բոլոր կարողութիւնները, անյագութիւն իդէալը, խորունկ յոյզերը, հօգոր միտքն և կորովը։ Բայց այդ ձգտումը իր բազմապիսի յեղեղումներն ունի, որոնց հետ սերտ կերպով շաղկապուած են մեր հոգեկան բաւականութիւնն ու վիշտը, մեր խինդն ու լացը, մեր երջանկութիւնն ու ցաւը։ Ահա հոգու այս անվերջ ու խենթ ձգտումը, նրա յարատե ցաւը, նրա երազները՝ իդէալին հասնելու համար, Սիպիլ կարողացել է բանաստեղծօրէն արտայայտել մի սիրուն ոտանաւորի մէջ։ Եւ ինչ որ ուշագրաւ է, այդ մի հատիկ գաղափարի համար բազմաթիւ գրաւիչ պատկերներ, դիւթիչ համեմատութիւններ է փոխ առել իր պաշտած բնութիւնից։ Նրա համար իդէալը՝

«Լուսին շողն է, զոր կը մարէ շուտ արփին
Հուր երազ մը, որ այլուն դէմ կը դեղնի,
Փայլակն է այն շանթին վաղանց զարնայնի,
Ծաղիկ մ'որուն թերթերն հովէն կը թափին։
Ծիածանին լոյս ժապաւէնն է նըրբին,
Փշոտ վարդ մը, որմէ լանջքը կ'այրիւնի,
Լուրժ կամարին հիւսիսայն է ծիրանի
Միշտ փշուռոյ ծիւն փըփուրն է քարափին։
Փետուր մըն է թռած կուրծքէն կարապին,
Սուրբ համբոյր մը եթերին մէջ հոլանի,
Ինչ որ հովը, օդը, ջուրը կը տանի,
Խոտէն է՝ օրօքն հոգւոյն մըրափին։
Կոյսն անմատոյց բոց տենչերու տարափին,
Ըզմեզ կեանքին կապող ոսկի մատանի,
Խըռովիչ հոյն անուրջներու պատանի,
Սիրոյ երգը սըրտի խորունկ պարապին»։

Ահա իդէալը։ Ո՛վ որ երբ և իցէ փայփայել է իր հոգու խորքում որեւէ հեռաւոր, վարդագոյն երազ, որ ապրել, տքնել, լացել և խնդացել է նրա համար, որ արիւնոտել է իր ոտքերը յոյսի հեռաւոր ու մթապատ առապարներէ վրայ, և վերջ ի վերջոյ ճաշակել դառնութիւնը ծանր, շմեցնող յուսախաբութեան, թիւ, կրկնում ենք, չի լացել Սիպիլի պէս իր ցաւած սրտում մարդկային ողբալի ճակատագիրը։ Ո՛վ չի զգացել, որ յիրաւի իդէալը մերթ «փշոտ վարդ մ'է որմէ լանջքը կ'արիւնի», մերթ «ծաղիկ մ'որուն թերթերն հովէն կը թափին», «սիրոյ երգը սըրտի խորունկ պարապին» և մանաւանդ՝ «ըզմեզ կեանքին կապող ոսկի մատանի»։

Մարդկային մասյլ կեանքի, նրա անհանգիստ ու անհոգ հոգու տենչերի փիլիսոփայութիւնն է այս՝ դրուած մի քանի տողերի մէջ: Եւ այդ փիլիսոփայութիւնը թախծոտ է, ինչպէս գունատ աշունը: Նրա մէջ լսոււմ է ապրած կեանքի, անցած յոյսերի, միշտ խուսափող իրերի լացի դառն շեշտը: Ինչով և կամենանք գեղեցկացնել մեր գոյութիւնը, մեզ ճնշող սևը վանելու համար, այնուամենայնիւ, որպէս մեր ճակատագրին կապուած յաւիտենական ճշմարտութիւն կը մնայ այն ծանր գիտակցութիւնը, ասոււմ է Սիպիլ, թէ իդէալը՝ «միշտ փըշբըռող ձիւն փրփուլն է քարափին»: Եւ չնայելով դրան, նա է որ մեզ կապոււմ է կեանքին, ինչպէս ոսկի օղակ, և առանց նրան չարժէ նոյնիսկ ապրել:

Բայց բանաստեղծը գոհ չէ այսքանով, նրա համար չափազանց քիչ է, որ երկինքը մարդու խեղճութիւնը նրա արտասուելի անգորութիւնը մի փոքր ամոքելու համար տուել է իդէալը, երազելու գալուկ, վտիտ երջանկութիւնը: Ձէ որ այդ չնչին սփոփանքն էլ անցնում է, ինչպէս վարդի բոյր, վերջալոյսի շող, կամ «սուրբ համրոյր մը եթերին մէջ հոլանի»: Մեր կուրծքն աղմկող այսքան հուր տենչերը, մեր հոգին փոթորկող այս խօլ յոյզերը, որոնք բաղխում են իրար, բիւր տանջանքների գնով մեր փոքրիկ, վայրկենական բախտը դարձնելու համար, այս բոլորը՝ ըստ Սիպիլի, մի աւելի լաւ վախճանի և մարդն ինքնին աւելի գեղեցիկ ճակատագրի էր արժան՝ քան ինչ նրան վիճակուած է: Եւ ահա նրա ճշմարտութեան ծարաւ, ըմբոստ հոգին ձգնում է իմանալ, թէ ինչո՞ւ է այսպէս, ինչո՞ւ այս զարհուրելի անհամաչափութիւնը մարդկային ձգտումների, փայլակների պէս սրտերի խորքում հրդեհուող իդէաների և այս անյոյս անկարողութեան մէջ: Ինչո՞ւ համար այսքան պատրանք, անուշարոյր ըմպելիով լի բաժակներ, որոնց յատակում միշտ թոյն է նստած, ո՞վ է վայելքներին խառնել այսքան դառնութիւն և վայրկենական ժպտին ընկեր տուել այսքան արցունք: Չլինի թէ ինքը երկինքը, որին դիմել են և դիմում են միլիոնաւոր սերունդներ կեանքի մեծ առեղծուածը լուծելու իրօք ոչինչ չգիտէ և մարդն ինքն է դնում կապուտակ կամարի անհասութեան մէջ մտացածին խորհուրդ, անմիտ ցնորքներ: Եւ ահա բանաստեղծը դառնում է երկնքին.

Ո՞հ, ի՞նչ ես դուն, ծով անմատոյց ու խորին,

Ո՞ւր է արդեօք, ըսկիզբդ ու ծայրդ քուկին,

Է՞ական մըն ես արդեօք եւ կամ սին պատկեր,

Պատրա՞նք վաղանց, ինչպէս բոլոր վայելքներ:

Մի՞թէ սուտ չէ, ինչ որ խորհուրդ կը կոչեն.

Քոյոր բոյրերն ու սէրերը պատրանք չե՞ն,
 Եւ մեր սիրտը՝ յիմար մեղու, հէք մանկիկ,
 Ծաղիկներու շուրջ կը յածի թափառիկ,
 Կամ լուսատարփ օդասլացիկ խօլ թիթեռ՝

Միշտ կը զոհուի բոցին՝ որ զինք կը զիւթէր:

Անհուն դարերից ի վեր մարդկային ծարաւ հոգին նոյն հարցերով դիմել է երկնքին, սերունդներ սերունդներ յետեից աչքերը դէպի անհունը յառած՝ տառապել են ու անցել, բայց պատասխանը եղել է միշտ քար լուսթիւնը, որ բրոնզէ կամառի պէս ծանրացել է յաւիտենական ճշմարտութեան վրայ: Եւ այդ անհասանելի լուսթիւնն է, որ մերթ պաշտուել է, որպէս աստուածային խորհուրդը ծածկող անխորտակելի դրահ, մերթ վշտացած և անզօր մարդու կրծքից խլել է զայրոյթի սրտապատառ աղաղակներ: Յայտնի է Դուրեանի «Տրտունջքը»: Ահա մօտաւորապէս նոյն ձևով, բայց աւելի զգուշաւոր, աւելի երկշոտ մի բողոք, ուր չի լսում այն անէծքի և կատաղութեան շեշտը, որ այնպէս ուժ և թափ է տալիս Դուրեանի օրհասական ճիշին: Սիպիլի համար երկինքը «ոխերիմ աստուած» չէ, որին կ'ուզէր պլլուել ինչպէս կայծակ. նա չի թափում անէծքի տարափ, որպէս կին՝ նա աւելի մեղմ է իր դժգոհութեան մէջ և միայն կ'ուզէր, որ երկինքը գոնէ ազատէր մարդուն կրքերի փոթորկից, մեղմէր նրա ըղձերի բոցը, վերջ տար անհունը թևակոխելու իր խենթ ցանկութեանը:

Սակայն եթէ մեր աշխարհին չես դուն տէր,
 Ու շանթարծակ ամպերէն վար չես իջներ,
 Թէ չես տեսներ մեր կիրքերուն խօլ ալիք,
 Թէ մեր տենչեր քեզ կ'երեւան խաղալիք,
 Փըշրէ, ապա մեր ըզմանքին խօլ թեւեր,
 Դէմքիդ վրայ ձգէ քօղեր ու ըստուեր,
 Եւ աշխարհի ցած իրերուն մէջ եւ եթ
 Թո՞ղ ցնորքներս, տենչս ու հոգիս թաղուին գէթ,
 Իսկ դուն երկինք, տարրերու մ'ջ անզայ
 Իշխէ, յաւէտ, ուր ոչ քնար, ոչ սիրտ կայ:

Այսպէս է վերջանում «Երկինք» վերնագրի տակ նրա սիրուն ոտանաւորը, ուր փիլիսոփայութիւնն ու բանաստեղծութիւնը այնպէս գրաւիչ կերպով հիւսուել են իրար:

Սիպիլ ճանաչում է մարդկային հոգին, այդ լալկան ու քմահաճ երեխան, որ շարունակ արցունք է թափում այն բոլորի համար, ինչ անցնում է, ինչ խուսափում է նրանից անդառնալի կերպով, և գիտէ միևնոյն ժամանակ անողորմ ու անփոյթ լինել դէպի այն, ինչ բռնած ունի իր ձեռքում: Հոգու

այս հակասական յատկութիւնը բանաստեղծօրէն բնորոշելու համար զրեթէ նկարչական ճշտութեամբ գծագրուած պատկերներ է տուել, որոնք բոլորն էլ «անցնելու մօտ» են և որոնց առաջ հէնց այդ պատճառով լուռ դողում է մարդը: Դժուար է աւելի գեղեցիկ կերպով պատկերացնել մեր ծանր ափսոսանքն ու կսկիծը անցնող գեղեցկութիւնների համար, որոնց հետ կապուած է մեր էութիւնը:

Մենք չենք սիրեր կիանքն յորդաշունչ կենդանի,
Անցնելու մօտ իրերն զմեզ կը կարթեն,
Մենք կը սիրենք, երբ արեւը ծիրանի՝
Հալած, հատած մոմի նման ոգեվար՝
Ալիքներուն զոգն իյնալով շիջանի,
Սողոսկելով խարակներէն զառիվար:
Ծաղիկները, զուր կը թողունք, որ ցամբին,
Թօնուտ օդին, ցուրտ արեւուն տակ աշնան,
Թողումելու մօտ յանկարծ կարծես կ'անուշնան»:

Այդպէս էլ մեր սէրը՝ որ շատ անգամ ինքներս կ'արհաժարհենք ու կը վերաւորենք, հէնց որ թե առնի մեզնից խուսափելու համար:

Դողդողալով մեր հոգւոյն մէջ կը սեղմենք,
Մրմունջները, որոնք հեռուն կը մարին,
Կոչնակները, հաջիւնն անգամ շուններուն,
Գորշ ամպերն իսկ փակած կապոյտ կամարին,
Մեկնելու մօտ հմայք մ'ունին օրօրուն:

Սէրը դէպի այն ամենը, ինչ գրաւիչ է կեանքում, այսպիսով դառնում է մի անգիտակցական բողոք, համարեա մի յարատեւ պայքար մահուան իշխանութեան դէմ, որից մենք դողում ենք և որի հետ հաշտուել չենք ուզում: Ամենացնորական, դիւթիչ վայելքները վերջիվերջոյ մեզ համար դառնում են միանգամայն անարժէք, յաճախ ձանձրալի, քանի մենք չենք տեսնում մահուան գունատ ստուերը, որ մեղմիւ սողում է բոլոր կեանքերի յետևից: Բաւական է մի թեթեւ կասկած, թէ նրա յաղթանակը մօտ է, որ մենք երկու ձեռքով կախուենք խուսափող իրերից, և մեր քնած սէրը զարթնի հակայական չափով, որ մենք անիծենք մեր ճակատագիրը, և՛ կեանքը, և՛ մահը:

Յուզմունքներն ալ կը վրդովեն մեր հոգին
Եթէ չըլլան երազի պէս թեւաւոր.
Եւ կեանքն արդեօք կ'ըլլա՞յ այնքան թանկադին,
Այնքան անուշ, երբ չը սպառնայ մահն անոր:

Սիւլիլ մի մռայլ, թախծոտ վատատես է: Եւ նրա վատա-

տեսութիւնը դառնում է էլ աւելի ցաւոտ ու անյոյս, որովհետեւ շնորհիւ հազուագիւտ, նուրբ ճաշակի, գեղեցկութեան դանազան երանգներն ըմբռնելու իր խորունկ կարողութեան՝ նա փռում է ընթերցողի առաջ ընտելեան խորհրդաւոր հմայքը, նրա հազար ու մի գոյների խաղը, կեանքի վայելքները, հոգու սքանչելի յատկութիւնները և անմիջապէս յետոյ՝ այդ բոլորի մահը: Խայտարեղ թռչունների երամի պէս անցնում են առաջիցդ վառ պատկերներ, վարդ երազներ, երկնային ցնորքներ, և՛ յոյզ ու սէր, և՛ ժպիտ ու յոյս, և՛ բոյր ու խինդ, և՛ բոլորի վրայ մահուան կնիքը, բոլորին դիպել է նրա շունչը: Բոլոր գեղեցկութիւնները խայտալով՝ դէպի ոչնչութիւնը, դէպի անդարձ մահն են զիմուս: Ահա թէ ինչո՞ւ ամբողջ ընտելիւնը՝ Միպիլի գրչի տակ, դառնում է մի հսկայական դամբարան, ուր՝

Չոր տերեւներ՝ դոս, ցեցակեր, բըզըկտուած ու կարկամ

Գետնին վրայ դեփ դեղին

Թսւփերուն տակ կը մնան միշտ, իբրեւ յետին բարեկամ

Փարած՝ հողին ու ցիխին:

Ժըպիտները ճառագայթէ փրթթումներով՝ կը մարին

Շրթունքներու վրայ լուռ,

Հընչուն ծիծաղն արծաթի, մինչեւ հասնի կամարին,

Կ'ըլլայ փշուր ու փշուր:

Եւ այս բոլորի փոխարէն մարդուն բաժին է մնում միշտ հրաժեշտի կսկիծը, լքումները, սիրոյ պատրանքը և ունայնութեան կիզիչ, կսկծեցնող ցաւը:

Գեղեցիկ է «Մենաստանին կոյսը»: Դարձեալ մի ուժգին բողբոջ մահուան գէմ, բռնի ու դանդաղ մահուան, որ կենդանի թողնելով մարմինը, հիւծալտի է դատապարտում երիտասարդ կնոջ հոգին՝ մենաստանի տամուկ մթնոլորդի մէջ: Միպիլն այստեղ կին է և նրա բողբոջը հէնց այդ պատճառով ստանում է մի տրագիքական վեհութիւն: Կնոջ սիրտն է խօսում աղղու շեշտով՝ պահանջելով այն, ինչ նրան մայր ընտելիւնն է տուել — կեանք և սէր, որոնց հետ կապուած է տիեզերքի արարչագործ գործը: Այստեղ էլ բանաստեղծը մի նկարիչ է, ինչպէս միւս բոլոր երգերի մէջ:

Կէս գիշեր է. սենեակիս մէջ միայնակ,

Կանթեղ չ'ունիմ, ոչ էլ երկինքն ունի շ. լ:

Իր լոյսն յետին մարեց դարպասն ու տնակ,

Եւ մնացի իմ խոհերուս հետ մաշող:

Եւ իր միայնութեան ու անձկութեան այս խորհրդաւոր ժամին, երբ համայնատարած լուսնիւնը գիշերային՝ կարծես մեղմիկ փսփսում է զիւթիչ գաղտնիքները կեանքի՝ ջահել կոյսի

հոգու մէջ զարթնում են աշխարհային իդէերը, ապրելու, վայելելու բուռն տենչը:

Ապրիլ կ'ուզեմ, անոնք երկինք ցոյց կուտան,
Սիրել կ'ըզմամ կը գոչեն «սէր է Աստուած»:
Բոցեղ շունչ մը կը խնդրեմ ես, սիրտ մը տաք,
Որ խստնրէի տենդոտ հոգւոյս յորձանքին:

Բայց ողջախոհ, բարեպաշտ ու պառաւ մայրապետը նրա բարձի տակ դնում է մի սաղմոս և կրծքից մի խաչ է կախում սրտի փորձանքները վանելու համար: Ոչինչ չի օգնում. երիտասարդ կրծքի տակ կեանքը յախուռն է և արդելուած փորձանքների կարօտը այրող.

Այդ փորձանքներն ես կ'երագեմ անդադար,
Կեանքի բոլոր մեծ պայքարներն, հուրն անհուն,
Աշխարհի մէջ չնչին բաժինս իմ արդար,
Եւ կը թողում երկինքն իրեն սուրբերուն

Գաղափաներով՝ ինչպէս տեսանք, շատ հարուստ է Սիւլիլ. համարեա բոլոր նրա տաղերը նուիրուած են մայրութեան, կանացիութեան, զեղեցկութեան և առհասարակ աշխարհի իրերի ունայնութեան, նրանց անխուսափելի վախճանին: Եւ սակայն մահուան գաղափարին զուգընթաց և նրան դիմագրաւող՝ Սիւլիլ երգում է զոհի անձնուիրութեան իդէան, որ զարդարում է և ոյժ է տալիս մեր խեղճութեանը, խորհուրդ՝ մեր գոյութեանը, և ապրելու ձանձրոյթը փարատում: Մայրութիւն, կանացիութիւն, զեղեցկութիւն և բոլորն՝ ինչ արարարչութիւնը հաճոյքով է պարզեւել աշխարհին, նախասահմանուած զոհեր են մի անյայտ նպատակի համար, որ խուսափում է մարդկային մտքից: Բոլորը սիրում են, լալիս ու զոհւում:

Ամպը, որ լողում է լուսեղէն բարձունքում, երկնքի մէջ, «լուսնի աշխարհն արծաթի»՝ իր թևերի վրայ տանում է բանաստեղծի երազները: Նրանց ճակատագիրը նոյնն է, երկուսն էլ սիրում են, երկուսն էլ ուխտուած զոհեր են մի մի բարձր իդէալի: Ամպը փշրւում է «հովերու բիրտ հարուածին տակ» երկիրը ցողելու համար և նրա «փշրանքէն տաք-տաք արցունք կը կաթի», իսկ բանաստեղծի հուր տենչանքները նոյնպէս շիրիմ են գտնում հողի մէջ: Եւ երկինքը դաբձեալ ժպտում է՝

Մինչ մենք զոհեր սիրոյ անհուն պապակին՝
Անձրեւ կուլաս դուն, ես՝ արցունք ցուադին:

Մի ուրիշ տեղ աղօթող կնոջ սիրտը նման է խունկով լի բուրվառի, որ տաճաքի կամարների տակ՝

Խունկին պ'ս լրոին հրապրքով կ'եռայ:

Բոլոր տաղերի մէջ, Սիւլիլ մնում է, որպէս մի խեղճան

գեղարուեստագէտ իր պատկերների ճոխութեամբ, բազմազանութեամբ և նկարչական ձիրքով: Նա համարեա գաղափար չի յայտնում, որ իսկոյն նրան համապատասխան մի գրաւիչ պատկերով չճոխացնի: Այսպէս աշունը նրա համար մի «վիրաւոր այրի հարս է»: արցունքները կը մաղուին, ինչպէս «սև ժանեակներ պոհարներու շարքով բանուած»: հիւանդ աղջըկայ գունատ դէմքը յիշեցնում է «ծաղիկ մ' որ սրահին խուսափուկ ստուերին մէջ ծըլած՝ լոյսէն կը խորշի»: Ողջ բնութիւնը նրա համար մի կենդանի բարբառ է: Մի իսկական բանաստեղծ ուրիշ կերպ չի էլ կարող վարուել: Մարդկային լեզուն մեր հոգեկան յոյզերը արտայայտելու համար չափազանց անկատար միջոց է, և նրանք, որոնք կոչուած են թարգման հանդիսանալ մեր հոգիների մէջ քնած համր զգացմունքներին, բնութիւնը մեր փոխարէն խօսեցնելու սքանչելի կարողութիւնով են օժտուած են:

Սիպիլ՝ որպէս սիմվոլիստ բանաստեղծ՝ չի բաւականանում պատկերների արտաքինով, այլև նրանց ներքին մշուշապատ խորհուրդն է փոխ առնում սրտերի մունջ լեզուն ճոխացնելու համար: Այսպէս տաճարի մէջ՝ «պաղատանքներու սարսուռներ երկայն կամարներուն տակ կը մարին տակաւ», նոճիները տրտում են, ինչպէս «մահն ու իր յուշեր» և աղանձները՝ «ձերմակ փրփուր թևերով» անցնում են երկնքի երեսից՝ «եթերին մէջ թափթըփելով անրիժ անուրջը ձիւնին»: Ստուերներ կան, որոնք տխուր մտքի ուրուականներն են,

կը թափառն շուրջս րստուերներ թանձրահոծ

Եւ կը լսեմ իրենց վայիւնն ողբակոծ:

Ձնայելով տեղ-տեղ այսպիսի պատկերների մթութեան, այնուամենայնիւ, Սիպիլի լեզուն ազատ է սիմվոլիստներին յատուկ խաւարից, և թիւրքահայ զրոյների անօգուտ, ձանձրալի, յաճախ արուեստական ճոռմաբանութիւնից, երբ բառերի ճոխութեան տակ երբեմն ծածկուած է լինում այնքան դատարկութիւն: Նրա տաղերը միանգամայն պարզ են, անշուշտ նրանց համար, որոնք հայերէն ասելով հասկանում են մի գրական մշակուած լեզու, և ոչ կացինով տաշած՝ օտարաբանութիւններով լեցուն մի բիրտ բարբառ:

Ցանկալի էր, որ Սիպիլի «Ցուքերը» կարդացուէին մեզանում, մանաւանդ հայ կանանց շրջանում, համոզուելու համար, որ հայերէնը կոշտ է միայն տգէտների շրթունքներում և որ՝ նա զեղեցիկ երաժշտական զարձուածքների անհուն զանձեր է պարունակում:

Ա. Ահարոնեան

Արաբի՝ «Գերբնական հիւանդութիւն»։ Թիֆլիս, 1903, գինն է 20 կոպ.
Արաբի՝ «Մերազան ժամեր»։ Թիֆլիս, 1904, գինը 20 կոպ։

Բանաստեղծական երկու փորձեր են, որ պ. Արաբի առանձին հրատարակութեամբ դնում է զրական քննադատութեան առաջ։ Դրանցից առաջինը՝ «Գերբնական հիւանդութիւն» մեր կարծիքով նոր սկսող բանաստեղծի համար մի վերին աստիճանի խիզախ փորձ է։ Գեղարուտի իւրաքանչիւր ճիւղի մէջ «նոր խօսք» ասելու ցանկութիւնը միշտ մի առանձին հմայք ունի, բայց միևնոյն ժամանակ դաւադիր հմայք։ Պ. Արաբի, ըստ երևոյթին, կամեցել է «նոր խօսքով» սկսել, ասել «մի բան», որ դեռ չի ասուել, երգել «ցնորքներ»՝ որոնք անծանօթ են եղել իր նախորդներին։ Յանդուգն ու զեղեցիկ ցանկութիւն, մարդկային հոգու թռիչքին ռիկարդով է սանձ դնել։ Տարախտարար երիտասարդ բանաստեղծի այդ փորձը չի կարելի յաջողուած համարել։ Նրա «Գերբնական հիւանդութիւն»-ը բանաստեղծական սիրուն կտորներ, մի քանի յաջող պատկերներ ունի, բայց իբրև ամբողջութիւն՝ առանձին բան չի ներկայացնում։ Այդ փոքրիկ պօէմայի ֆարուլան էլ վերին աստիճանի միամիտ է։ Մասիսի կատարին կանգնած բանաստեղծը, որ փիլիսոփայութիւններ է անում սիրոյ մասին և կանչում իր մօտ Արաքսի ափի դիցուհուն, որպէսզի յետոյ նրա հետ աշխարհ գնան նոր խօսք ասելու, իբրև ալեգորիա ոչ ինքնատիպ է և ոչ խորը։

Պ. Արաբիի «փիլիսոփայական» մտքերը նոր չեն և իզուր նա այնքան բառեր է կուտակել իրար վրայ և սակաւաթիւ յաջողուած պատկերների, զգացմունքների պարզութիւնն ու զեղեցկութիւնը եղծել։ Օրիգինալ լինելու ցանկութիւնը պ. Արաբիին դարձրել է շատախօս, մինչև այն աստիճան, որ երբեմն միայն բառեր են շարուած առանց դադափարական բովանդակութեան, երբեմն էլ ենթադրուած բովանդակութեան հետ կատարեալ հակասութիւն են ներկայացում։ Ահա օրինակ նրա պօէմայի սկիզբը, որ բաւական բնորոշ է.

«Այնքան չէր զգացուել իմ թախժոտ հոգին.

Կարծես իմ ամբողջ էութիւնն ինպառ.

Անշօշափելի նիւթ էր օդային.

Թեթև՝ սիւքի պէս, թեթև՝ ծովերի

Ճերմակ, փաղփաղուն փրփուրի նման»։

Հինգ երկար տողեր և ռրքան բառեր՝ ասելու համար, թէ նա ինքն իրան զգում է եթերացած՝ սիւքի և ծովի փրփու-

րի նման: Մենք վճռապէս անկարող ենք հասկանալ, թէ առաջին տողը ի՞նչ կապ ունի մնացածի հետ և ի՞նչ է ուզում ասել: Զորրորդ «թեթե»-ը, եթէ «փրփուրին» է վերաբերում (որ շատ հաւանական է) այն ժամանակ սա հայերէն չէ, այլ մի արտուրդ:

Երբեմն էլ նա այնպիսի պարբերութիւններ ունի, որոնք ոչ թէ բանաստեղծութեան, այլ սովորական արձակի մէջ անգամ անտանելի են բայերի և դերանունների անվերջ կրկնութիւններով.

«Ու Աստուածային գեղեցկութիւնը
Մենք ճանաչում ենք սոսկ այն ժամանակ՝
Երբ թափանցում ենք մենք մէկի հոգին
Եւ ճանաչում ենք նորան լիովին.
Երբ մենք փշրում ենք սրտի կողպէքը...»

Այսպէս կարելի է անվերջ շարունակել, բայց դա բանաստեղծութիւն չի լինի, այլ բայերի ներկայի խոնարհում: Աստուածային գեղեցկութիւնը այդ «ենք»-երով անկարելի կը լինի ճանաչել: Եթէ բանաստեղծական լեզուն երաժշտութիւն է, ապա պ. Արաբին լաւ նուագող չէ:

«...Ահա վիթխարի լեռներ.
Զով վերջալուսի ճաճանչների տակ
Փալիլում են ուժգին, և սրբանուէր
Արեգակն, ինչպէս անբիծ լոյս-հրեշտակ՝
Ժպտում է նըրանց հուրհուրատելով, (?)
Փարում, չաղաքշում է իր վառ շողերով»:

Ահա մի պատկեր, որ կարող էր շատ գեղեցիկ լինել, եթէ պարոնը չկուտակէր մի շարք աւելորդ ածականներ, կամ եթէ նրանց տեղ աւելի պատշաճ բառեր դնէր: Բայց պ. Արաբին, ինչպէս ասացինք, բանաստեղծութիւնը հասկանում է անհամապատասխան բառերի առատութիւն և արգիւնքը լինում է ողբալի: Նրա պօէման՝ ծայրէ իծայր արուեստի կողմից չափազանց աղքատ է. բացակայում են արտաքինի և ներքինի նըրբութիւնները, երանդները, ամեն ինչ ասուած է անօգուտ չափազանցութիւններով և վերին աստիճանի բիրտ ձևով: Կարդալիս՝ մարդ կարծես քայլում է մի այնպիսի խորդ ու բորդ ճանապարհով, ուր ամեն բոպէ կարելի է քիթ ու գլուխ փշրել:

Տեղ տեղ նա միայն ունի յաջող բանաստեղծական նկարագիրներ, որոնք թէև դարձեալ անարուեստ են, բայց կարդացւում են հաճոյքով ե վկայում են հեղինակի ճաշակը.

«... Այն մութ-կանաչ թաւիշն անպատճառ
Թաւ անտառներն են շքեղագալար,—

Թուխ ու շիկագոյն շղարշը գեղանի
 Հասկերն են մատաղ գարու, ցորենի...
 Եւ հիանում եմ թախծոտ հրճուանքով.
 Կարծես վիթխարի
 Այդ տեսարանը հզօր հանճարի
 Վրձինով քաշած մի վսեմափառ
 Գործ է գերազանց...»

Բայց այսպիսի համեմատաբար յաջող կտորները շատ քիչ են, իսկ ամբողջը մի խակ, անսաշ գրուածքի տպաւորութիւն է գործում:

Պ. Արարին մի առանձին թուլութիւն ունի մանաւանդ դէպի ածականները, որոնք, տարաբախտաբար, միշտ ի չարն է գործ զնում: Լեզուի և զգացմունքի նրբութիւնը թէ ուժգնութիւնը նա փնդրում է ոչ թէ համապատասխան արտայայտութիւնների, այլ շատ մակբայների և ածականների մէջ: Եւ ահա ստացուել են այսպիսի դարձուածքներ, «սէգ տիեզերք», «խըրոխտագին լեռներ», «խրոխտ դարեր», «սէգ մտքեր», «դժխեմ թախիժ», ևայլն:

Երբեմն էլ, ինչպէս ասացինք, նա գեղեցիկ բառերի շարքեր ունի, որոնք միայն բառեր են, օրինակ՝

«Մեզ ձոնուած բախտի ժպիտը սիրավառ», «Վեհ, խելօք եմ ես», «ցնորք-գիցուհին ևալն»:

Կասկած չկայ, որ պ. Արաբի լաւ հայերէն չգիտէ, իսկ առանց լեզուի հիմնաւոր գիտութեան, առանց գեղեցիկ ձևի, բանաստեղծութիւնը մի անկարելիութիւն է:

Տեղ տեղ պ. Արաբին բացազանչութիւններ ունի, որոնք որքան և խրոխտ ես, (գուցէ և լաւ են հնչում իր ականջին), նոյնքան աւելի փոքրացնում են նրան և ընթերցողի մէջ յարուցանում մի վերին աստիճանի անախորժ զգացմունք: Մեծամտութիւնը ինքնըստինքեան միշտ խոտելի է, բայց երբ նա գոնէ միացած չէ զօրութեան, անպայման կարողութեան հետ, դառնում է նողկալի: «Վեհ, խելօք եմ ես». «Ես թագաւոր եմ վեհ, հսկայական գաղափարների, վառ ձգտումների»: Հաւատացած ենք, որ պ. Արաբի կ'ազատուէր այդ անխորհուրդ և պըստիկացնող բացազանչութիւններից, եթէ լայն մտաւոր պատրաստութիւն ձեռք բերէր, որ առ այժմ նրան սաստիկ պակասում է:

Մենք քիչ բան ասացինք հեղինակի պօէմայի բովանդատութեան, իդէական կողմի մասին, որովհետեւ որպէս առաջին փորձ, կ'ուզէինք պահանջող չլինել: Չենք կարող չնկատել սակայն, որ բնաւ չի հասկացւում, թէ նա իր յաւերժահարսի հետ

Մասիսի կատարից դէպի աշխարհ դիմելով ի՞նչ մի առանձին նոր գաղափարներ պիտի քարոզի, որ իրաւունք ունենայ ինքն իրան անուանել «վեհ խելօք»: Դիմելով յաւերժահարսին, նա ասում է.

«Գնանք աշխարհը, գնանք միասին,
Շշմեցնենք նրան մեր զգացմունքերով,
Անարատ հոգով, մեր սէգ մտքերով»:

Եւ վերջի վերջոյ չի պարզուում, թէ ի՞նչ են այդ «զգացմունքները, սէգ մտքերը», որոնցով աշխարհը պէտք է շշմի: Յամենայն դէպս, աւելի լաւ կը լինէր շշմած աշխարհը ուշքի բերել, թէ չէ, առանց պ. Արաբիի էլ նրան շշմեցնողներ շատ կան:

«Գերբնական հիւանդութիւնը» պ. Արաբիի առաջին բանաստեղծական փորձն է: Թերութիւնները բանականապէս բազմաթիւ են. այնուամենայնիւ, նա ընդունակութիւններ է ցոյց տալիս այս փորձիկ երկի մէջ, որ յուսանք ապագայում աւելի հարուստ, աւելի բազմակողմանի և բեղմնաւոր կը դառնան:

Անցնենք այժմ նրա երկրորդ փորձին՝ «Սրբազան ժամեր»-ին:

Մի տարի է բաժանում իրարից երիտասարդ հեղինակի այս երկու գրական փորձերը: Անշուշտ պ. Արաբիի գրական դիմագծութիւնը ձևակերպելու, նրա ուրոյն անհատականութիւնը բնորոշելու համար, այդ ժամանակը շատ չնչին է: Եւ արդարեւ նա այստեղ էլ նոյնն է համարեա, ինչ որ իր առաջին փորձում: Շատ բառեր, քիչ միտք, երբեմն ոչ մի հետաքրքիր, գրաւիչ իդէա: Մի բան պարզ է, նա անհանգիստ երևակայութիւն ունի, որ խարխափելով աշխատում է իր ճանապարհը գտնել, բայց մոլորուած է: Զգացմունք կայ, որ տակաւին իր արտայայտութեան իսկական գեղեցիկ ձևերը չի գտել:

Ինչ որ «ցնորքներ» ունի, խղճուկ ցնորքներ. ինչ որ «փէրիններ» է տեսնում շարունակ, ձանձրալի փէրիններ, որոնք յայտնուում են ամեն տեղ, և՛ ալիքների վրայ, և՛ գետի ափին, և՛ «գիշեր ժամին, լուսնակ ժամին» և՛ ցերեկով: Բանաստեղծը շարունակ խօսում է նրանց հետ, նրանց մասին, մանաւանդ իր մասին և այդ բոլորը, այնուամենայնիւ, տարտամ, անորոշ, անհաստատ. վերջ ի վերջոյ նա համարեա ոչինչ չի ասում իր «փէրիններով» ու «ցնորքներով»:

«Մենք հպարտ ծովի ալիքն ենք կայտառ,
Երբեմն խաղաղ երազում ենք մենք...

Երբեմն ապստամբ մենք չ'ունենք դադար,

Ու խեղացնոր ազմկում ենք մենք...

Ինչպէս չի զգացել պ. Արաբին, որ այդ «ենք»-երն ու «մենք»-երը կարգաւ կարելի չէ, իսկ իբրեւ պատկեր՝ այդ կտորը այնքան գեղեցիկ էլ չէ:

Շարունակ երգելով «փոթորիկների աղջիկ», «փրփուր հագած փէրի», ընտանի էր մտածել, որ պ. Արաբին իր երազները, իր իղէալներն է գրել մի երևակայական, գեղեցիկ արարածի մէջ, որին պաշտում է, որին փնդրում է ծովերի և փոթորիկների մէջ: Կա կը լինէր իրօք մի բանաստեղծական պատկեր: Բայց կարգաւոր նրա «Ծովի եղերքին» ոտանաւորը, մենք ցաւով համոզուեցինք, որ «ցնորքներ», «ոսկի երազներ» երգող «խիզախ տղան» մի ամենաբանալ զգացմունք է տածում ղէպի իր իղէալը.

«Իմ կինը եղիր... Թռչնիկն անգին» աղերսում է պ. Արաբին իր «փրփուր հագած սքանչելի փերուն», «փոթորիկների ըմբոստ աղջկան»: Թող ների պ. Արաբին, բայց այդ «Իմ կինը եղիր»-ը չափազանց գոհիկ է: Եթէ փէրին, ինչպէս ասացինք, մի այլարանութիւն է, ապա սեռական զգացմունքի մասին խօսք լինել չի կարող. եթէ նա մի սիրուած աղջկայ հեռաւոր պատկեր է, ապա զարմանալ կարելի է, որ առաջին քընքոյշ, մաքուր սէրը այդ աստիճան բերտ արտայայտութիւն է ստանում երիտասարդ բանաստեղծի շրթունքներում:

Դա սէր չէ, այլ ազեղ կիրք, որ առանց պ. Արաբիի էլ բաւական երգում է Արեւելքի փողոցներում:

Այս տետրակի քսան և երկու ոտանաւորների մէջ շատ քչերն են յաջողուած: Համարեա բոլորի մէջ պակասում է որեւէ հետաքրքիր, գրաւիչ իղէա. «ցնորք», «երազ», «հէքիաթ», «փէրի»—և ոչ մէկը կարող են իղէա ներկայացնել, երբ նրանք գործ են ածւում հէնց այնպէս: Այդ նոյն թերութիւնն է, որ նկատւում է պ. Արաբիի առաջին փորձի մէջ: Զգացմունքի գեղեցկութիւնն ու ուժգնութիւնը նրա գաղափարականութեան մէջ է և ոչ թէ անիմաստ բառերի:

Գիշեր ժամին, լուսնակ ժամին

Գետն է կամայք քչալում.

Կախարդ ժամին, գաղտնի ժամին

Գետն է անուշ կարկաչում...

Գետի միջից դուրս է գալիս

Մի աննման նազ-փէրի

Հագին փրփուր շողշողալիս՝

Մի սիրունիկ լալ-փէրի...

Յետոյ այդ փէրին երգում է. գալիս է մի դեղանի պատանի, անխօս նստում է գետի եզերքին և լսում է երգը. բայց քունը տանում է և երազում տեսնում է դարձեալ մի կոյս, մի դիցուհի իր մօտ նստած: Պ. Արարին շարունակ փէրի, չքնաղ կոյս, դիցուհի է երևակայում, և ինչպէս տեսանք, նրանց, կլին առնելու համար: Այսքանը չափազանց քիչ է ընթերցողին ոգևորելու համար և, որ գլխաւորն է, ոչ միայն նոր խօսք չէ, այլ բաւականին անհամ է:

Պ. Արարին շատ սիրում է կրկնութիւններ, ոչ իբրև յանկերգ (refrain) այլ հէնց այնպէս, ուր պատահի:

«Ես թաղել եմ կրծքիս տակ

Իմ սէրն անուշ ու անբիծ...

Ես թաղել եմ կրծքիս տակ

Իմ սէրն անուշ ու անբիծ...

Սա նրա մի ուտանաւորի առաջին տունն է. նոյնպէս է կազմուած և երկրորդ տունը: Այսպէս կարելի է շարունակել անվերջ. բայց դա տգեղ է և ոչ մի շնորք չի ցոյց տալիս:

Այս բոլորից յետոյ կարծում ենք ներողամիտ ժպտով միայն կարելի է կարդալ երիտասարդ հեղինակի հետեւեալ տողերը.

«Զգտիր դէպի ինձ, ձգտիր անդադար խղճալի աշխարհ,
Զգտիր անընդհատ, վազիր անընդհատ, հասիր իմ ետքից

.

Ես մարգարէ եմ. երջանիկ կեանքի թովող պատմաբան.»

«Օ, պաշտիր դու ինձ, օ, սիրիր դու ինձ թոյլ, թը-
շուառ աշխարհ,

Զգտիր անընդհատ, վազիր՝ անընդհատ, հասիր իմ
ետքից»:

Անմիտ, անխորհուրդ և տղեղ տողեր...

Ինչո՞ւ համար աշխարհը վաղի Պ. Արարիի յետեից, այդ մենք հասկանալ չկարողացանք. ինքն ասում է, որովհետև «ես մարգարէ եմ». բայց այդ էլ չտեսանք. մարգարէական ոչինչ չկայ նրա երկու տասնեակ երգերի մէջ: Պ. Արարին ունի գուցէ գրելու փոքրիկ շնորք, որ կարօտ է մշակութեան, կարօտ է մանաւանդ բազմակողմանի, լայն մտաւոր զարգացման: Մարգարէները, տեսնողները տարաբախտաբար խիստ դանդաղ են ծնւում այս խեղճ աշխարհում, և երբ «նոր խօսք» են ասում, մարդիկ ուզեն չուզեն նրա յետեից գնում են: Իսկ դուք պ. Արարի, առ այժմ սովորեցէք, ձեր «մարգարէութիւնը» կը տեսնենք յետոյ: Յաջողուած կարելի է համարել հեղինակի երգերից «Ես իմ վիշտը ընդմիշտ տուի անեղ քամու հոսանքին»

«Ի՞նչ կը լինէր»-ը և «Ժպիտը վառ»-ը. իսկ որպէս բնութեանը պատկեր՝ «Փոթորիկը ծովի վրայ»:

«Սրբազան ժամերում»-ի մէջ էլ հեղինակի լեզուն նոյն թերութիւններն ունի, ինչ առաջին փորձի մէջ: «Ես թափառում եմ սիրուց գժահար», «գոռան-գոչէն ալիք», «գեղ յուշ», «գեղ եղր», «կուսերգ» ևայլն: Օրինակները բազմաթիւ են: Կրկնում ենք պ. Արարին շնորհք ունի, բայց նա շատ է աշխատում անպատճառ օրիգինալ լինել, բայց այդ նրան չի յաջողում և նա երբեմն նոյնիսկ հասնում է արսուրդի, թէ մտքով և թէ լեզուով: Հարկաւոր է սովորել ընդհանրապէս, աւելի լայն մտաւոր պատրաստութիւն ձեռք բերել և մանաւանդ հայերէնը մշակել, գեղեցիկ ձևերի ճաշակը զարգացնել: Եւ յետոյ... մի փոքր համեատութիւն:

Ա. Ահարոնեան

ՆՈՐ ՄՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԳԵՐ

- 1) Ե. Թովչեանի՝ 1965 թ. «Լոյս» պատկերադարձ օրացոյց հանգէս, գինն 1 ր. 20 կոպ.:
- 2) 1905 «Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց», Կ. Պոլիս, գին 10 զրշ.:
- 3) Գար. Սունդուկեանցի՝ «Պէպօ» կատակ. 3 արար. երրորդ տպագ. ուղղած Թիֆլիս 1904. գ. 50 կ.:
- 4) Օ. Շրայնէրի՝ «Անուրջներ» թարգմ. հրատ. Ատրպետի, Թաւրիզ 1904. գ. 15 կ.:
- 5) Յ. Դադբաշեանի՝ «Լիակատար Բառարան Հայերէնից Ռուսերէն», Ա. պրակ. Թիֆլիս 1904. բաժանորդագինն է 2 ր. 50 կ.:
- 6) Մուշեղ վարդապետի՝ «Դրուագներ», հրատ. Նշան-Պապիկեանի Կ. Պոլիս. 1904. գ. 7¹/₂ զրուշ.:
- 7) Զապէլ Հ. Ասատուրի՝ «Յոլքեր» Քերթուածները, հրատ. Նշան-Պապիկեանի, Կ. Պոլիս, 1904 գ. 5 զրուշ.:
- 8) Մ. Ա. Պարսամեանի՝ «Անըջանք» Քերթուածներ, հրատ. Նշան-Կարապետեանի, Կ. Պոլիս 1904. գ. 5 զրուշ.:

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՅԻՄԱՐԻՑ

I

Մի փոքրիկ ակնարկ մեր երաժշտութեան մասին

Մեր երաժշտութիւնն ևս զեղարուեստի իր միւս քոյրերի նման բաց է անում իր ճամբան: Բայց դեռ կամաց-կամաց:

Մենք մի փոքրիկ երաժշտական անցեալ էլ ունենք: Բայց այդ բոլորից մի նշանաւոր բան չմնաց իբրև հիմք մեր ապագայ երաժշտութեան համար:

Մեր հին երգերը կամ օտար ուսանողական երգեր էին հայերէն/բառերով, կամ Ազգային Սահմանադրութեան ուղերձներ ու քարոզներ էին փքուն ու ճոճոտան եղանակներով և կամ մեր ազգային բանաստեղծների խօսքերը՝ եղանակած բաւական անշնորհ ձեւերով:

Այդ մեծ մասամբ օտար երաժշտութեան արձագանգները շուտ մեռան մեր երաժշտութեան համար:

Դրանց հետ, մէկ-մէկ լսւում էին ուրիշ երգեր ևս, որոնց նպատակը երգն էր միայն: Սրանք էլ մեծ մասամբ օտար հոգի վրայ էին, բայց առաջիններից այն առաւելութիւնը ունէին, որ բացի երաժշտութեան համար լինելը—տաղանդաւոր էլ էին: Եւ մինչև հիմա էլ շատ հարազատամոլներ, օտարի առաջ պարզ երես դուրս գալու համար, երգում են. «Ո՛հ, ի՜նչ անուշ», «Ծիծեռնակ», «Կիլիկիա», «Զէյթունցիներ» և մինչև անգամ «Բամբ որոտան», (Բեանկինի «Անփոյթ նաւաստի»): Սակաւ էին այդ հեղինակները և աւելի սակաւ նրանց թողածը: Բայց Երանեանի մի «Կիլիկիա»-ն, Փափագեանին վերագրած «Մայր-Արաքսի»-ն, Զուհաճեանի «Զէյթունցիներ»-ը աւելի բան են ասում մեզ, քան այն բոլոր ճոճոտան եղանակները, որ քարոզի համար էին գրած:

Ահա այս անձնաւորութիւններով պիտի որոշել մեր սալոնական երաժշտութեան մօտաւոր անցեալի պատկերը:

Եւ այսպէս երբեմն երգերով խօսելու համար, երբեմն էլ խօսելով երգելու համար մեր նախորդները իրանց գործը կա-

տարեցին և իմ իր ժամանակի համար էր, այն ժամանակի հետոն էլ մեռաւ, իսկ իմ գեղարուեստի հետ էր, նրա հետ էլ տպրեց:

*

Բայց մինչև այս սալոնական երաժշտութիւնը մենք ունէինք մի ստուար, միապաղաղ ժողովուրդ, գիւղացի թէ քաղաքացի, որի երաժշտութիւնը այլ էր: Նրա երաժշտութեան պատմութիւնը շատ է հին և երկար. բայց պարզ էր նրա պատկերը: Նա կարծես արդէն վերջնապէս իրան սեփականացնելով արարի, պարսկի, օսմանցու երաժշտութիւնը, ապրում էր նրանով:

Հին և միջին դարերի աշուղութիւնն էր այդ, որ երբեմն հայրենախօս, բայց և մեծ մասամբ օտարախօս՝ երգում էր ժողովրդի սրտի համեմատ: Եւ նոյնն էր նա Նահապետ Գուշակից մինչև Սայաթ-Նովա և դեռ շատ յետոյ էլ: Կ'ուզէք անուանեցէք այդ մեր իսկական երաժշտութեան մահը, որից մենք հիմա ենք միայն վերածնում, բայց այն մի ամբողջական բան էր, ընդհանուրի սեփականութիւն, դասական և կիրթ: Շնորհալի աշուղներ, պատուաւոր «ասողներ» էր ծնում այն ժողովուրդը: Ասում էին երգախառն հէքիաթներ, թէ և օտարախօս:

Ահագին սաղը հպարտօրէն կրծքին դրած՝ լայն, լայն քայլերով ետ ու առաջ էր անում աշուղը բազմութեան մէջ և ոտքը գետնին դնելով ողում էր ու որոտում «Բեօռօղլու» յոխորտ ռէչիդադիով: Գեղեցիկ ու գողարիկ պարեր էին նուագում քաղաքի հարսանիքներում: Սակայն մեռաւ Սայաթ-Նովան, մեռաւ այդ դարերի կերտած աշուղականութիւնը: Նրան տապալեց նոր ժամանակը, որ ստեղծէ նորը, ինքնուրոյնը վերածընելու տենչով: Սակայն աւանդ, շատ ամուլ և անշնորք եղաւ այդ աշուղական նոր ժամանակը: Եւ ի՞նչ տուեց նա: Անտաղանդ աշուղներ այնուհետեւ սկսեցին քրտնել զրական ուղղութեան մէջ և հոգի տալ ծամած, «Ինտելլիգենտաւարի» միտք արտայայտելու համար: Դարձեալ քարոզ, տենդենցիա, և դուրս եկաւ այն ճապաղ ու թթուած բռների կուտակումը, դարձեալ ասիական, բայց անհամ եղանակներով, որով և այլ լանդակուեց իսկական աշուղի համակրելի պատկերը: Անշնորք մարդիկ աղաւաղեցին աշուղական գեղարուեստը, և այնուհետեւ կամաց-կամաց մեր մէջլիսներէց քաշուեց Սայաթ-Նովաների հոգեթով ստուերները իրանց ոսկերեղուն չոնգուրներով, և սրբաւարաններում սկսեցին երգել լսովի լրագրական յօդուածներ...

Մի հատ գեղարուեստական ներկայացուցիչ չտուեց այդ շկոլան—չնայած, որ այնպիսի մի ժողովրդական դէմք ստեղ-

ծեց, ինչպէս Զիւանին է: Սակայն այդ երաժշտութիւնը ինքն էլ մանրուեց և դառաւ սեփականութիւն աւելի անշնորհ աշուղների, որ թափառում են քաղաքի փողոցներում, ժամի դռներին և սիրում են սեփական բարբառները: Ահա այն յառաջադիմութիւնը, որ արեց մեր աշուղութիւնը իր երաժշտութեան վերածնութեան մէջ: Ժամանակի զօրեղ պահանջով և պատմական երկարատև պայմանների շնորհիւ՝ այդ տարրը զարգացաւ և ֆնում է մինչև հիմա, և այժմ նա նոյնիսկ ճգնում է մրցել զուտ ժողովրդական երգի հետ, ուզում է խառնել նրան, խանգարել: Դա իսկական ստեղծագործութիւն չէր:

Հարկաւոր էր մի բով, որով անցկենար իսկական ստեղծագործութիւնը:

Եւ հայ երաժիշտը վերջը հասկացաւ, թէ ուր պիտի դիմէր: Այդ կենդանի ժողովուրդն էր իր մշտական հարադատութեամբ և դարերով ստեղծուած նրա նկենդնին իր պահպանողական լինելու յատկութեամբ:

Մեզ յայտնի չէ թէ ինչ էին մտածում իրանց գործը ըսկսելիս Կարա-Մուրզա և Եկմալեան, բայց ինչ որ է նրանց սկզբունքը—եթէ ունէին—պէտք է հանել իրանց գործից, որ թողին:

Երաժշտութիւնը անպայման սիրող և գործնական միջոցով երաժշտական կրթութիւն ստացած՝ Կարա-Մուրզան հանդէս եկաւ և իր անսահման եռանդով գիտեցաւ ոգևորել մարդկանց: Նրա բերածը նորութիւն էր, երգ էր, ինչ տեսակ ուզում է լինի, կենդանի, զբաւող իր ժամանակին: Նա գործ սկսեց, որի ճամբան դժուար էր սակայն: Եւ մարդիկ սիրեցին նրան:

Իմացան, որ ժողովրդի երգը ևս կարելի է բեմից երգել: Դա պատմականօրէն մեծ դեր էր Փորձենը՝ երաժշտութիւնը մեր մէջ տաղանդաւոր ժողովրդականացնողի դէմքը որոշելու:

Իսկապէս ի՞նչ էր Կարա-Մուրզան: Մի գործի սկսող ուսիվիրա, իր գաղափարը եռանդուն տարածողը, նրա մշակը:

«Քառաձայն»—ահա նրա նշանաբանը: Սակայն Կարա-Մուրզայի քառաձայնը չունի քնքշութիւն, զգացմունքի նրբութիւն: Այդ երկերը թերի էին և շտապ գրած բաներ:

Հարազատութեան կոյմից էլ նրանք չեն կարող պարծնալ, որովհետև նրանց մշակութեան մէջ նկատելի է սաստիկ նախընտրութիւն ևրոպական երաժշտութեան:

Դրա վրայ աւելացնում է և այն հանգամանքը, որ Կարա-Մուրզայի հրատարակիչը բարուոք է համարել տալ այդ երգերը պ. Կսինայի ներդաշնակութեամբ: Պատճառը համարում է

այն, որ հանգուցեալի ներդաշնակութիւնների մեծ մասը բերանացի են մնացել:

Մեր եկեղեցական եղանակները մշակողներից մէկն էլ դարձեալ Կ.-Մուրզան էր: Այստեղ ևս փայլուն արտադրութիւն չտուեց նա: Մի տեղ, ուր ամենից շատ երաժիշտը պիտի լինէր զգոյշ հարազատութիւնը պահպանելու համար, Կ.-Մուրզան դարձեալ նոյն անփութութիւնը պահպանեց: Գեղարուեստական կողմից էլ չի կարող պարծենալ նրա պատարագը, իր աղքատ ներդաշնակութեամբ:

Կ.-Մուրզան զաղափար տարածող էր և եռանդոտ ժողովըրդականացնող, նրա մէջ գեղարուեստագէտը և ստեղծագործողը թոյլ էր:

*

Չուհաճեանից յետոյ մեր երաժշտութիւնը մի շնորհալի դէմք ևս ունի—այդ Եկմալեանն է: Կանոնաւոր երաժշտական կրթութիւն ստացած մարդ, յամառ ու տոկուն աշխատող՝ նա կարողացաւ շատ բարձրանալ իր շրջապատից: Եւ ինչ թողեց նա—մի պատարագ, մի ամբողջացրած գործ, որի մէջ պարզ երևում է նրա դէմքը:

Մի շնորհալի, թեթևաշունչ երաժշտութիւն է այդ պատարագը, մի քիչ խիստ և անզարդարուն ոճով:

Նա վերցրեց մի պատարագ և յարմարեցրեց եւրոպական ներդաշնակութեան, տաշեց, հանեց նրանից շատ հարազատ բան և վերջի ի վերջոյ ստացուեց այն, ինչ որ եղել է մեր պատարագի հետ—դարերով նրան փաթաթուած օտար զգեստի հետ հազցրեց մի օտար ղզեստ ևս և օտար ժամանակակիցները հասկացան և այդ սիրեցին: Բայց այդ այդպէս չպիտի լինի: Պէտք էր շատ աւելի աշխատել հաւաքել շատ վարիանդներ, ուսումնասիրել, գտել, գտնել ամենից աւելի ընդհանուրը, հարազատը:

Հայի երաժշտութիւնը եւրոպական չէ: Ի՞նչ անել, եւրոպացնել այդ երաժշտութիւնը, թէ զարգացնել հէնց արեւելեանը, ինչպէս որ կայ: Եւ թո՛ւն է արեւելեան երաժշտութիւնը:

Աւաղ, այդ այն երաժշտութիւնն է, որից եւրոպացին կամ փախչում է որպէս անտանելի, լալկան ծովփոցներից ու ձվոցներից, կամ աւելի քաղաքավարի գտնելով ասում է. «չեմ հասկանում»: Մինչդեռ այդ «Միգեան»-ից լցւում է պարսիկի աչքերը և թրթռում հոգին քնքոյշ կարօտով... Դա այն «Չարգեան»-ն է, այն խոնկի ծխի նման մանուղ ու վերառաք հնչիւնները, որ քմահաճօրէն ղողում են թառի լարերի վրայ և փարում, որպէս հառաչանք:

Հայի հոգին եւրոպացու հոգու նման միակողմանի չէ: Եւրոպացին չի կարողանում ըմբռնել, թէ ինչքան որ մի Շոպէն կարողանում է յուզել մարդկային սիրտը, նոյնքան և մի «Սի-գեա» ճմլում, ալեկոծում է մի ուրիշ սիրտ:

Խնդիրը մարդկային հոգու յուզման, գեղեցկի ըմբռնումի և խոր ազդեցութեան մէջ է: Եւ արեւելքի և արեւմուտքի կողմը տատանուող հայի բախտն էլ այնպէս է եղել, որ նա հասկա-նում է թէ պարսկին և թէ գերմանացուն:

Բայց սակայն մին է զուտ հայկականը: Մենք չենք կամենում փորձել գտնելու և որոշելու համար, թէ որոնք են բուն հայկա-կան երաժշտութեան տարրերը. այդ կը թողնենք մասնագէտնե-րին: Բայց կ'ուզէինք ենթադրել որ նա կայ, կամ աւելի լաւ է ասենք նա մնացել է դեռ ևս: Եւ կարծում ենք, որ ժամանակը պիտի պարզէ, որ այն բոլոր ոլորապտոյտ խաղերը, խճողած ֆորշապանները—մի խօսքով այդ բիւր գալար պաճուճանքը, որ ունին երբեմն մեր զուտ ժողովրդական երգերը և եկեղեցական եղանակները—դրանք օտար ու խորթ են մեր հոգուն՝ թէև հասկանալի:

Այդպիսով մեր երաժշտի համար պարզ պիտի լինի այն, որ մեր երաժշտութիւնը պիտի՝ զարգանայ եւրոպականի և ա-սիականի միջին ճանապարհով, մնալով նախ և առաջ հայկա-կան:

*

Այդ ուղղութեամբ սկսեց աշխատել հ. Կոմիտասը: Հայրե-նի հողում մեծացած և այնտեղ իսկ սիրած հայրենի երգը, եկեղեցական եղանակներին հմուտ՝ ահա այդ մարդը այնպիսի ժամանակ գնաց Եւրոպա երաժշտական կրթութիւն ստանալու, երբ արդէն դժուար էր օտարանալը: Ստանալով կրթութիւն նա չմնաց Վազների հայրենիքում, այլ շտապեց—էջմիածին, որի չորս կողմը ամեն օր համարեա նոր երգ է բերում, ուր լսում է մեր եկեղեցական եղանակներից զուցէ հէնց հարազատադոյնը, և որի մատենադարանում կան թանկագին նիւթեր մեր հին երաժշտու-թեան վերաբերեալ: Ի հարկէ վերջ ի վերջոյ այս գեղեցիկ յար-մարութիւնները չեն, որ ստեղծում են մի երաժիշտ. այլ մի շնոր-հալի երաժիշտ կարողանում է նկատել այդ հանգամանքները և օգտուել: Նա ուսումնասիրում է հին հայկական երաժշտութիւնը, որ պահուած է յիշատակարանների մէջ, նա հաւաքել է բազ-մաթիւ ժողովրդական երգեր: Նա կազմում է պատարագի ա-րարողութիւնը, ստեղծում է ինքնուրոյն երգեր և զբաղւում է զասատուութեամբ: Նրա սկզբունքն է, հարազատ երաժշտու-

թիւն, գտնել աւելի և աւելի հայկականը, գիտենալ ժողովրդի երգը, իմանալ հնագոյնը և նրա պատմութիւնը:

Մեր ձեռքի տակը Կոմիտասի հրատարակութիւններից ոչինչ չունինք: Ինչ որ լսել ենք անձնապէս ու տեսել և ինչ որ երևում է նրա տպած «Գութանի հոռովել»-ից.—այդ բոլորը խօսում են մեր երաժշտի շնորհալիութեան մասին:

Այդ «Գութանի հոռովելը» շատ է հարազատ և կենդանի, զգում ես այնտեղ հողի ուժի գիտակցութիւնը և բացի այդ՝ այնտեղ զգում ես մի խաղաղ ուրախութիւն, որ դաշտերին է յատուկ: Բայց այս բոլորը երգից է դուրս գալիս, իսկ այդ երգը ժողովրդից: Նրա գեղեցկութեան գաղտնիքները մէկն էլ հարազատութիւնն ու ճիշտ վերարտադրումն է:

Նրա ժողովրդական երգերը ևս լաւ են գտած. հիմնական եղանակը ամբողջական է և պարզ, իսկ ներդաշնակութիւնը հարուստ: Եւ ընդհանրապէս նրա գործի մէջ պարզ երևում է խիստ սկզբունքի գիտակցութիւն, որ կարմիր թելի պէս անցնում է նրա միջով:

Բայց նա մի ուրիշ գործ էլ ունի և կարծում ենք ամենաբազմապատկեր, մեր խօսքը այն հում նիւթի մասին է, որ նա պիտի տայ: Մի ժողովրդական երգերի վարիանտաւոր ժողովածուի գիտական հրատարակութիւն, մի համեմատական պատարագի արարողութիւն շատ մեծ դեր պիտի խաղան մեր պազայ երաժշտութեան համար:

Մեր ժամանակը հում նիւթերի ժամանակ է. նրանք պահանջում են մթերում:

Մեր երաժշտական կղզիներից մէկն էլ պ. Տիգրանեանն է: Նրա գործը արևելեան եղանակներն են, որոնց նա՝ ինչպէս երևում է, շատ է սիրում: Հարկաւ նա շատ է յղկում մայր եղանակը երոպական ներդաշնակութեան յարմարեցնելու համար, և թէպէտ նրա երաժշտութիւնը լսելուց յետոյ մարդու մէջ աւելի որոշ տպաւորութիւն է մնում, բայց չես կարող չխոստովանել, որ դա արդարութիւն է մի մարդու, որ իր գործը լաւ գիտէ: Նա ունի հարուստ տեխնիկա և վերիվերջոյ զուրկ չէ երբեմն զգացմունքի բնական գեղումից:

Մենք ունենք այժմ երկու երիտասարդ երաժիշտներ ևս, պ. պ. Միրզայեան և Բաղդասարեան:

Դրանցից առաջինը կարծեմ արդէն աւարտել է Պետերբուրգի կոնսերվատորիան: Նա հրատարակել է անցեալ տարի երկու պրակ, որոնցից մէկը պ. Աւ. Իսահակեանի «Ախ, ալ վարդի» բանաստեղծութեան վրայ գրած մի արևելեան մոտիւ է, որ բացի այն, որ ինքնուրոյն չէ և յիշեցնում

է այս կամ այն եղանակը, նաև շատ է քաղցր-մեղցր: Յանցանքը մի քիչ էլ այն զօրեղ ձգտումն է դէպի արեւելեան եղանակները, որով՝ ինչպէս երևում է, շատ է տողորուած մեր նոր երաժիշտը: Նա սիրահար է նաև զարդարուն ոճի և առհասարակ նրա գրուածքը յստակ չէ: Գուցէ նա ժամանակին աւելի յաջող արեաներ զրի, քան երգեր: Ոճի զարդարունութիւնը փասել է նաև նրա երկրորդ պրակի ժողովրդական երգերին:

Նրանց մէջ մեր կարծիքով յաջողութենան են «Սարերի հովին մեռնիմ» և «Սարէն կուգայ ձիաւոր» երգերը, որոնց մէջ նա բացառապէս ազատ է մնացել աւելորդ մանրացումներից ու ֆորշլագներից: Եւ այդ է մեր գրաւականը, որ պարոնը շնորքի տէր է և ապացուցանելու է այդ:

Զկարողանալ մինչև վերջը անխափան տանել երաժշտական կրթութիւնը, մնալ թերի.—ահա մեր ըտլոր երաժիշտների և մանաւանդ երգիչների ցաւը: Պ. Բաղդասարեան, որի շնորհքը անտարակոյս է, դեռ չվերջացրած երաժիշտ է, որին պայմանները նետել են ասպարէզ: Նրա ստեղծած արեւելեան օրկէստրը՝ ասիական գործիքներով՝ ապագայ ունի: Նա մի համակրելի երգ էլ ունի. «Մի լար բլբուլ» — կէս ասիական և կէս եւրոպական մի եղանակ, որի մէջ կայ տրամադրութիւն և վերապահման զգացում:

Ասիոն որ մեր միջավայրից հեռու է փթթում մի շնորհալի ծաղիկ ևս — պ. Սպենդիարեան, որ անտարակոյս մի իսկական ձիրք է: Մեզ ծանօթ է նրա «Սայթարմա» գրուածքից հանած մի կտորը, տպուած պ. Բաղդասարեանի «Գեղարուեստական ալբոմի» մէջ: Դա թաթարական մի եղանակ է, որ օրկեստրի մէջ հարօյի գործիքով մի իսկական կախարդական տպաւորութիւն կը թողնի:

Կրեսչենդո

II

Գեղարուեստը խրախուսող ընկերութեան XIV-րդ ցուցահանդէսը:

Ահա մի ամբողջ ամիս ու կէս է, որ բաց է այդ ցուցահանդէսը, բայց թիֆլիսի հասարակութիւնը զարմանալի անտարբերութիւն է ցոյց տալիս, չի յաճախում նրան: Փառքի Տաճարի առաջ ծածանող դրօշակներն են միայն ցոյց տալիս, որ գեղարուեստի տօն է այդտեղ: Բայց մոէք ներս և դուք կը տեսնէք իրանց նկարիչներին և քանդակագործներին, որոնք մեղաժաղձութեամբ գնահատողներ են սպասում...

Նեղճերը որքան աշխատանք, որքան ոգևորութիւն են

Թափել, էլ չենք ասում զոյների, կտաւի, մողեղների, շրջանակների, պիպիսի և այլ նիւթերի վրայ մսխած արիւն քրտինքով աշխատած կոպէկների մասին: Այլ վերաբերմունք անկողնութեան հասարակութեան կողմից դժուար էլ է սպասել: Կովկասը Եւրոպա չէ, ուր գեղարուեստի համար սաճարներ են կառուցւում և նկարչի ստեղծագործութիւնը սիրով և խնամքով ժողովում են այնտեղ և պահում ամբողջ ժողովուրդի ճաշակի ազնուացման, գեղեցիկի ըմբռնումը զարգացնելու նպատակով: Մեզանում նկարները լոկ իբր բուրժուական սալոնների և կարիքեհտների զարդ են ծառայում...

*

Ներկայ ցուցահանդէսը պարունակում է իր մէջ մօտ 300 մեծ ու փոքր պատկերներ ու արձաններ:

Այս անգամ պատկերների դասաւորութիւնը անցեալ տարիների պէս չէ և իւրաքանչիւր նկարչի գործքեր առանձին են համախմբուած: Պատկերների մեծամասնութիւնը մեր երկրին հարապատ պէյզաժներ, ժանրեր և տիպեր են. նկատելի է, որ գնալով մեր նկարիչները աւելի կարեւորութիւն են տալիս մեր երկրի այդ հարստութիւնները երեւան հանելու. այդ երևոյթը ուրախալի է մանաւանդ այն կողմից, որ ժողովուրդը այդպիսով կը սկսի ըմբռնել գեղարուեստի նշանակութիւնը և սիրել նրան:

Աչքի է ընկնում մի հանգամանք ևս. այդ այն է, որ նկարիչները ի ցոյց են դնում և չվերջացրած, չկատարելագործած, չմշակած աշխատութիւններ: Բայց այդ հասկանալի կը դառնայ, եթէ ասենք, որ նկարիչները մեզանում դեռ անկարող են ապրել միմիայն իրանց վրձինի արտադրութիւններով և ստիպուած են զպրոցներում դասեր տալով հայթայթել իրանց ապրուստը... Թէ դրանով որքան աննպաստ պայմաններ են ստեղծուած ազատ, խաղաղ ստեղծագործութեան համար, դա պարզ է ինքն ըստ ինքեան: Այն էլ ուրախալի է, որ հասարակութիւնից չքաջալիրուելով անգամ մեր նկարիչները շարունակում են աշխատել բնորոշ ասպարէզներում տարէցտարի առաջադիմելու առհաւատչեաներ ներկայացնելով:

*

Ծանօթացնենք մեր նկարիչների և քանդակագործների հետ, դասակարգելով նրանց ազգանունների այբուբենական կարգով:

Արտագնանի 9 նկարի մէջ աչքի են ընկնում № 3—«Նորմանդուհի պառաւի գլուխը» և № 7—«Մոմօի տարեւում», վատ չէ և № 6—«Այգում»:

Բաշինջաղեանը ի ցոյց է դրել 38 պատկերներ, որոնց մէջ կան անցեալ ցուցահանդիսից կրկնութիւններ, սակայն շտկած, գեղեցկացրած: Այդպիսի կրկնութիւնները հետաքրքրական են այն կողմից, որ կարելի է հետեւել թէ նկարիչը Բնչպէս է կատարելագործութիւն մտցնում իր ստեղծագործութիւնների մէջ: Օրինակ, № 42—«Լուսնեակ գիշեր Քուռի վրայ» (Օրթաշալա) այժմ աւելի լուսացել է, № 46—«Արարատը վարնան», № 65—«Կազրէկ արշալոյսին» այժմ այլ դիրքով և գոյներով են քան առաջ:

Նկարչի նոր աշխատութիւնների մէջ մենք գտնում ենք Ղարաբաղի բնութիւնից վերցրած մի շարք նկարներ: Այդպէս, № 40—«Գիշերը Շուշուայ շրջակայքում» նկ.~ի մէջ մենք տեսնում ենք, որ նկարիչը հարուստ էստետիկական զգացմունքներով մի բանաստեղծ է: Լոյսի բեկեղեման, երանդների նրբութեան մի վիրտուոզ է Բաշինջաղեանը. օրինակ, տեսէք նրա «Արևի մայր մտնելը Սևանայ լճի վրայ» № 58,—օրուայ չորս ժամանակները «Առաւօտը» (№ 52), «Կէսօրին» (№ 53), «Երեկոյեան» (№ 54) և «Գիշերը» (№ 55) համոզուելու համար մեր ասածի մէջ:

Օր. Կոչինյանն առաջին անգամն է մասնակցում ցուցահանդիսին և նրա միակ պատկերը «Նոր բամբասանք» (№ 123) լաւ ծանր է, լաւ էլ նկարուած, մանաւանդ գոյների կողմից, թէև համաչափութեան (պրոպորցիա) և գծապրութեան մէջ կան քիչ-միչ թերութիւններ:

Զախարով իր քսան և եօթ պատկերների և էտիւդների մէջ ևս ցոյց է տալիս՝ որ բանաստեղծական ոգի ունի, ուսումնասիրում է բնութիւնը: Անաշող են նրա նատուր-մորտերը: Մի բան, որի մէջ Զախարովը առանձին աչքի է ընկնում այդ նրա գերազանցութիւնն է ծառեր նկարելու մէջ:

Զոմմերի նկարները հարուստ են իրանց փայլուն գոյներներով, նա սիրում է գեղեցկացնել, էֆէկտաւոր դարձնել իր նկարները, թէկուզ մի քիչ էլ ի վնաս ճշմարտութեան: Նրա մի քանի պատկերների մէջ կան մասեր, որոնք հիանալի են, սակայն իբրև ամբողջութիւն պակասաւոր են. օրինակ, № 104 «Տեղափոխութիւն». այդտեղ երկինքը և սարերը դեղին գոյների տակ ճնշուած՝ անբնական են, մինչդեռ առաջին պէյզաժը իր ժանրով ցայտուն կենդանութեամբ է զուրս բերուած մեր առջև: Լաւ են նրա № 105 «Աղբիւրի մօտ», լինչպէս և Թուրքեստանի ժանրեր ներկայացնող 116, 117 և 120 №№-երը.

Թէոլէմէզյանն արդէն երկրորդ անգամն է որ հանդէս է գալիս իր աչքի ընկնող աշխատութիւններով: Այժմ նա տուել է 14 գործքեր—ժանր, պէյզաժ և պորտրետ: Նրա «Տաճարը»

(№ 170), «Լոռեցի հայ տղայի տիպը» (№ 167), «Գիւղացի քահանան» (№ 168), «Մահարձանի մօտ» (№ 159) լաւ, աւարտած գործքեր են. մեծ աշխատասիրութիւն և ինքնուրոյնութիւն է երևում նաև նրա պէյզաժների և պորտրետների մէջ: Թէպէտէգեանի նկարչութիւնը յիշեցնում է հին վարպետների գործքերը:

Թօփղզէն գրել է մի քանի էտիւզներ. դրանց մէջ կան լաւերն էլ, թոյլերն էլ: Վատ չեն №№ 258, 252, 248, 250, իսկ տիպերի մէջ № 142:

Լուկինը այս անգամ գրել է ութ կտոր նկարներ: Համեմատելով անցեալ տարուայ էտիւզներին՝ դրանք աւելի թոյլ են:

Նսողորովիչը նորից հանգէս է եկել մեղրամոմից շինած մի քանի ֆիգուրներով, որոնց մեծամասնութիւնը վերցրուած է Թիֆլիսի կեանքից:

Միրայէլեանի աշխատութիւնների մէջ աչքի են ընկնում գիպտից շինած նրա մի քանի քանդակագործ ֆիգուրները, «Պառաւր գուլպա գործելիս» (№ 220), «Լողանալուց յետոյ հոռմայեցոց բաղնիքում» (№ 214), «Ղարաբաղի հայ կնոջ տիպը» (№ 225): Երկտասարդ արձանագործը դեռ շատ ժամանակ ունի իր առաջ աւելի կատարելագործուելու համար:

Մրալիշվիլին գրել է մի հատիկ պատկեր, (№ 132) «Կալոս կրեպա» (կալաբաժին): Գեղարուեստական տեսակէտից և տեխնիկայի կողմից շատ թոյլ մի գործ, որ աչքի է ընկնում իր տենդենցիօզ բովանդակութեան շնորհիւ:

Յակոբեանը տուել է 29 ժանրեր, նատուր մորտեր և տիպեր: Շատ աջողուած են նրա նատուր-մորտերը: Մի ամբողջ տրագեդիա է պատկերացնում նրա փոքրիկ էպիկը №11 «Աղ-քատ». ցնցոտիների մէջ կոլոլուած, ճաղատ, գլխիկոր ծերունի, յենուած գաւազանի վրայ: Որքան տխուր մտածմունքներ է զարթեցնում ձեր հոգու մէջ վրձինի մի քանի հարուածների դրոշմ կրող այդ կտորը...

Շմերլինգի մի հատիկ պատկերը (№ 213) «Ծանծաղուտով»՝ վատ չէ:

Շուլցի էտիւզներն աջող են, գոյները լաւ: Թոյլ են Պա-նվսկու ցոյց դրած նկարները: Սկսուած, ուրուագծած կտորներ են Սկլիֆասովսկու էտիւզները: Լաւ նկարուած է № 154 պատկերը, «Նկարիչների անկիւնը Թիֆլիսում»: Իրանց առաջին մասերով աչքի են ընկնում Վիյսէնկովի հինգ պատկերները, միայն մի բան նրանց մէջ թոյլ է. ժանրերը այնպէս է նկարել, որ կարծէք համարել է տերւները: Սկլիֆասովսկու

պէս և ֆոզելը գլխաւորապէս էսքիզներ է նկարել. սակայն աւելի մեծ տաղանդով: Էտիւզը, առհասարակ, ուրուագիծ է ապագայ պատկերի համար, բայց կարծէք Ֆոզելին վիճակուած չէ իր էտիւզներից յետոյ պատկերներ ստեղծելը: Նրա (№ 171) «Ոոնաւ երեկոյ» պատկերի մէջ ջուրը նկարուած է վարպետօրէն, ինչպէս և ամպոտ մութ երկինքը: Պատկերի պակասութիւնը կայանում է յետևի նաւերի մէջ: Նաւերի շրջագծերը շատ են սուր և յետևի կողմը լուսաւորուած է, փոխանակ մութ լինելու:

Փիրսդոլը շատ չնչին բան է ի ցոյց դրել, որ արժէք նրա մասին խօսել, իսկ ֆրանկէ արձանագործը տուել է ֆորմի և համաչափութեան կողմից այնչափ թոյլ գործեր, որ միմիայն գեղարուեստի տարօրինակ ըմբռնումով կարելի է բացատրել...

Գեղասէր

III

Թիֆլիսի Հայոց Դրամ. Ընկ. ներկայացումները

(«Պատուի համար» դրամա չորս գործողութեամբ Շիրվանզադէի).

Թիֆլիսի Հայոց Դրամատիկական Ընկերութեան խումբը յոռնուարի 3-ին վերսկսեց իր ներկայացումները: Պ. Շիրվանզադէի նոր պիեսան՝ «Պատուի համար» այդ երեկոյ մեծ հասարակութիւն էր դրաւել թատրոն. կարելի է ասել, որ այդ հետաքրքրութիւնը՝ գէպի հայ հեգինակի ինքնուրոյն և նոր գործը՝ բաւարարութիւն ստացաւ:

Պ. Շիրվանզադէն հայ բեմին տուեց մի բաւական լաւ պիեսա:

Նիւթը վերցրած է վաճառականական միջավայրից, որ ինչպէս ամեն տեղ, նոյնպէս և մեզ մօտ տարաբախտաբար հարուստ է բարոյականութեան ամենատնկորական պահանջների գէժ ծանր արարքներով: Նիւթապաշտութիւնը, որ մարզկային հոգու ամենաազնիւ հիւթերը բամբուլ գերազանց յատկութիւնն ունի, վերջ ի վերջոյ զգացմունքներով օժտուած բանական արարածներին դարձնում է մի օտգան, մի մոլոխ, որ միայն լափել, ոչնչացնել գիտէ: Մանր զարշաքներով իր գոյութիւնը զորդարող անհատը, որ սկզբում չարիքը գործում էր իր անձնական բարօրութեան համար, վերջ ի վերջոյ մոռանում է նոյնիսկ այդ նպատակը և շարժւում է, ինչպէս աւտոմատ, աւերած ու արցունք տարածելով իր շուրջը բոլթ անգլտակցութեամբ:

Չափերը փոխուում են, բարոյական հասկացողութիւնները գլխիվայր դառնում, և մարդը լողում է իր ստեղծած ճահճի մէջ նողկալի երջանկութեամբ:

Ահա ընդհանուր խօսքերով այն տիպը՝ որ հեղինակը ներկայացրեց մեզ Անդրէաս էլիզբարեանի մէջ: Այս մարդը՝ որ առաջ է եկել կեանքի նկուղներում, ուր սողում է խեղճութիւնը, կարողացել է կամաց-կամաց բարձրանալ թուք ու մուր ուտելով, անարգանք կրելով, և որ վլխաւորն է, անզաղար խարեւով: Նիւթական յաջողութիւնները, հարստութեան փայլը ծածկել են յանցանքները երկար ժամանակ, բայց ոչ վերջնակա-նապէս:

Մեծ ոճիրները սովորաբար բացւում են փոքրիկ անզգուշութիւններից ու անհոգութիւնից: Իր առևտրական գործի ընկեր Օթարեանի մահից յետոյ էլիզբարեան զրկւում, կողոպտւում է նրա որբերին, մոռանալով մի քանի փաստաթղթեր, որ Օթարեանի այրին պահում է խնամքով և երբ իր որդին՝ Արտաշէսը մեծանում է, յանձնում է նրան: Արտաշէս Օթարեան՝ այսպիսով դառնում է, որպէս մարմնացած վրէժխնդրութիւն էլիզբարեանի համար, մի մշտական սպառնալիք, որ կարող է խորտակել հարուստ յանցաւորի գոռոզ բախտաւորութիւնը:

Էլիզբարեան հնար է փնդրում ազատուելու այդ հարուածից, նա գիտէ, որ Օթարեանը ոչ միայն կը ստանայ հարբստութեան կէսը, այլև նրան կը խայտառակի, որպէս գողի: Այստեղ է մէջ ընկնում Մարգարիտը, էլիզբարեանի աղջիկը, որին սիրում Արտաշէսը: Այդ սէրը փոխադարձ է: Մարգարիտը այսպիսով դառնում է դրամայի կեալոնական անձնաւորութիւնը. նա մի կողմից չի հաւատում, որ իր հայրը անազնիւ մարդ է, միւս կողմից չի կարողանում հասկանալ, որ Արտաշէս Օթարեանը, իր սիրած իգէալական երիտասարդը՝ թոյլ կը տայ իրան ստոր, սուտ բամբասանքներ սիրած աղջկայ հօր դէմ:

Մարգարիտը երկու կրակի մէջ է. եւքը գտնում է Օթարեանը: Նա յանձնում է փաստաթղթերը Մարգարտին, որ սա ինքը անձամբ ստուգի և համոզուի, թէ որքան իրաւացի են իր պահանջն ու մեղադրանքները: Այդ թղթերը ջախջախիչ են. աղջիկը համոզւում է, որ իրանց ծով հարստութիւնը գողութեան արդիւնք է և իր հայրը մի անազնիւ մարդ: Նրա անաբատ հոգին ցնցւում է, նա ըմբոստանում է այս աստիճան ցածութեան դէմ, որ գործել է հարազատ հայրը: Ու այսպիսով սկսւում է նրա համար խորին յուզումների ծանր, տանջող կացութիւն:

Նա օգնող, խորհրդատու չունի. մայրը մի բարի թոյլ կին

է: Սա երկար տարիների ընթացքում տեսել, հասկացել է ամուսնու բոլոր աղտեղութիւնները, բայց ստիպուած է եղել լռել, տանել, համբերել, և վերջիվերջոյ դարձել է մի կամագուրկ, ոչնչացած էակ, որ միայն արտասուել գիտէ: Քոյրը՝ Ռոզալիան մի դատարկ պճնասէր է: Մի եղբայրը անառակ բոն-վիվան է, միւսը՝ ինժեներ, որ նոյնքան նիւթապաշտ է, նոյնքան չարագործ, որքան իր հայրը, միայն աւելի կիրթ, աւելի ժամանակակից ձևերով: Կայ և մօրեղբայրը՝ Սաղաթէլ, նոյնպէս մի փարիսեցի, անսիրտ արարած, որ իբրև իր փեսայի առևտրական գործերին օժանդակող և խորհրդատու՝ կամաց-կամաց կողոպտում է նրան, ինչով և ինչպէս կարող է:

Այսպիսով դրամայի բոլոր ծանրութիւնը կետրոնանում է Մարգարիտի հոգու մէջ. նա է, որ տառապում է բոլորի փոխարէն և ի վերջոյ զոհ գնում, որպէս փրկութեան նոխազ:

Հայրը՝ Էլիզարեան, իր հին յանցանքը քաւելու համար գործում է մի նոր ոճիւր՝ Նա գիշերով գողանում է աղջկայ սենեակից Օթարեանի փաստաթղթերը և վառում: Մարգարիտը տանել չի կարող հօր գործած այս նոր և անասելի ստորութիւնը, ինքը պատուի խօսք էր տուել Օթարեանին յետ տալ նրան փաստաթղթերը: Լուծումը վրայ է հասնում, և Մարգարիտը եթէ ոչ իր հօր, գոնէ սեփական պատիւը փրկելու համար վերջ է տալիս իր կեանքին:

Ահա համառօտ կերպով դրամայի բովանդակութիւնը: Մենք չենք կանգ առնի բոլոր գործող անձանց վրայ առանձին առանձին, կ'առնք մի քանի խօսք գլխաւորների մասին:

Ամենայաջողուած տիպը անկասկած Անդրէաս Էլիզարեանն է: Հեղինակը կարողացել է այդ տիպի մէջ բաւական զօրեղ կերպով արտայայտել մութ գործերի, անագնիւ, ստոր արարքների, եսասէր, նիւթապաշտ վաճառականի ստոր հոգին:

Էլիզարեանը մի «փողի հերոս է»:

Աղջիկը՝ Մարգարիտը, որ հասարակական արդարադատութիւնն ու խիղճն է ներկայացնում, բաւականաչափ ցասում չունի ծանր արարքների հանդէպ: Առհասարակ իբրև հերոսուհի, նրա հոգին մի փոքր աւելի ուժեղ կարող էր լինել: Իր հօրը և շրջապատը լաւ ճանաչելուց յետոյ անհասկանալի է մընում, որ նա միամտաբար պահում է իր մօտ վտանգաւոր փաստաթղթերը, փոխանակ իսկոյն վերադարձնելու տիրոջը: Նոյնպիսի անհասկանալի միամտութեան օրինակ է տալիս և Օթարեան, որ լաւ ճանաչելով Էլիզարեան ընտանիքը, փոխանակ թղթերը իր ներկայութեամբ ցոյց տալու Մարգարտին, թողնում է նրա մօտ: Խորին սիրուց բղխած հաւատը դէպի

Մարգարիտը, այստեղ հագիւ թէ արդարացուցիչ հանգամանք հանդիսանայ, աւելի ճիշտ կը լինէր ասել, որ հեղինակը մի փոքր արուեստականութիւն է թոյլ տուել:

Արտաշէս Օթարեանն էլ լրիւ տիպ չէ. ըստ երևոյթին հեղինակը փորձել է նրա մէջ դնել աղնիւ ասպետութիւն, հերոսական մեծահոգութիւն: Նա ասում է խոշոր բառեր, պատրաստ՝ ինչ որ զոհեր յանձն առնել, բայց վերջ ի վերջոյ կարծես նրան հետաքրքրում է իր սեփական ժառանգութիւնը, որ նա պահանջում է էլիզարեանից, քան որեւէ աւելի վեհ նպատակ:

Դրամայի ինտրիգայի մէջ նոյնպէս կայ մի թերութիւն: Երկրորդ, երրորդ գործողութիւնների մէջ համարեաւ ամեն ինչ ասում է. հանդիսատեսը զիտէ, որ փաստաթղթերը պէտք է գոյացուին, որ Մարգարիտը ինքնասպանութիւն կը գործի: Այս հանգամանքը բնականապէս թուլացնում է հետաքրքրութիւնը դէպի դրամայի վախճանը: Անօգուտ և ձանձրալի մեւտողրամա է դարձրել հեղինակը այն տեսարանը, ուր էլիզարեան գողանում է փաստաթղթերը աղջկայ սենեակից: Նրա տանջանքները կեղծ են, մի այնպիսի բիրտ, ստորհոգի արարած, այդքան խղճի խայթի ընդունակ չէր կարող լինել:

Անկասկած Շիրվանզադէն ազդուել է Օկտաւ Միրբօի յայտնի դրամայից, «Փողի հերոսից»: Երկու պիեսաների մէջ արտաքին աչքի ընկնող նմանութիւն կայ: Երկու դէպքում էլ փողի հերոսը հայրն է, բողբոջը՝ աղջիկը. մայրը՝ մի անգոյն՝ բայց բարի արարած է. կայ մի հաշուապահ, որ յիշեցնում է Միրբօի պիեսի մէջ պարտիզպանը: Չի մոռացուել և «Փողի հերոսին» թուղթ ստորագրել տալու տեսարանը, որ կատարում է Սաղաթէլը: Այս նմանութիւնը սակայն չի նսեմացնում պիեսայի արժէքը:

Պ. Շիրվանզադէի դրաման, չնայելով իր մի քանի թերութիւններին, կարելի է յաջողուած համարել թէ բեմական տեսակէտից, թէ տիպերի ընտրութեամբ և թէ գործողութեան յաջորդական զարգացմամբ: Այս յաջողութիւնը կարծում ենք, մասամբ բացատրւում է նրանով, որ հեղինակը այս անգամ թողել է՝ ձեռքիս «նոր խօսք» ասելու իր յաւակնութիւնը և պարզ նպատակ է դրել—ներկայացնել մեր իրականութիւնը գեղարուեստական հնարաւոր ճշտութեամբ:

Եւ լաւ է, որ այդպէս է:

«Նոր խօսքերը» գծուարութեամբ են ասւում. նրանց երկունքը շատ ծանր է, որպէս զի հայկական միտքը այժմ՝ կարողանաւ տանել: Այն էլ լաւ է, եթէ հայ հեղինակին յաջող-

ւում է մեր այս կամ այն միջավայրը իր լաւ և վատ կողմերով բեմ հանել և բաց անել մեր կեանքը կրծող վէրքերից մէկն ու մէկը: «Պատուի համարը» մեր հասարակական մարմնի վրայ մի այդպիսի շարաւալից վէրքի պատկերն է:

Խաղը լաւ անցաւ իւր ամբողջութեամբ: Հեղինակը բուռն ծափահարութիւններ յայտարարեց:

Ա.

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ ԲԱՄԲԱԿԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎ- ՆԵՐԻ ԱՌԻԹՈՎ

Ինչպէս յայտնի է բամբակագործութեամբ Ռուսաստանում զբաղւում են Անդրկովկասում, Թուրքաստանում և Անդրկասպեան երկրներում: Այդ երկրների մէջ առաջին տեղն է բռնում Թուրքաստանը, որ տալիս է տարեկան $5-5\frac{1}{2}$ միլիոն պուդ բամբակ, յետոյ գալիս է Անդրկովկասը (մօտ 700 հազար պուդ), իսկ Անդրկասպեան երկիրը բռնում է վերջի տեղը, մօտ 300—400 հազար պուդ արդիւնաբերութեամբ:

Թէ ինչ արագութեամբ է զարգանում բամբակագործութիւնը Ռուսաստանում, երևում է այն փաստից, որ դեռ մի 14—15 տարի առաջ Ռուսաստանի ամբողջ արդիւնաբերութիւնը չէր հասնում 2 միլիոն պուդի, իսկ այժմ նա աւելի քան եռապատկուել է: Պէտք է առհասարակ նկատել, որ բամբակի կուլտուրան XIX դարու երկրորդ կիսում արել է հսկայական առաջադիմութիւն:

Մինչդեռ մի դար առաջ, 1801 թուին, ամբողջ երկրագնդի վրայ ստացուել է 14 միլիոն պուդ բամբակ, այժմ միայն Ամերիկան տալիս է 10—11 անգամ աւելի շատ, այսինքն մօտ 150 միլիոն պուդ:

Երկրորդ տեղն է բռնում Հնդկաստանը 35 միլ. պուդ. յետոյ գալիս է Չինաստանը 20 միլ. պուդ, Եգիպտոսը 15 միլ. պուդ և Ռուսաստանը 6—7 միլ. պուդ:

Այս վերջին քանակութիւնը չի կարողանում բաւականութիւն տալ ռուս գործարանատէրերին, այնպէս որ նրանք ստիպուած են տարեկան մօտ 10 միլ. պուդ էլ առնել ուրիշ երկրներից, վճարելով դրա համար մօտ 90—100 միլ. ռուբլի:

Այսպիսի մեծ քանակութեամբ օտար բամբակի պահանջ

ռւննալով, և ցանկալով այս կարիքը հոգալ իր ոյժերով, ռուս կառավարութիւնը ամեն կերպով աշխատում է նպաստել գիւղատնտեսութեան այդ կարևոր ճիւղի զարգացման Ռուսաստանում: Այդ նպատակով նա մտցրել է հովանաւորական մաքս օտար բամբակի վրայ (պուլդին մօտ 3 րուբլի), հիմնում է զանազան ապարանկներ, պահում է մասնագէտ—ինստրուկտորներ, հրաւիրում է համաժողովներ, որտեղ քննում են բամբակագործութեան կարիքները և նոյնի զարգացման նպաստող միջոցները նային:

Հէնց այդպէս համաժողովներ էր հրաւիրուել այս հոկտեմբեր ամսին Աղզաշում և Երևանում: Համաժողովները ընդամենը տեւեցին ամեն մէկը 2 օր. Աղզաշում հոկտեմբերի 5-ից—7-ը, իսկ Երևանում 14—16-ը: Ինչպէս յայտնի է Երևանի նահանգը իր բամբակագործութեամբ Անգրկովկասի նահանգների մէջ բռնում է առաջին տեղը, տալով մօտ 500 հազար պուդ, այսինքն Անգրկովկասի բոլոր արդիւնաբերութեան $\frac{1}{3}$ -ական մասը, երկրորդ տեղը պէտք է դնել Գանձակի նահանգը, իր բամբակի գլխաւոր շուկայ Աղզաշով, 100 հազար պ., յետոյ արդէն գալիս են Բագուայ նահանգը 50—60 հազ. պ., Քուլթայիսի՝ 30 հազ. պ. և վերջապէս Թիֆլիսի՝ 10 հազ պուդ: Այդ համաժողովներին բացի կառավարութեան կողմից նշանակուած մարդկանց, մասնակցում էին և տեղական կալուածատէրները մի քանիսը: Իսկ գիւղացիք, որոնք իսկապէս բամբակի գլխաւոր, եթէ ոչ միակ արդիւնաբերողներն են, չունէին ոչ մէկ ներկայացուցիչ: Մանրամասն քննելով բամբակագործութեան կարիքները, համաժողովները եկան ի միջի այլոց *), հետեւեալ եզրակացութիւններին:

Բամբակագործութեան զարգացման խանգարող պայմանների մէջ, համաժողովների կարծիքով, առաջին տեւն է բռնում բանտրների պակասութիւնը, որը նամանաւանդ շատ զգալի է Գանձակի, Բագուի, Քուլթայիսի և Թիֆլիսի նահանգների համար:

Բամբակագործութիւնը, լինելով գիւղատնտեսութեան ինտենսիւ ճիւղերից մէկը, պահանջում է շատ մեծ չափերով բանտրական ձեռքեր, մանաւանդ բամբակի մշակութեան ձեւում: Մեզ մօտ բամբակագործութեան մէջ անհրաժեշտ բոլոր աշխատանքները մարդիկ կատարում են իրանց ձեռքերով:

*) Սօսել յանձնաժողովների ընդունած բոլոր որոշումների մասին՝ մեզ հետու կը տանէր. դա այնքան էլ հետաքրքիր չէ. այնպէս որ մենք կանգ կ'առնենք միայն գլխաւորների վրայ:

Մինչդեռ Ամերիկայում, օրինակ, այն բոլոր աշխատանքները, որոնք կարելի է կատարել մեքենաների միջոցով այդպէս էլ անւում են:

Այնտեղ այժմ արդէն ոչ ոք համարեա ձեռքով չի ցանում և քաղհանում, այլ այդ աշխատութիւնների համար գործ են ածւում մեքենաներ, որոնք թէ աւելի շուտ և թէ աւելի լաւ են կատարում այդ գործողութիւնները, քան մարդը: Այդպիսով ամերիկացին կարողացել է թէ հեշտացնել իր գործը և թէ հարկաւոր բանւորների թիւը կրճատել մի քանի անգամ: Նոյն միջոցին պէտք է զիմեն և մեր բամբակագործները:

Դրա համար անհրաժեշտ է Անդրկովկասի զանազան մասերում հիմնել գիւղատնտեսական գործիքների պահեստներ, որտեղից գիւղացիք կարողանային թեթև պայմաններով ձեռք բերել անհրաժեշտ գործիքներ և երկրորդ՝ բամբակագործներին զանազան զուգանչիների և վաշխառուների ճանկերից ազատելու համար, բանալ փոխատու հիմնարկութիւններ: Իսկ բանւորների թիւը շատացնելու համար յանձնաժողովները ցանկութիւն յայտնեցին որ՝ ա) զիւրութիւն տրուի Պարսկաստանից բանւորներ գալուն՝ բ) ամեն կերպով նպաստել գաղթականութեան Ռուսաստանից Անդրկովկաս և գ). հնարաւոր չափերով թուլացնել թափառականութիւնը թուրք աղգաբնակչութեան մէջ:

Բամբակագործութեան զարգացման խանգարող երկրորդ գործօնն է, համաժողովների կարծիքով, ոռոգուող հողերի սակաւութիւնը: Այդ պատճառով, համաժողովների կարծիքով մի կողմից պէտք է ոռոգել նոր-նոր հողեր, միւս կողմից պակասեցնելով բրնձի ցանքսերի քանակութիւնը, որը 4—5 անգամ աւելի շատ ջուր է պահանջում, քան բամբակը:

Մի կողմ թողնելով այն, որ այսպիսի փոփոխութիւնները կատարելու համար բաւական չեն միայն ցանկութիւններ, այլ հարկաւոր են աւելի լուրջ հանգամանքներ, պէտք է նկատել, որ այն ցանքսերն էլ որ անւում են, բանւորների պակասութեան շնորհիւ, կատարւում են ամենաանուշադիր կերպով, և դրա համար էլ չեն տալիս նոյնիսկ կէսը այն բերքի, որը կարելի կը լինէր ստանալ մի քիչ աւելի ուշադիր և լաւ մշակութեան դէպքում: Երկրորդ՝ դեռ Անդրկովկասում շատ ոռոգած ու պարապ հողեր կան, որոնք կարող կը լինէին ծառայել այդ նպատակին: Եւ երրորդ, ջրի նոյն քանակութեամբ, միայն մի քիչ աւելի կանոնաւորելով ջրաբաշխութեան գործը և լաւացնելով մշակութեան ձևը, կարելի կը լինէր զգալի

կերպով աւելացնել բամբակի ցանքսերը առանց նոր ծախսեր անելու նոր հողեր ոռոգելու համար:

Բանը նրանումն է, որ մի քանի տարի առաջ լոյս են տեսել Անդրկովկասի համար ջրաբաշխութեան առանձին կանոններ: Բայց որովհետեւ այդ կանոնները, ինչպէս և շատ-շատերը, կազմուել են երկրի պայմանների հետ անծանօթ անձանց ձեռքով, այդ կանոններից շատերը անհամապատասխան և անիրազործելի են: Համաժողովները ցանկութիւն յայտնեցին, որ այդ կանոնները՝ երկրին և գործին տեղեակ ժարդկանց ձեռքով քննութեան և փոփոխութեան ենթարկուեն:

Բացի այս բոլորից, համաժողովները շատ ուրիշ «լաւ ցանկութիւններ» էլ յայտնեցին: Օրինակ, որ Անդրկովկասում աւելացնուի մասնագէտների և ինտրուկտորների թիւը, հիմնուի ստորին դպրոցներ, հմուտ բանւորներ պատրաստելու համար, աւելացնուի մետէօրոլոգիական կայարանների թիւը, կազմակերպուի Անդրկովկասի համար գիւղատնտեսական վիճակագրական կոմիտեա, կանոնաւորուի բամբակի առևտուրի գործը, բամբակագործներին լաւ սերմ մատակարարուի և այլն: Բայց ո՞վ պէտք է իրագործի այս բոլորը:

Երկու համաժողովներն էլ միաձայն եկան այն եզրակացութեան, որ այս բոլորը իրագործելու համար Անդրկովկասում պէտք է մտցնուեն զեմստվօններ:

Եւ իսկապէս, մինչև որ Անդրկովկասին չտրուեն զեմստվօններ, մինչև որ ազգաբնակչութիւնը ինքը չկարողանայ մտածել և հողալ իր կարիքները ու ցաւերը, մինչև որ նրա բոլոր բարեւակութիւնները կախուած կը լինեն «բարի» և միևնոյն ժամանակ «կուշտ» մարդկանց խորհուրդներից և տէրութեան կողմից նշանակուած «չինովնիկներից», մինչև այդ ժամանակ այս և այս տեսակ շատ ուրիշ «բարի ցանկութիւններ» կը մնան լոկ «ցանկութիւններ»:

Այս բոլոր «բարի ցանկութիւններին» կարելի է աւելացնել ևս մէկը, որը մեր կարծիքով շատ կարևոր է, և որը, դժբախտաբար, ոչ մի ուշադրութեան չէ արժանացել այդ համաժողովներից և ոչ մէկում: Մեր խօսքը «Միւլքադարական իրաւունքի» մասին է, որը մեծ խոչընդոտ է ներկայանում ոչ միայն բամբակագործութեան այլ և մանր գիւղատնտեսութեան բոլոր ուրիշ ճիւղերի զարգացման համար:

Միւլքադարական են կոչուում այն հողերը, որոնք լինելով առանձին անհատների սեփականութիւն, գտնուում են գիւղացիների ձեռքում, և վերջիններս այդ հողերով օգտուելու հա-

մար պարտաւոր են հողատիրոջ տալ ստացած բերքի մի յայտնի մասը (առհասարակ 30 մասից 4-ը):

Գիւղացին իրաւունք չունի իր բերքը հաւաքել, մինչև որ հողատէրը կամ նրա ուղարկած մարդը «չբարեհաճեն» գալ և ստանալ իրանց մասը: Հասկանալի է, թէ ինչ մեծ անյարմարութիւն է ներկայացնում այս բանը գիւղացու համար:

Օրինակ նա ցորենը կամ գարին պէտք է պահի խուրձերում և իրաւունք չունի նրանց ժամանակին կալսել և հաւաքել, մինչև որ հողատէրը չստանայ իր «բահրան»: Յաճախ ցորենը և գարին հէնց խուրձերում էլ փտում կամ մկներն են ուտում մինչև աղայի գալը: Գալով բամբակագործութեան համար ներկայացրած անյարմարութիւններին՝ պէտք է նկատել հետեւեալը: Խնչպէս յայտնի է, բամբակը միանգամից չի բացւում, այլ նա սկսում է բացուել մաս-մաս և անհրաժեշտ է նըրան այդպէս էլ հաւաքել:

Բամբակի մաս-մաս հաւաքելը թէ յարմար է գիւղացու համար, որովհետև նա իր ընտանիքի ոյժերով աննկատելի կերպով կարող է կատարել այդ և թէ բերքը չի ենթարկւում փչանալու վտանգին: Իսկ միւլքաղարական հողերում հողատէրը յաճախ շատ հեռու է ապրում, և իր յարմարութեան համար, պահանջում է որ բերքը միանգամից հաւաքուի: Հատկանալի է որ այդ դէպքում գիւղացին շատ գժուարանում է բաւականանալ իր ընտանիքի ոյժերով, և ստիպուած է լինում կամ բանւորներ վարձել, որ աւելի յաճախ է լինում, զգալի կերպով կրճատել իր ցանքսերի տարածութիւնը: Միւլքաղարական իրաւունքը մնացել է ճորտութեան ժամանակից և այժմ ժամանակ է նրան կամ բոլորովին ոչնչացնել կամ փոխարինել մի որեւիցէ ուրիշ բանով:

Թէ որքան շատ են այդպիսի հողերի թիւը Անդրկովկասում, մանաւանդ Երևանի նահանգում, ցոյց են տալիս հետեւալ թուերը: Միայն Երևանի նահանգում այս տեսակ հողերի թիւը հասնում է 76 հազար զեսետիին, որի վրայ գտնւում են 18 հազարից աւելի տնտեսութիւններ: Եթէ այս «միւլքաղարական» հողերին աւելացնենք և այն «նազիւնի» հողերը, որոնք նոյնպէս տալիս են բերքի մի մասը, մենք կը ստանանք այդ տեսակ տնտեսութիւնների բաւական խոշոր թիւ:

Եր. Սարգսեան

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Բարձրագոյն Ուկագ:—Բարձրագոյն Բիսկրիպս:—Այդ առիթներով:—Անկարգու-
քիւններ Մոսկուայում, Բագու եւ Պետերբուրգում:—Ձերնիզովեան ճան. գեմն.
ճախագանի դիմումին պատասխանը:—Խափանուած ընկերութիւնների մասին
կարգադրութիւն:—Դէպքեր եւ կարգադրութիւններ կովկասում:—Մամուլի վերա-
բերեալ կարգադրութիւններ:—Պարսից բարեգործական ընկերութիւնը:—Ռուսաց
գրական ժողով:—«Нос. Время»-ի մի մերկացումը:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՈՒԿԱԶ

Կատարելաբար Սենատին՝ Պետական կարգի կատարելա-
գործման նախագծումների մասին:

Մեր Նախնիքների սրբազան աւանդների համաձայն, մնա-
ղազար խորհելով Աստուծոյ Մեզ յանձնած պետութեան բարի-
քի մասին, Մենք, անփոփոխ պահպանելով կայսրութեան հիմ-
նական օրէնքները, կառավարելու նպատակը՝ համարում ենք
երկրի կարիքների մասին անխոնջ հոգատարութեան մէջ,
տարբերելով այն՝ ամենը ինչ որ ռուս ժողովրդի շահերին
խկնապէս համապատասխան է, ոչ սակաւ սխալ և անցողական
հանգամանքներով ներշնչուած ձգտումներից:

Իսկ երբ հաստեայցած է լինում այս կամ այն փոփոխու-
թեան կարիքը, Մենք անհրաժեշտ ենք համարում ձեռնարկել
նրա կատարման, նոյնիսկ եթէ նկատուած վերակազմութիւնը
պահանջէր օրէնսդրութեան մէջ էական նորմութիւններ
մտցնելու: Ձենք կասկածում, որ այդպիսի ձեռնարկութիւնների
իրականացումը կ'ընդունուի համակրանքով Մեր հպատակների
բարեմիտ մասի կողմից, որ հայրենիքի իսկական բարգաւա-
ճումը տեսնում է՝ պետական հանգստութեան պահպանման և
ժողովրդի կարիքներին անընդհատ բաւարարութիւն տալու
մէջ:

Մեր հոգսերից զլիաւորը համարելով մեզանում ամե-
նաբարձրագիւ զիւղացիական դասակարգի կացութեան ամենա-
լաւ վերաշինութիւնը, Մենք նկատում ենք, որ, մեր կանխա-

ցուցումների համաձայն, այդ գործն արդէն ինթարկուով է բազմակողմանի քննութեան. ներքին գործոց մինիստրութեան սկզբնական ենթադրութիւնների մանրամասն, տեղն ու տեղը կատարուած զննութեան հետ միասին, այժմ բարձր կառավարութեան ամենափորձառու անձերից կազմուած առանձին խորհրդածութեան մէջ ուսումնասիրուած են գիւղացիական կեանքի վերաշինութեան ամենակարեւոր հարցերը այն տեղեկութիւնների և կարծիքների հիման վրայ, որ յայտնուել են տեղական կոմիտետներում՝ գիւղատնտեսական արդիւնաբերութեան ընդհանուր կարիքների քննութեան ժամանակ: Մենք հրամայում ենք որ այդ աշխատութիւնները միութեան բերէին՝ գիւղացիների մասին օրէնքները կայսրութեան ընդհանուր օրէնսդրութեան հետ, դիւրացնելով այն հարցը թէ ինչպէս հաստատապէս ապահովել այդ դասակարգի անձերին—օգտուելու Ազատարար-Թագաւորի կողմից նրանց նկատմամբ ընդունուած «լիաիրաւտէր ազատ գիւղական ընակիչներ» գրութիւնից:

Այս տեսութեան առնելով ժողովրդային միւս կարիքների ընդարձակ աշխարհը, Մենք Մեր Հայրենիքում պետական և հասարակական կեանքի կանոնաւոր ընթացքը հաստատուն դարձնելու նպատակով, անյետաձգելի ենք համարում.

1) իսկական միջոցներ ձեռք առնել պաշտպանելու համար օրէնքի լիակատար ոյժը՝ Խնքնակալ Պետութեան մէջ Գահի ամենակարեւոր այդ նեցուկը,—որպէսզի օրէնքի անխախտ և ամենքի համար միատեսակ գործադրութիւնը համարուի Մեզ ենթակայ բոլոր իշխանութիւնների և տեղերի ամենաառաջին պարտականութիւնը, իսկ նրա չգործադրելը անխուսափելիօրէն հետեցնէ է իւրաքանչիւր կամայական գործողութեան համար օրինական պատասխանատուութիւն, և այդ նպատակով՝ այդպիսի գործողութիւններից տուժած անձերի համար դիւրացնել արդարադատութեան հասնելու եղանակները:

2) թոյլատրել զեմսովային և քաղաքային հիմնարկութիւններին ըստ կարելոյն լայն մասնակցութիւն տեղական բարեկարգութեան դանազան կողմերը վարելու գործում, շնորհելով նրանց դրա համար անհրաժեշտ, օրինական սահմաններում, ինքնուրոյնութիւն, և գործունէութեան հրաւիրել այդ հիմնարկութիւններում, միատեսակ հիմունքներով, տեղական գործերում շահագրգռուած ազգաբնակչութեան բոլոր մասերի ներկայացուցիչներին, և ազգաբնակչութեան կարիքներին աջողագոյն կերպով գոհացում տալու դիտաւորութեամբ, ներկայումս գոյութիւն ունեցող նահանգական և գաւառական զեմսովային հիմնարկութիւններից բացի, դրանց հետ սերտ կապակցու-

թեամբ կազմել հասարակական հաստատութիւններ՝ փոքրածաւալ գաւառամասերում տեղական բարեկարգութեան գործերը վարելու համար.

3) դատարանի առաջ ընդ որ դասերի անձանց հաւատարութիւնը պտշտպանելու նպատակով, մտցնել հարկաւոր միութիւն Պետութեան դատարանական մասի կազմակերպութեան մէջ և ապահովել ընդ որ աստիճանների դատական հաստատութիւններին անհրաժեշտ ինքնուրոյնութիւն.

4) մեծ ու փոքր գործարաններում և հանքատեղերում բանուորների վիճակը ապահովեցնելու նպատակով Մեր արդէն ձեռք առած միջոցները աւելի առաջ տանելով հոգալ բանուորների պետական ապահովագրութիւն մտցնելու մասին.

5) վերաքննել հասարակական կարգի թշնամիների յանցաւոր գործունէութեան անօրինակ արտայայտութեան ժամանակներում հրատարակուած բացառիկ օրէնսդրութիւնները, որոնց գործադրութիւնը կապուած է աղմինխտրատիւ իշխանութիւնների հայեցողութեան մեծապէս ընդարձակման հետ, և միաժամանակ հոգ տանել թէ ըստ կարելոյն սահմանափակելու շրջանները այն տեղերի, որոնց վրայ տարածուած են բացառիկ օրէնքները, և թէ թոյլատրելու այդ բացառիկ օրէնքների պատճառով մասնաւոր անձանց իրաւունքների սեղմումները միայն պետական անվտանգութեան իսկապէս սպառնող դէպքերում.

6) ամրապնդելու համար 1903 թ. փետրուարի 26-ին Մանիֆեստում արտայայտած Մեր անշեղ հոգեկան ցանկութիւնը՝ պահպանել Պետութեան հիմնական օրէնքներով սրբազործուած համբերատարութիւնը հաւատքի գործերում, — վերաքննութեան ենթարկել ռուս հերձուածողների, ինչպէս և ոչ-ուղղափառ և այլակրօն դաւանութիւններին պատկանող անձանց իրաւունքների մասին օրէնքները, և անկախ զրանից ձեռք առնել այժմ և եթ աղմինխտրատիւ կարգով համապատասխան միջոցներ՝ հեռացնելու նրանց կրօնական կենցաղում ուղղակի օրէնքի մէջ չսահմանուած ամեն մի սեղմում.

7) կատարել վերաքննութիւն այլազգիների և Կայսրութեան առանձին մասերի ընակիչների իրաւունքները սահմանափակող գործածական որոշումները այն պայմանով, որ այդ որոշումների թուից այսուհետեւ պահպանուած լինեն միայն նրանք, որոնք առաջանում են Պետութեան էական շահերից և Ռուս ժողովրդի ակներև օգտից, և

8) հեռացնել մամուլի նկատմամբ այժմ գործադրուող

որոշումների միջից աւելորդ սեղմումները և դնել տպագրական խօսքը օրէնքով ճիշտ որոշուած սահմաններում, այդպիսով հայրենի մամուլին,—լուսաւորութեան գործի և դրա առաջադիմութեան հետեւութեամբ մամուլին պատկանող նշանակութեան համեմատ,—տալ հնարաւորութիւն արժանապէս կատարելու իր բարձր կոչումը—լինել ճշմարիտ արտայայտիչ խելացի ձրգտումների յօգուտ Ռուսաստանի:

Այս հիմունքների վրայ նախացուցանելով մերձագոյն ապագայում լինելիք խոշոր ներքին վերանորոգութիւններ, որոնց մի մասը, աւելի առաջ տուած Մեր ցուցմունքների համաձայն, արգէն սկզբնական հետազօտութեան է ենթարկուած, Մենք դրա հետ միասին, ի նկատի ունենալով այդ վերանորոգումների զանազանակերպութիւնը և լրջութիւնը, բարուք ենք համարում սահմանել նոյնիսկ կարգը՝ քննելու համար վերանորոգումների աւելի արագ ու լիակատար իրագործման եղանակները: Մեր պետական հաստատութիւնների շարքում կառավարման առանձին մասերի ամենասերտ միացման խնդիրը պատկանում է մինիստրների կոմիտեին. հետեւեալը հրամայում ենք, մինիստրների կոմիտեին վերև բերած իւրաքանչիւր առարկայի առիթով քննութեան առնել Մեր ղեկաւորութիւնները կենսաբի մէջ մտցնելու լուսադոյն եղանակի հարցը և ներկայացնել Մեզ ամենակարճ միջոցում իր եզրակացութիւնները՝ սահմանուած կարգով հարկաւոր ձեռնարկութիւններին ընթացք տալու մասին: Յիշած գործերի մշակութեան յետագայ ընթացքի մասին կոմիտեալը ունի զեկուցանել մեզ:

Իսկականի վրայ Նորին Կայսերական Մեծութեան Սեփական ձեռքով ստորագրուած է.

ՆԻԿՈԼԱՅ

Ցարսկոյէ Սելօ, 1904 թ., դեկտեմբերի 12-ին:

—Բարձրագոյն Րեւերիպտ Կովկասի Կառավարչապետ եւ Կովկասեան զինուորական շրջանի գորբերի հրամանատար գեներալ-սպիտանտ իշխան Գ. Ս. Գոլիցինի անունով:

«Իշխան Գրիգորիյ Սէրգէեիչ, գնահատելով ձեր երկար տարիներում ձեռք բերած փորձառութիւնը ծառայութեան մէջ, եւ 1896 թուին նշանակեցի ձեզ Կովկասի Կառավարչապետ, Կովկասեան զինուորական շրջանի զօքսի հրամանատար և կովկասեան կազակ զօրքերի ատաման: Ձեզ յատուկ հաստատակամութեամբ և ուղղութեամբ, դուք այն օրից սկսած անխնայ աշխատում էիք Կովկասեան լայնարձակ երկրի բարձր վարչութեան ասպարէզում, ձգտելով ամրապնդել այնտեղ կարգ ու կանոնը, քաղաքացիութիւնը և նրա ամենասերտ միացումը

կայսրութեան հետ: Մի և նոյն ժամանակ դուք պակաս խնամք գործ չը դրիք կարգաւորելու և պահպանելու կովկասեան զօրքերի պատերազմական պատրաստութիւնը: Ութամիայ լարուած զրադումներից՝ յոգնածութիւնը դրդեց ձեզ այժմ խնդրել, որ ազատեմ ձեզ Կովկասում ձեր ունեցած պաշտօններից: Ցաւելով զիջանելով այդ թախանձանքին, յոյս ունենալով ապագայում կազդուրուած տեսնել ձեր ուժերը, ես արդարացի եմ համարում յայտնել ձեզ հոգեկան երախտապարտութիւն ձեր հայրենասիրական, արիւնով դրոշմուած գործունէութեան համար Կովկասեան երկրի օգտին: Ձեր ծառայութիւնները, որ վկայում են ձեր անձուէր հաւատարմութիւնը Գահին, ձեզ իրաւունք են տալիս Ինձ առանձնապէս մօտ լինելու, որի ահեսերն նշանը թող լինի ձեր նշանակուելն Իմ Անձիւ ծառայութեան մէջ: Մնում եմ ձեզ անվտուխ բարեացակամ և շնորհակալ:

«Նիկոլայ»

Ինչպէս յայտնի է, նախկին մինիստր Ֆոն-Պլեվէի օրօք ըլլալու պատիւական հայեցողութեան և պոլիցիական կամայականութեան վրայ հիմնուած կառավարական սխտեմը հասաւ իր գագաթնակէտին, ամեն քայլափոխում ցոյց տալով թէ մի առիթնան անգոր է օրէնքը ապահովել Ռուսաստանում անհատի մարդկային և քաղաքացիական իրաւունքները: Հասարակութեան զարթած գիտակցութիւնը ելք էր որոնում այդ սոսկալի իրականութիւնից և ահա նրա պահանջներին ընդ առաջ դնաց ներքին գործոց նոր մինիստր Սվետոպոլկ-Միրսկին, որի նշանակումը, ինքն ըստ ինքեան ապացոյց էր, որ ամենաբարձր շրջաններում էլ այլևս համակրութիւն չէր վայելում երկիր կառավարելու Պլեվէեան սխտեմը: Դեկտեմբերի 12-ին յայտաւարած Բարձրագոյն Ուկազը, որի ճիշտ թարգմանութիւնը մենք առաջ ենք բերում վերևում, բացորոշ կերպով դատապարտում է այն սխտեմը, որի մէջ իբրեւ հիմք չի ընդունւում «ինքնակալ պետութեան ամենապլլաւոր նեցուկը՝ օրէնքը»: Այդ Ուկազի մէջ նախագծուած են մի շարք կարեւոր ներքին բեֆորմներ, որոնք իրագործուելով պէտք է մացնեն Ռուսաստանում ևս անհատի այն տարրական իրաւունքները, առանց որոնց անկարող են կանոնաւոր զարգանալ քաղաքակիրթ հասարակութիւնները: Թէ որ աստիճան ապահովուած չէ Ռուսաստանում արդարապատութիւնը, այդ երևում է ոչ միայն նրանց որ աղմինիստրացիային տրուած էր լիազօրութեան իր հայեցողութեամբ դատաւճիռներ կայացնելու, այդ երևում է ոչ միայն այն կիսա-իրաւագուրկ կացութիւնից, որի մէջ գտնւում է Ռուսաստանում,

տանի ազգաբնակչության 90%—գիւղացիները, այլ և իւրաքանչիւր օր այստեղ կամ այնտեղ կատարուած կամայականութիւններից նոյն իսկ դատարաններում: Ո՞վ չգիտէ, օրինակ, Քիշնեի և Գոմէլի հրէական քառմնելի ջարդերի առիթով դատաստանական գործիչների ցոյց տուած կոպիտ աչառութիւնը.— առանց քաշուելու չինովնիկ դատաւորները զրկում էին հրէաների պաշտպաններին միջոցներից՝ երևան հանելու լիակատար ճշմարտութիւնը: Ով չի կարդացել առանց սարսուռի այն վայրագութեան մասին, որին ենթարկուել էր բժիշկ Զարուսով Ասխաբադում գնեւրալ Կովալեօվի կողմից: Անդրկասպեան կողակների այդ գլխաւորը, նոյն երկրի կառավարչի տեղակալը ինչ որ անձնական միտումով իր մօտ է հրաւիրում հեռախօսով բժիշկ Զարուսովին և հրամայում եօթ կապակի՝ մերկացնել և նախօրօք պատրաստած «բողգիներով» (ճիւղտներով) չարաչար ծեծել նրան: Գնեւրալին դատի են ենթարկում. դործի քննութիւնը կատարում են Թիֆլիսում և ոչ Ասխաբադում, ուր կատարուած էր յանցանքը և ապրում էր յանցաւորը: Քննութեան ժամանակ դատաստանի նիստին չեն հրաւիրում ոչ տուժողը՝ բժիշկը, և ոչ վիհները, այլ միայն կարգացում է գնեւրալի մասին լաւ վկայութիւններ պարունակով նամակներ երկու այլ գնեւրալների կողմից: Յանցաւորը ամենաթեթեւ պատժի է դատապարտում—արձակում է պաշտօնից, չզրկուելով և ոչ մի իրաւունքից: Բնականաբար այդ վճիռը վրդովեց հասարակական խիղճը ամբողջ Ռուսաստանում, բուն ցաւակցական խօսքեր լսուեցան բժշկի հասցէին և զարչանք բրան տանջողի անունին: Այդ դէպքը ցոյց է տալիս թէ ինչ խոր ներքին ցաւ է շոշափում Բարձրագոյն Ուկազը, շեշտելով որ «օրէնքի անխախտ և բոլորի համար միակերպ կատարումը պիտի համարուի Մեզ ենթակայ բոլոր իշխանութիւնների և տեղերի ամենաառաջնակարգ պարտականութիւն»:

Մնում է որ մինիստրների կոմիտեաւ մշակի անհատի իրաւունքները լիակատար կերպով ապահովող իսկական միջոցներ և երբ habeas corpus-ը կը գառնայ մեր իրականութեան անստան հիմք այն ժամանակ թէ գրուած օրէնքների հեղինակութիւնը կը բարձրանայ և թէ ներքին կեանքը մեծ թափով կը սկսի ընթանալ այն նոր շաւղով, որ բացուած է լայնածաւալ, բազմացել և բազմակրօն Ռուսաստանի առաջ: Այդ է պատճառը որ այժմ բոլորի ուշադրութիւնը դրաւում են մինիստրների կոմիտեայի նիստերը Պետերբուրգում: Լ. Ս.

— Պաշտօնական հաղորդագրութիւն՝ Մոսկուայում տեղի ունեցած անկարգութեան մասին: «Նոյեմբերի 28-ին Պետերբուրգում, Նեմսկի Պրոսպեկտի վրայ տեղի ունեցած փողոցային անկարգութիւններից յետոյ, Մոսկուայում ուսանող երիտասարդութեան մէջ սկսուեց եռանդուն ագիտացիա՝ մայրաքաղաքումն էլ անկարգութիւններ կազմակերպելու նպատակով: Երիտասարդութեան այս տրամադրութիւնից օգտուեց այն կազմակերպութիւնը, որ ինքն իրան անուանում է «Սոցիալ-րէվոլյուցիոներների Մոսկուայի յանձնաժողով»: Շուտով երևացին կոչաթերթեր, որոնք տարածւում էին քաղաքի զանազան մասերում, և որոնց միջոցով հրաւիրւում էին դեկտեմբերի 5-ին և 6-ին կայանալիք ցոյցերին: Յերեկուայ 12 ժամին նկատուեց հասարակութեան անսովոր շարժում Ստրաստնոյ հրապարակի մայթերի վրայ, մինչև Չերնիշևսկի փողոցը. զբոնողներն բաղկացած էին ամբողջապէս ուսանողներից և ուսանողուհիներից: Յերեկուայ 2 ժամին Տվերսկի փողոցի վրայ գոյացաւ արդէն նշանաւոր բաղմոթիւն, որի միջից լսուեց յեղափոխական բովանդակութեամբ երգեցողութիւն: Բացուեցին դրոշակներ՝ հակակառավարչական մակագրութիւններով: Այս ամբոխը կուռի բռնուեց իր դէմ ուղղուած ոստիկանական խմբերի հետ, գործ դնելով գաւազաններ, երկաթի ձողեր և մահակներ: Ոստիկանութեան վրայ կրակ բացուեց ռէվոլվէրներից: Ոստիկանութիւնը ստիպուեց սրերը մերկացնել: Ոստիկանութեան խումբը ցրեց ամբոխը և խեց դրոշակները: Անկարգութիւններ առաջացնելու նոյնպիսի փորձեր կրկնուեցին քաղաքի ուրիշ մասերում եւ, բայց այս տեղերում էլ ոստիկանութիւնը անմիջապէս ցրուեց ցոյց անողներին: Աղմուկի ժամանակ լուրջ խեղումներ չեն պատահել, և ինչպէս քննութիւնից երևաց, միայն 9 թեթև վիրաւորվածներ են եղել ցուցարարների մէջ և 12 դէպք ոստիկանութեան մէջ, որոնցից երկուսը՝ հրազէնքից առաջացած: Բռնուածներից 43 հոգի, աւելի յանցաւորներ՝ կալանաւորուած են և մասամբ կենթարկուեն դատաստանի, իսկ մասամբ պատասխանատուութեան այն բանի մէջ, որ խախտել են Մոսկուայի գեներալ-նահանգապետի պարտադիր կալաւորութիւնը փողոցային անկարգութիւնների վերաբերմամբ: Միւս բռնուածներն՝ անկարգութիւնները վերջնապէս յետոյ անմիջապէս արձակուեցին: Դեկտեմբերի 6-ին փորձ եղաւ անկարգութիւնները վերանորոգել Ստրաստնոյ հրապարակի վրայ, բայց ոստիկանութիւնը ցուցարարներին շրջապատելով խանգարեց: Վերջիններից 22 աւելի յանցաւորները կենթարկուեն կալանաւորման՝ գումարումների մասին կարգադրութիւնը խախտելու պատճառով:

—Բազուի գործադուլը. «Кавказ» պաշտօնական լրագրից: «Երկուշաբթի օրը, դեկտեմբերի 13-ին, առաւօտեան ժամը 6-ին, Բազուի նաւթաշրջանում սկսուեց բանուորների գործադուլ: Բանուորները, փչացնելով Բազու-Բալախանի հեռախօսի զըծերը, դադարեցրին հեռախօսային հաղորդակցութիւնը, իսկ «Կառապիական-Սեծովեան» նաւթահանքում փչացրին այն մեքենաները, որոնք ծառայում են տները տաքացնելու համար: Բիրի-ձէյրաթի նաւթահանքերում նոյնպէս սկսուեց գործադուլ. այդտեղ բանուորները հեռացան, բաց թողնելով բոլոր կաթսաներից շոգիները: Չը նայելով անմիջապէս ձեռք առնուած միջոցներին, հետեւալ օրերը գործադուլն սկսեց զարգանալ և ներկայումս տարածուած է ամեն տեղ, թէ՛ նաւթահանքերում և թէ՛ Բազու քաղաքում: Լրագիրները դադարեցին լոյս տեսնելուց: Շատերը չեն գործում, ձիաքարշի շարժումը դադարել է:

Բալախանի բանուորների խմբերը գնում են նաւթահանքերն ու գործարանները և պահանջում, որ աշխատանքները դադարեցնեն. կաթսաներից շոգին բաց են թողնում: Բայց երբ ոստիկանութիւնը կամ զինուորական պահակները մօտենում են, բանուորներն արագութեամբ ցրւում, անհետանում են:

Մինչև այժմ գործադուլ անողների և ոստիկանութեան կամ զօրքերի միջև առանձին ընդհարումներ չեն եղել. միայն մի ոստիկանի վերարկուն ծակել են ատրճանակի մի հարուածով:

Վերջին օրերի ընթացքում գործադուլը տարածուել է «Արևելեան Ընկերութեան» և «Նադեժդայի» արհեստանոցներում: Դեկտեմբերի 17-ին, ուրբաթ օրը, դադարեցին գործելուց և Միրզաբէկեանի ծխախոտի գործարանի, «Կաւկազ-Մերկուրի» շոգենաւային ընկերութեան արհեստանոցների և Դադաշեվի նաւամատոյցի բանուորները: Այդ վերջինում գործադուլ արած բանուորները փախել են մի քանի մեքենաներ, իսկ «Կաւկազ-Մերկուրի» հայաթի մեծ դռներն են կոտրատել: Ձեռք առնուած միջոցներով ցրուեցին խառնակութիւն առաջացնող բանուորներին, իսկ մի մասին էլ ձերբակալեցին, մինչև որ իմացուի նրանց մեղաւորութեան չափը:

Բիրի-ձէյրաթում և Բալախանիում գործադուլ անողները ժողովներ արին. վերջին ժողովին մաս աւելցում էին 30,000 հոգի, որոնք սկսեցին խմբերով Բալախանի վերադառնալ, երբ տատիկանութիւնը մօտեցաւ, նրանք տեսնելով մօտից անցնող գնացքը, քարերով փշրեցին վագոնների լուսամուտները:

Դեկտեմբերի 17-ին Բազուի լրագիրները նորից լոյս տեսան:

Ժողովին մասնակցող ձերբակալուած բանուորներին, յանցանքերը պարզելուց յետոյ, բանտարկուեցին 14 հոգի զանազան ժամանակով:

Դեկտ. 23-ին, երբ Սև, Սպիտակ քաղաքներում աշխատանքներն արդէն վերսկսուած էին, Բալախանիում, կէսօրից յետոյ ժամը 3-ին կազակների պահակը շրջապատուեց մի մեծ խումբ ընկուորներով, որոնք սկսեցին նեղել կազակներին, քարեր նետել նրանց վրայ և նոյն իսկ կրակ անել: Պահակին ազատելու հասաւ կէս հարիւրեակ կազակ, որը մի քանի անգամ նախազգուշացումից յետոյ, ստիպուած եղաւ կրակ բաց անել. ապստամբներից սպանուեցին 3 հոգի և վիրաւորուեցին 5 հոգի: Կազակներից 4 հոգի թեթեւ վէրքեր ստացան, բայց մնացին շարքերում: Միևնոյն օրը Բիբի Հէյբաթում անկարգութիւններ տեղի ունեցան, բանուորների ամբոխը յարձակուեց ոստիկանական պահապանների վրայ. բանուորներին խաղաղացնելու գործում մի հոգի սպանուեց և վիրաւորուեցին մի քանի հոգի: Բալախանում և Բիբի Հէյբաթում ընդամենը վիրաւորուած են 20 հոգի: Դեկտեմբերի 24 -ին Բալախանիում այրուեցին 22 վիշկաներ, իսկ դեկտեմբերի 26-ին նորից 20 վիշկա: Դեկտեմբերի 23-ին նաւթահորերի և քաղաքի միջև վերսկսուած հեռախօսային յարաբերութիւնը դեկտեմբերի 24-ին նորից դադարեց»:

— Սուրբ բանուորական գործադուլի պատճառով Պետերբուրգում մի քանի օր յունուարի 8-ից—10-ը լոյս չեն տեսնում թերթերը:

— Անկարգութիւններ Պետերբուրգում: (Պաշտօնական): 1904 թուի սկզբին, Պետերբուրգի ֆաբրիկաների և գործարանների մի քանի բանուորների միջնորդութեան համաձայն, հաստատուեց օրինական կարգով Պետերբուրգի ֆաբրիկային և գործարանային բանուորների ընկերութեան կանոնադրութիւնը, որի նպատակն էր բաւարարութիւն տալ նրանց հոգեկան և մտաւոր շահերին և հետո պահել բանուորներին յանցաւոր պրոպագանդայի ազդեցութիւնից: Այդ ընկերութիւնը, որ ընտրել էր նախագահ Պետերբուրգի փոխադրական բանտի քահանայ՝ Գէօրգի Գապոնին, գործարանական բոլոր շրջաններում, տարածուելուն համեմատ սկսեց զբաղուել առանձին ֆաբրիկաներում և գործարաններում բանուորների և տէրերի միջև գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնների քննութեամբ և ապա անցեալ տարուայ դեկտեմբերի ամսին դրդեց Պուտիլովեան գործարանի բանուորներին միջամտել գործարանից չորս բանուորներ արձակելու հարցում, որոնցից մի քանիսները, ինչպէս

վերջը երևաց, մինչև անգամ արձակուած չէին, այլ թողել էին պարապմունքները կամաւոր: Այնուամենայնիւ, զրգուելով քահանայ Գապոնի և վերոյիշեալ ընկերութեան անդամների կողմից, Պուտիլովեան գործարանի բանուորները յունուարի 3-ին դադարեցրին աշխատանքները և բացի իրանց ընկերներից վերադարձնելու պահանջից, նոյն ագիտացիայի ազդեցութեան տակ, պահանջներ արեցին, որպէսզի փոխուի պաշտօն տալու, աշխատանքների գնահատութեան և արձակելու կարգը: Գործարանային տեսչութեան կողմից արած յորդորական միջոցները աջողութեամբ պտակուեցին և գործադուլին, նոյն անձանց ազդեցութեան տակ, գլխովին միացան Պետերբուրգի մի քանի այլ խոշոր գործարանների բանուորները, և ապա գործադուլը սկսեց արագ տարածուել, բռնելով մայրաքաղաքի բոլոր գործարանային ձեռնարկութիւնները, այնպէս որ գործադուլի տարածման համեմատ աճում էին և բանուորների պահանջները: Գրաւոր կերպով արտայայտուած այդ պահանջները, որ մեծ մասամբ կազմել էր Գապոն քահանան, տարածուած էին բանուորների մէջ: Առաջ նրանք վերաբերում էին առանձին ֆարքիների և գործարանների տեղական անձանց և հարցերին, իսկ յետոյ անցան ընդհանուր հարցերին. բանուորի օրական ութ ժամուայ աշխատանքի և բանուորական կազմակերպութիւնների մասնակցութեան մասին՝ բանուորների և տէրերի միջև եղող վէճերը լուծելու հարցում և այլն: Գործադուլի ենթարկուած արգիւնաբերական հաստատութիւնների տէրերը, խորհուրդ գումարուելով, ընդունեցին, որ բանուորների մի քանի պահանջներին գոհացում տալը կարող է բոլորովին քանդել ռուսաց արգիւնաբերութիւնը, իսկ միւս պահանջները կարելի է քննել և մասամբ գոհացնել իւրաքանչիւր առանձին ձեռնարկութեան ուժի չափ. բայց մի և նոյն ժամանակ, պատրաստակամութիւն յայտնելով բանակցութիւններ սկսելու բանուորների հետ, տէրերը անկարելի համարեցին այդ, եթէ հարկ լինի բանակցել կազմակերպուած գործադուլ անողների ամբողջութեան հետ և ընդունեցին, որ համաձայնութիւն կարելի է կայացնել միայն առանձին-առանձին գործարանների բանուորների հետ: Պահանջների քննութեան այս եղանակից բանուորները հրաժարուում էին: Ի նկատի ունենալով, որ գործադուլի ժամանակ կարգապահութիւնը չէր խանգարուում, իշխանութիւնները ոչ մի ստիպողական միջոցների չէին դիմում և գործադուլն սկսուելուց ոչ մէկը չէ ձերբակալուել և ոչ ոք չէ խուզարկուել բանուորական շրջանում: Սակայն գործարանական բանուորների ընկերութեան ագիտացիային շուտով աւելացան

նաև գաղտնի յեղափոխական շրջանների դրդումները: Հէնց ինքննայդ ընկերութիւնը, Գապոն քահանայի առաջնորդութեամբ, յունուարի 8-ի առաւօտից սկսեց բացարձակ կերպով յեղափոխական մտքեր բարոդել:—Այդ օրը Գապոն քահանան կազմեց ու տարածեց աղերսագիր բանուորների կողմից՝ ուղղած Բարձրագոյն Անուան և այդ աղերսագրում աշխատանքի պայմանները փոփոխութեան ենթարկելու ցանկութիւնների հետ՝ առաջ էին բերուած քաղաքական բնաւորութիւն ունեցող յանդուգն պահանջներ: Բանուորական շրջաբաններում լուր էր տարածուած և ձեռքէ ձեռք էին անցնում զրաւոր յայտարարութիւններ, որոնք զըրդում էին անպատճառ հաւաքուել յունուարի 9-ին, կէսօրուայ ժամի 2-ին, Պալատական հրապարակի վրայ և քահանայ Գապոնի միջոցով ներկայացնել Կայսրին մի խնդրագիր՝ բանուոր պատակարարի կարիքներէ մասին: Այդ յայտարարութիւնների մէջ ոչ մի խօսք չէր ասուած քաղաքական բնաւորութիւն ունեցող պահանջների մասին: Բանուորների մեծամասնութիւնը մոլորեցրուած էր և չգիտէր թէ ի՞նչ նպատակով էր հրաւիրուած Պալատական հրապարակը: Փանատիկոս քարոզչութիւնը, որ՝ մոռանալով իր կոչման սրբութիւնը, անում էր Գապոն քահանան, և չարամիտ անձնաւորութիւնների յանցաւոր ազիտացիան՝ այն սատիւճան զրդոեցին բանուորներին, որ նրանք, յունուարի 9-ին, ահագին խմբերով սկսեցին դիմել քաղաքի կենտրոնը: Մի քանի կէտերում տեղի ունեցան արիւնահեղ ընդհարումներ բանուորների և զօրքերի միջև, որովհետև ամբոխը յամառութեամբ զիմազրում էր ցրուելու հրամաններին, իսկ երբեմն նաև յարձակում էր զօրքերի վրայ: Զօրքերը ստիպուած էին կրակ անել բանուորների վրայ Շլիսսէլբուրգեան ճանապարհին, Նարվեան դարպասի մօտ, Տրօյցկի կամուրջի վրայ, Վասիլէվսկու կղզու 3-դ գծի և Փոքր պրոսպեկտի վրայ, Ալէքսանդրեան պարտէզի մօտ, Նեսկի պրոսպեկտի անկիւնի մօտ, Գոզոլի փողոցում, Պոլիցէյսկի կամուրջի մօտ և Կազանեան հրապարակի վրայ: Վասիլէվսկի կղզու 4-դ գծի վրայ ամբոխը մաֆթուլից և տախտակներից շինել էր երեք բարրիկադ և բարձրացրել էր կարմիր դրօշակ: Հարեան տների պատուհաններից քարեր էին նետում և հրացաններ էին արձակում զօրքերի վրայ: Ոստիկանների ձեռքից ամբոխը խլում էր թրեր և զինւում: Կողոպտեց Շաֆֆի զինագործարանը և յափշտակեց մօտ հարիւր պողպատէ սրի բերաններ, որոնց սակայն մեծ մասամբ աջողուեց յետ խլել: Վասիլէվսկի մասի առաջին բաժնում ամբոխը կտրտեց հեռախօս թելերը և վայր գցեց սիւները: Վասիլէվսկի մասի երկրորդ ոստիկանական

բաժնի շինութեան վրայ յարձակումն գործեցին: Բաժնի կա-
յարանը ջարդուվողը է արուած: Երեկոյեան Պետերբուրգի
կողմի Մեծ և Փոքր պրոսպեկտների վրայ կողոպտուեցին հինգ
խանութներ: Հրաձգութիւնից փաստաւորներ ընդհանուր քանա-
կութիւնը, հիւանդանոցների հայթայթած տեղէկութիւնների
համաձայն, երեկոյեան ժամը 8-ի մօտ, կազմում են 76 հոգի
սպանուած, որոնց թւում ոստիկանական վերակացուն և վիրա-
ւորուած՝ 233 հոգի, որոնց թւում ծանր վիրաւորուած է պրիս-
տավի օգնականը և թեթեւ վիրաւորուած մի ժանդարմ և մի
ոստիկան: Յունուարի 10-ին քաղաքի պահպանութեան համար
նոյն միջոցները ձեռք առնուեցին, ինչպէս յունուարի 9-ին:

— Յունուարի 11-ից տպուած էր հետևեալ հեռագիրը.
«Պետերբուրգում յունուարի 10-ի ընթացքում անկարգութիւն
առաջացնող ամբոխի և զօրքի միջև ընդհարում տեղի չունեցաւ,
և զինուորական կոմանդանտներն ստիպուած չեղան զէնքի զիմե-
լու, որովհետև զօրքը երևալուն պէս ամբոխը ցրում էր: Յե-
րեկով փորձ արուեց «Գոստինիյ դոլորի» վրայ յարձակուելու,
բայց իր ժամանակին նախատեսուեց: Երեկոյեան դէմ գործա-
դուին միացան էլէքտրական կայարանի բանուորները
և մթութիւնից օգտուելով, առանձին խմբեր սկսեցին կոտ-
րատել զանազան փողոցներում վաճառատների լուսամուտ-
ները, բայց ամեն տեղ կարգը արագութեամբ վերահաստա-
տուեց: Յունուարի 10-ին սպանուածներ և վիրաւորներ չեղան:
Յունուարի 9-ին, ստոյգ հաշուից երևում է, որ եղել են 96
սպանուած և 333 վիրաւոր, որոնցից 58 հոգի ցուցակադրուած
են ամբուլատորային կայարաններում»:

— Շուշուց եկել էր Թիֆլիս մի պատուիրակութիւն, 9
հոգուց բաղկացած, ներկայանալու Կովկասի կառավարչապետի
պաշտօնակատարին և խնդրելու Շուշու տեղական մի քանի ան-
յետաձգելի կարիքների համար: Այդ կարիքներից ամենապլիսա-
ւորն է այն, որ Շուշում կատարուած վերջին սպանութիւնների
համար (ոստիկանապետ Սախարովի, Շչէրբակովի և ուրիշների)
վճռուած էր էկզեկուցիա նշանակել քաղ. քի վրայ. արդէն ու-
ղարկուած էր 350 հեռակա և 250 կազակ, որոնք 2 ամիս պէտք
է ֆային Շուշում և ապրէին քաղաքի հաշուով: Ամսիս 8-ին
յիշուած պատգամաւորութիւնը ներկայացաւ գեներալ-լէյտէնանտ
Մալամային, յայտնեց քաղաքի խնդիրը և կառավարչապետի
պաշտօնակատարը խոստացաւ յունուարի 11-ին վերացնել Շու-
շում նշանակուած էկզեկուցիան:

— Դեկտեմբերի 3-ին Ձէնիգովի նահանգի չէրնիգովեան

Նահանգական զեմստվօի ժողովի նախագահ ազնուականութեան պարագլուխը ներկայացրեց հեռագրով Նորին Կայսերական Մեծութեան վերոյիշեալ ժողովի միջնորդութիւնը ընդհանուր-պետական բնաւորութիւն ունեցող մի ամբողջ շարք հարցերի վերաբերմամբ: Այդ հեռագրի վրայ Նորին Մեծութիւն թագաւոր Կայսրը բարեհաճեց Սեփական Ձեռքով գծագրել. «Ձէրնի-գովեան Նահանգական զեմստվօի ժողովի նախագահի վարմունքը գտնում եմ յանդուգն եւ անտակտ: Ձէմստվօի ժողովների գործը չէ գրադուել պետական վարչութեան հարցերով, որոնց գործունէութեան եւ իրատունքների շրջանը պարզ որոշուած է օրէնքներով»:

—«Новости» լրագիրը հաղորդում է, որ ներքին գործերի մինիստրը Պետերբուրգի Տնտեսագիտական ընկերութեանը իրաւունք է տուել տնտեսական հարցերի մասին գիտական գեկուցումներ կարդալու: Երկու տարի առաջ այդ իրաւունքից զրկուել էր ընկերութիւնը:

—Երբ Պետերբուրգի քաղաքապետը յանկարծ հրաման ստացաւ անցեալ տարի փակել տեխնիկական և արհեստագիտական կրթութեան համաժողովը, սէնատոր Տուրաուին յանձնուեց իսկոյն քննութիւն կատարել այդ առիթով: Նա իսկոյն պահանջեց համաժողովի կոմիտէից նիստերի բոլոր արձանագրութիւնները, վճիռները, բոլոր անդամների ցուցակները—մի խօսքով՝ կոմիտէի տրամադրութեան տակ եղած բոլոր նիւթերը: Այժմ «Русь»-ի ասելով, քննութիւնը վերջացել է և պէտք է կարծել, որ մեղադրական ոչ մի գրական փաստ չէ տուել, որովհետեւ համաժողովի կոմիտէին թոյլատրուած է յետ վերջնել իր բոլոր թղթերը: Կոմիտէսը մտադիր է շուտով սկսել նրանց տպագրութիւնը: Սէնատոր Տուրաուին յանձնուած էր նոյնպէս քննելու բժիշկների Պիրագովեան վերջին համաժողովի և Մոսկուայում անցեալ տարի ուսուցիչների ունեցած համագումարի գործերը: Ինչպէս յայտնի է, այդ երկու համաժողովների առիթով էլ խառնակութիւններ ծագեցին:

—Ներքին գործոց մինիստրը թոյլատրել է Բագուի մարդասիրական Ընկերութեան՝ բանալ փակուած գրադարանը:

—Կովկասի կառավարչապետի ժամանակաւոր պաշտօնակատարը կարևոր համարեց անորոշ ժամանակով արգելել Կովկասի սահմաններում բնակուել՝ Սուրմալու գաւառի Մոլլա-Քոմար և Գիւլիշա գիւղերի հետեւեալ 9 անձերին. Կալապետ Յովհաննիսեանին, Աստուածատուր Ամիրխանեանին, Ալէքսանդր Յովհաննիսեանին, Մնացական Մխիթարեանին, Սըմբատ Տէր Յովհաննիսեանին, Սարգիս Յովակիմեանին, Աւետիս

Մուրադեանին, Ենովք Յովհաննիսեանին և Բաբարէկ Բաղրամեանին:

Կովկասի կառավարչապետի ժամանակաւոր պաշտօնակատարը նոյեմբեր ամսի 6-ին հնարաւոր է դատել փոխելու Բագուի բնակիչ Լ կարգի վաճառական Համբարձում Սերգէեիչ Մելիքեանի դէմ առնուած վարչական միջոցը, որով նրան արգելուած էր Կովկասի սահմաններում բնակուելը: Նոյն թուին փոխուած է Ալէքսանդրովի բնակիչ Ստեփան Գէորգեան Տէր-Սահակեանի դէմ եղած նոյնանման վճիռը:

— Դեկտեմբերի 3-ի երեկոյեան, Թիֆլիսի Մուխրանսկի փողոցում, անյայտ սպանչի ատրճանակի երեք հարուածից սպանուած ԼՎ քաղաքամասի պրիստաւի օգնական Տէր-Սահակովի գործը հետեւեալ կերպարանքն է ստացել: Քննութիւնը ցոյց է տուել, որ սպանութիւնը կատարուած չէ խանդոտութիւնից կամ սիրային պատմութիւնների պատճառով, այլ վրէժից: Ոստիկանութիւնը կարողացել է գտնել սպանողների հետքը: Ձերբակալուած են մի քանի հոգի, որոնց թւում է և Թիֆլիսի մեղչանին Յակոբեանը, որ վերջերս միայն ազատուել էր բանաւից: Այդ Յակոբեանը, ասում է «ԴԱԿ» պաշտօնական լրագիրը, գտնուած էր Իգդիրի բանտում, որովհետեւ կասկածում էին, թէ նա խառն է Սուրմալուի գաւառապետ Բողուլաւաձու սպանութեան գործին: Նա այդ բանտից փախել եկել էր Թիֆլիս: Սրանից մօտ մէկ ամիս առաջ Տէր-Սահակովը, ԼՎ քաղաքամասի պրիստաւ Բաշուրինի հրամանով, «Սալդատսկի լրագար» կոչուած հրապարակում ձերբակալել էր Յակոբեանին: Բայց նրան վերջերս բանտից արձակել էին իբր անմեղ: Դրանից յետոյ նա յաճախ ման գալիս է եղել ԼՎ քաղաքամասի ոստիկանատունը զանազան պատրուակներով, իբր թէ հետեւելիս է եղել Տէր-Սահակովին և նոյն իսկ սպառնացել է նրան:

— «ԴԱՅԳԱՅ» լրագրում տպուած է. «Ներկայ դեկտեմբերի 22-ին Կովկասեան կառավարչապետի պաշտօնակատարը վաւերացրեց Երևանում եղած ժամանակաւոր ղինուորական դատարանի վճիռը՝ էջմիածնի գաւառի Իլանշալուն գիւղի բնակիչներ Գեղամ Պողոսեանցի և Սարիբէկ Գասպարեանցի մասին, որոնք մեղադրուած են իրանց համագիւղացի Սափար, Հայրապետ և Խաթուն Ալէքսանդրներին սպանելու համար: Դատարանի արձակած մահուան պատիժը գնեւերալ լէյտենանտ Մալամա փոխել է այսպէս. որ փոխանակ մահուան պատժի՝ Պողոսեանցը և Գասպարեանցը զրկուեն բոլոր իրաւունքներից և ուղարկուեն տաժանակիր աշխատանքների, առանց ժամանակի. միւս մասերում դատավճիռը հաստատուած է առանց փոփոխութեան»:

— Կովկասի կառավարչության ժամանակաւոր պաշտօնակատար Մալաման՝ ղեկեմբերի 17-ին հաստատել է Գանձակի ժամանակաւոր ղինւորական դատարանի վճիռը՝ փոխ-նահանգապետ Անդրէկի սպանութեան գործի մէջ մեղադրուող 3 անձերի վերաբերութեամբ, անելով հետեւեալ փոփոխութիւնները. դատարանի վճռած մահուան պատիժը Գրիգոր Զուկասեանի համար, դարձել է անորոշ ժամանակով տաժանակիր աշխատանք. Սիմէօն Ֆարաշեանի անորոշ ժամանակով տաժանակիր աշխատանքը դարձել է 20 տարով միայն, իսկ Յովհաննէս Ֆարաշեանի արդարացումը հաստատել է նոյնութեամբ:

— Ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը ղեկեմբերի 8-ին Կարսի երկաթուղով Երեկոյեան գնացքով ժամանեց Թիֆլիս: Վեհափառին ղիմաւորեցին հոգևորականութիւնը, քաղաքագլուխը, Թիֆլիսի ոստիկանապետը և բազմաթիւ հասարակութիւն:

— Մոզգովի հայոց Վերափոխման եկեղեցու աւագ քահանայ Սոսրովեանը օր-ցերեկով սպանուեց դաշոյնի մի հարուածով: «Բ. II.» լրագրին ասում է, որ ենթադրում են, թէ սպանութեան պատճառն այն մասնութիւնն է, որ արել էր Սոսրովեան քահանան տեղական միւս երկու հայ քահանաների մասին, որոնք ստիպուած եղան հեռանալ Մոզգովից:

— Ներքին գործոց մինիստրի կարգադրութեամբ, 1904 թ. դեկտ. 21-ին «Русская Правда» լրագրին յայտնուած է երկրորդ նախագգուշացում: Դեկտ. 22-ին 1) յայտնուած է առաջին նախագգուշացում «Наши Дни» լրագրին և արգելուած է այդ հրատարակութեան հատով վաճառումը. 2) արգելուած է «Русь» լրագրի հատով վաճառումը:

Վրաց «Իվէրիա» լրագրի խմբագիր պ. Սարաջևի խնդրի համաձայն, Կովկասի գլխաւոր վարչութիւնը վճռել է թոյլատրել Գ. Ֆ. Կիպչիձէին 6 ամիս էլ շարունակելու այդ լրագրի խմբագրի պաշտօնը:

«Баку» լրագրի խմբագիր Ա. Ն. Լավրովի խնդրի համաձայն, Կովկասի գլխաւոր վարչութիւնը թոյլատրել է, որ երեւոյեալ հաւատարմատար Կարապետ Առաք. Նալուբեանը 6 ամսով վարէ այդ այժմ հրատարակուող լրագրի խմբագրի պաշտօնը:

Թոյլատրուած են ի միջի այլոց հետեւեալ նոր պարբերական հրատարակութիւնները, առանց նախնական գրաքննչութեան. «Разсвѣтъ» (իշխ. է. է. Ուխտովսկուն) և «Русское Дѣло» (Շարապովին):

Ներքին գործերի մինիստրը որոշեց երեք ամսով դադարեցնել «Бессарабѣ» լրագրի հրատարակութիւնը:

— Դեկտ. 22-ին, կայացաւ ընդ. ժողով ոռոսաց զրական ֆոնդի, որի մասին մի քանի անգամ առիթ ենք ունեցել խօսել այս էջերում: Ֆոնդի հաշուից երևում է որ նա այժմ ունի 643,671 ռ. դրամագլուխ, տարեկան մուտքը 1904 թ. եղել է 70, 526 ռ., ծախքը 114,766: Յատուկ դրամագլուխ հաշւում է 539,788 ռ.:

— Կառավարութեան կողմից հաստատուած է «Պարսից Բարեգործական ընկերութեան» Կանոնադրութիւնը: «Каспій» լրագիրը հաղորդում է հետեւեալ մանրամասնութիւնները այդ ընկերութեան մասին. «Մուզաֆֆէր-է-գզին Շահի վերջին ճանապարհորդութեան ժամանակ, Պետերբուրգի պարսկական դեսպան Մուշիր ուլ-Մուլքի նախաձեռնութեամբ կազմուեց պարսից Բարեգործական ընկերութեան կանոնադրութիւնը և ներկայացուեց Շահին, որ տուեց իր հաւանութիւնը թէ Ռուսաստանում ապրող պարսիկների մէջ բարեգործական ընկերութիւն հիմնելու մտքի և թէ կանոնադրութեան ծրագրի առիթով: Այդ ծրագիրը Մուշիր-ուլ-Մուլքը ներկայացրեց ներքին գործերի մինիստրին ի հաստատութիւն: Ընկերութեան գլխաւոր վարչութիւնը պիտի լինի Թիֆլիսում, իսկ բաժանմունքները այն քաղաքներում, ուր կան պարսից հիւպատոսներ: Ընկերութեան գլխաւոր նպատակն է—բաց անել դպրոցներ աղքատ պարսիկների երեխաների համար, բաց անել հիւանդանոցներ, նպաստներ տալ աղքատ պարսիկներին հայրենիք գնալու համար և այլն»:

— «Новое Время» լրագրի մէջ տպուած էր հետեւեալը. «Մենք հաստատ տեղեկութիւններ ենք ստացել, որ ոչ բոլոր բնւոները համոռւմ են Մուկղէն և այն՝ ինչ որ սղարկուում է այնտեղ, Պետերբուրգից, ցոյց է տալիս, որ ուրիշների ձեռքն է դիպել նրանց. կողոմները դատարկ են գուրս գալիս կամ լցուած աղբով. փոխանակ հարիւր արկղի, ստացուել են երկար որոնումներից յետոյ 12-ը: Շարունակ կորչում են բաժնակը ուղարկած նուէրների ամբողջ վագոններ և անհետանում են թանկագին ծրարներ: Այդ բոլորը կատարւում է անդրբայկալեան և չինական երկաթուղիների վրայ: Բանակը չեն հասնում նամակներ. հեռագիրները հասնում են շաբաթներից յետոյ»:

ԽՈՒՍԱՓՈՂ ՓԱՍՏԵՐ

Կեանքի խոշոր և աննշան փաստերը, նրա ամբողջութիւնը կազմող մասնը ու մեծ պատահարների ժխտը շարժում է և շտապով ծածկում մեր աչքերից: Եւ նայելով, թէ մինչև որ աստիճան այդ փաստերը ցնցում են մեր ջղային համակարգութիւնը, տակնուվրալ անում մեր միտքը, մենք դրա համապատասխան չափով մտածկոտ, վշտացած, կամ յուզուած նայում ենք խուսափող երևոյթի յետևից և այնուհետև էլ ապրում նրա հետ յուշերով:

Եւ ճիշդն անգամ արտաքուստ թէև չնչին, բայց էութեամբ առաջնակարգ փաստեր, երևոյթներ, պատահարներ անցնում են աննկատելի կերպով արժէքների շփոթի մէջ: Մանր փաստերը... բայց կեանքը յաճախ հէնց նրանցից է կազմուած. նրանք են ղեկավար հանդիսանում մեր կենսական շահերին. նրանք են կրծում հասարակական կազմի շէնքը դանդաղ ու յամառ, մինչև որ փլուածքի զոորդը ցնցում և ուշքի է բերում մեզ՝ ուշացած ու անօգուտ ապաշաւանքի մէջ թաղելով մեր սիրտը:

Աւերածի մէջ աննկատելի պատճառներն ամենավտանգաւորներն են, և կեանքի մէջ աննշան համարուած երևոյթները յաճախ ամենակենսական, ամենաէականներն են: Նրանք են բնորոշում և դոյն տալիս ժամանակին:

Եւ իրականութեան մէջ, մեր միջավայրում ցոյց տալ հասարակական ծածուկ, կամ աննկատելի մնացած ցաւերը, մատնանիշ անել այն մանր փաստերը, որոնք փութով խուսափելու գերազանց յատկութիւնն ունեն — ահա այս յօդուածների նպատակը: Եթէ պատկերը կը լինի չափազանց մուայլ ու ճնշող, եթէ հասարակական օրգանիզմը հանդէս կը գայ շարաւալից ու գարշելի պալարներով, եթէ երևոյթների խաբուսիկ արտաքինի տակից գլուխ կը բարձրացնեն հրէշաւոր այլանդակութիւններ, յանցանքը մերը չի լինի, այլ մեր ողբալի իրականութեանը: Մենք կ'ասենք միայն ճշմարտութիւնը, ամբողջ ճշմարտութիւնը, ինչքան և դառն լինի նա:

Ամուլ դասակարգը.—Տարիներ առաջ և այն՝ տասնեակ տարիներ, Գ. Արծրունին ողջունում էր բարձրագոյն կրթութիւն ստացած առաջին հայ կնոջ մուտքը մեր միջավայրը: Եւ նա իրաւունք ունէր այդ փաստը ուշագրաւ և լուսաւոր համարելու, քանի որ առաջին անգամ ասիական խաւարի կաշկանդումից ազատուած հայ կինը ևրոպական գիտութեամբ զինուած՝ ոտք էր կոխում մեր երկիրը, ուր անելու այնքան բան կար:

Արդարացի կերպով կարծւում էր, որ մի նոր ժամանակաշրջան է սկսւում մեր կեանքում, ուր խնայելիքներ հայ կինը առաջնակարգ դեր է խաղալու, մեր գունատ իրականութեանը փայլ տալով իր ջերմ սրտով, իր նրբազգաց ընաւորութեամբ, իր կանացիութեան ամբողջ հմայքով: Գործունէութեան ասպարէզը չափազանց լայն էր. լեզու, գրականութիւն, գեղարուեստ, ընտանիք, կանանց ազատագրութիւն, դասակարգային խոշոր խնդիրներ—այս բոլորը սպասում էին մտածող գլուխների, բարի ցանկութիւնների, յամառ, տոկուն պատրաստակամութեան: Հայ կինը խոշոր դեր ունէր կատարելու, քանի որ այն՝ ինչ կարող է անել մի կրթուած կին, յաճախ անգոր է կատարել մի շատ աւելի լաւ պատրաստուած տղամարդ:

Ահա թէ ինչո՞ւ էր ոգևորուած Արծրունին:

Այն ժամանակից տարիներ անցան. մենք տասնեակ բարձրագոյն կրթութիւն ստացած կանայք ունենք. Եւրոպայում համալսարանական քաղաք չկայ, ուր հայ ուսանողի կողքին նստած չլինի և հայ ուսանողուհին: Հայ աղջիկն այժմ նոյնքան հեշտութեամբ է զիմում դէպի Եւրոպա, որքան և հայ երիտասարդը: Ազգային նահապետական կեանքը՝ և այս դէպքում, նոր հովերի առաջ լայն բացեց իր դռները. նա չվախեցաւ իր աղջիկ-զուակը հազարաւոր վերստելով մեն-մենակ, իրանից հեռու ուղարկել:

Հայը ե՞րբ է խորշիկ օգտակար, լուսաւոր նորութիւնից: Սա նրա խոշոր առաքինութիւններից մէկն է:

Եւ գնացին հայ օրիորդները Եւրոպա խմբերով. գնացին, ապրեցին և վերադարձան:

Արդե՞ւնքը...

Այս վճռական հարցի առաջ ցնդւում է վարդագոյն պօէզիան և սկսւում է ամենաբանալ իրականութիւնը: Խմբերով Եւրոպա դիմող հայ կանանց հետ կապուած յոյսերը լոկ պատրանքներ էին, որոնք օր աւուր լուծւում էին վաղորդեան շաժանդադի պէս, և իրականութիւնը երևան է հանում ամենադառն հասարակական յուսախարութիւն:

Հայ կրթուած կիներ մինչև այժմ ոչինչ չտուեց իր ծննդա-
վայրին, մեր անմխիթար և կարօտ իրականութեան: Նա
միանգամայն անպէտք հանդիսացաւ: Մեր կեանքի վրայ նրա
բարեբար ազդեցութիւնը որևէ կերպով մինչև այժմ չարտա-
յայտուեց: Մեր հասարակական կեանքի հորիզոնի վրայ և ոչ
մի կանացի անուն չբարձրացաւ:

Այժմ ստեղծուել է կրթուած հայ կանանց մի ամբողջ
դասակարգ, որին մենք չենք քաշուում անուանել՝ մտաւորապէս
ամուլ և մեծ մասամբ հասարակական բնագոյներից զուրկ մի
բազմութիւն:

Բարձրագոյն կրթութիւնը հայ կնոջ համար դարձաւ այն
սովորական զարդերից մէկը, որոնց կարիք ունի կիներ իր
սին պշրանքի, իր կոկետութեան համար և նրանով նա նոյն-
քան հպարտ է, որքան իր ժամացոյցի ոսկէ շղթայով, կամ ա-
ղամանդադարդ մատանիներով:

Ձարմանալի չէ, որ այս պայմաններում, նրա իղէալական
ողիսականը՝ մեծ մասամբ, վերջնականապէս կնքուում է աւե-
լի կամ պակաս յաջող ամուսնութեամբ, որը՝ վրայ է հասնում
ճիշտ ժամանակին, ձանձրալի և աննպատակ գոյութեան պա-
րապը լցնելու համար:

Գեղեցիկ պօէմայի անհամ վախճանն է սա: Սրա համար
արժէք միթէ Եւրոպա գնալ, այնքան եռանդ և դրամ մսխել:

Այս հարցը ոչ որի չի զբաղեցնում այլևս, երևոյթի բոլոր
այլանդակ հակասութիւնը չի նկատուում, որովհետեւ վաղուց
հետէ հասարակութիւնը սովորել է տեսնել հայ օրիորդների
չուն գէպի Եւրոպա, առանց նրանցից որևէ լուրջ բան ըս-
պասելու: Միջոցը՝ դարձել է նպատակ: Ամենքն էլ գոհ են,
և՛ գնացնողները և՛ ուղարկողները:

Սակայն ռւր է պատճառը այս ցաւալի երևոյթի: Ի՞նչին
պէտք է վերագրել կրթուած հայ կնոջ այս մտաւոր մնանկու-
թիւնը: Ինչո՞ւ համար միայն մեր մէջ կրթուած կիներ պիտի
անկարող հանդիսանար որևէ հասարակական դեր կատարելու
գեղարուեստի, գրականութեան, գիտութեան և այլ ասպարէզ-
ներում:

Ահա հարցեր, որոնց լուսաբանութիւնը կապուած է մի
ամբողջ շարք ծանրակշիւ հանգամանքների հետ, և որոնք շօ-
շափում են մեր ամենակենսական, ամենաբարձր հոգեկան շա-
հերը:

Առ այժմ մի կողմ թողնենք աւելի ծանր պահանջները,
ընդունենք, որ փիլիսոփայ, գիտնական, հանրածանօթ մասնա-
գէտ հայ կիներ դեռ մի անկաշիւութիւն է, շնորհիւ շատ հաս-

կանալի պայմանների, որոնց վրայ տեղը չէ այստեղ ծանրանալ: Տարօրինակ չէ սակայն, որ մինչև այժմ մի հատիկ տաղանդաւոր կին-գրող, կին-բանաստեղծ չունեցանք անքան կրթուած օրիորդների մէջ: Ինչո՞ւ համար այս ընդհանուր ամլութիւնը: Հնամբաւոր է միթէ ենթադրել, որ բարձրագոյն կրթութեան հետամտում են բացառապէս անտաղանդ, անշնորհ հայ աղջիկները: Այսպիսի անհեթեթութիւն, անշուշտ, անկարելի է ընդունել. ամենապարզ տրամաբանութիւնը կը բողբոջէ դրա դէմ: Նշանակում է կան այլ պատճառներ, աւելի լուրջ, աւելի ծանրակշիռ, քան այդ կարծւում է սովորաբար:

Մեր խորին համոզմունքով այս տխուր երևոյթը պայմանաւորող հանգամանքները սխալ կը լինէր որոնել հայ օրիորդների անձնական յատկութիւնների, նրանց բնածին խառնուածքի, հոգեկան կարողութիւնների մէջ, այլ այդ բոլորից դուրս, արտաքին աշխարհում: Հայ աղջիկը իր օտար ընկերուհիներից յետ չի մնայ ո՛չ ձիրքերով, ո՛չ աշխատելու պատրաստականութեամբ ու տոկունութեամբ և ո՛չ էլ եռանդով:

Այդ բոլորն ունի նա, շատ անգամ, յաւելուածով: Բայց այնուամենայնիւ, նա՝ մեծ մասամբ, ինչպէս ասացինք, մնում է մտաւորապէս համր և ամուլ: Եւ դա այն պարզ պատճառով, որ նա բարձրագոյն կրթութեան է դիմում միանգամայն առանց հարկ եղած բացիօնել, տրամաբանական և լուրջ պատրաստութեան: Իր ժառանգական յատկութիւնների և ստացականի մէջ այնպիսի անտաղանդիւմ է իշխում, որ վերջիվերջոյ նրա հոգում և գլխում ստեղծւում է մի արսուրդ: Սովորում է տարիներ շարունակ, բայց մնում է միշտ տգէտ. տգէտ իր մայրենի լեզուի մէջ, տըգէտ իր ցեղի, իր անցեալի վերաբերմամբ, և որ ամենից տըխուրն է, նա չի ճանաչում, չի հասկանում նոյնիսկ այն իրականութիւնը՝ որի մէջ ապրում է, այն ժողովուրդը, որից նա բղխել է: Ագնիւ ու գեղեցիկ ներշնչումների խկական և միակ աղբիւրը այսպիսով գոցւում է նրա համար: Իսկ առանց ներշնչումների գրականութիւն և գեղարուեստ լինել չի կարող: Մայր ցամաքից կտրուելով՝ նա կորցնում է աչքից նաև կղզին, դէպի ուր առագաստ էր բացել, և այնուհետև, տարւում է փոթորկոտ ծովերի վրայ անդեկ, աննպատակ. մինչև իր կեանքի վերջը: Օտար լեզուն և ոգին անկարող չլինում ըմբռնել անհրաժեշտ խորութեամբ և լայնութեամբ: Սեփական լեզուն հազիւ թոթովում է: Իր ժողովուրդը չի գգում, որովհետև նըրան չի ճանաչում, նրա յոյզերը և ցաւը ապրել չի կարողանում: Նա ո՛չ այս է և ո՛չ այն: Նա մի ոչնչութիւն է: Այս պայմաններում զարմանալի չէ նրա հոգու ամլութիւնը. զարմա-

նալի չէ, որ նա անցնում է առանց որևէ հետք թողնելու մեր կիսներում, ուր կոչում էր զործելու: Նա՛ հասարակական տեսակետից՝ աննպատակ ծախսում, խելագարորէն վատնում հարստութիւնն է: Նա պղնձում խոսքն անապատն է, մեր առանց այն էլ անապատներով հարուստ կեսնքի մէջ: Բնութիւնը չի կտրելի անապատի կերպով խեղաթիւրել...

*

Հայ «Բայրընը».— Գուր չէր լսել անշուշտ, ընթերցող, բայց նա ծնուել է հայկական այդ Բայրընը: Եւ, ինչպէս սովորաբար պատահում է հսկայ մեծութիւններին, որոնք բարեհաճում են աշխարհ գալ մեր խեղճութիւնը մխիթարելու համար՝ հայ Բայրընը մնացել է տակաւին չզնահատւած և անծանօթ: Նա հրատարակեց իր բանաստեղծութիւնների ժողովածուն: Բայց մնաց անծանօթ: Այն ժամանակ նա դարմացած՝ զայրացած հասարակութեան առաջ շարուեց իր դրաման: Շըպլըրանց և սպասեց: Բայց սրբապիղծ ամբոխը ծնկաչոք չստաց նրա ոտների տակ... Անմիտ հասարակութիւնը մնաց խուլ և համբ...

Հասարակական այս սև, չտեսնուած ապերախտութեան, ժամանակ է տակայն վերջ տալ: Եւ մենք շտապում ենք յայտարարել, որ այդ անպիտոյած հանճարը՝ ուսուցչի համեստ անուան տակ թաղնուած պ. Սաչատուր Բարայեանն է:

Թող ներքի մեզ պարունը մեր համարձակութիւնը, եթէ մենք պարտաւորեցինք անել այս վիթխարի յայտնութիւնը: Ուրովհետեւ, դուրս է գալիս, որ հասարակական այս տնարդար վերաբերմունքի մէջ «Մուրճ»-ը խոշոր բաժին ունի: Գոնէ այդպէս է երևում պ. Ս. Բարայեանի մի հայհոյական գրութիւնից, որ նա ուզել էր խմբագրութեանը: Եւ միւս կողմից սարսափում ենք, որ չլինի թէ հանճարեղ երիտասարդը իր արդար զայրոյթի մէջ իր գրիչը փշրի (նա այդ սպասում է !) և մենք մնանք յաւիտենական յանցաւորներ հայ ազգի առաջ: Անկարելի ապուշութիւններ և փողոցային հայհոյանքներ այն կոյտը, որ «բանաստեղծ» Բարայեանը ուզել է «Մուրճ»-ին՝ ի պատասխան նրա բանաստեղծութիւնների և դրամայի քննադատութեան, անշուշտ անհնարին է հրատարակել, զոնէ հասարակական ճաշակն ու խիղճը չվիրաւորելու համար: Քաղենք այնտեղից այն գոհարները, որոնք վկայում են, թէ մենք իրօք մի հայ Բայրընի հետ զործ ունենք: Գտնելով՝ որ «Մուրճ»-ի քննադատութիւնը արդիւնք է կրքի թելադրութեան, (հիմնալի է, այնպէս չէ, մենք նախանձել ենք Սաչատուրի զաւինիներին !) «հանճարեղ բանաստեղծը» բացագանչում է. «Ապուշներ... Եւ ի՞նչ

զարմանալու բան կայ, երբ մեզ պէս փոքր և անզարգացած ազգերի մօտ անդի ունի նոյնը, ինչ որ աւելի սարսափելի և վատթար կերպով տեղի ունէր անգլիացիների պէս առաջադէմ ազգի մօտ, երբ առաջին անգամ էր գրական ասպարէզ իջնում Բայրընի պէս հանճարը: Այո, պ. Բարայեան դուք կասարեւապէս իրաւունք ունիք, բայց մոռացել էլ էք մի փոքրիկ մանրամասնութիւն—անգլիացի Բայրընը կապ էր, իսկ դուք ասում են, շատ ուղիղ քայլում էք: Ափսոս...

Բայց պ. Բարայեան մեզ հետ համաձայն չէ: Նա հաւատացած է, որ ինքը առանց կադալու էլ Բայրըն է: Եւ միութարում է իր վշտացած սիրտը նրանով՝ «որ մարդկանց արժանապէս պնահատում են. յետագայ սերունդները նրանց մահից յետոյ, երբ անցնում է կրքի թագաւորութեան շրջանը, որ չի ուզում ուրիշի արժանիքը ճանաչել, կամ մեծութիւնը խոստովանել»:

Ընթերցողը տեսնում է պարզապէս, որ մենք գործ ունենք մեծութեան մանիայով բռնուած մի մարդուկի հետ, և զարմանում է, որ մենք հարկ ենք դառնել զբաղուել նրանով: Բայց դժբախտութիւնն այն է, որ այս փաստը ընտրող է, ոչ զընտելների և երեսայամիտ գլուխների մի ստուար բազմութիւն՝ աւելի կամ պակաս չափով նոյն հիւանդութեամբ է բռնուած: Փորձերը, որքան և նրանք խալ, անյաջող լինին, ինքն ըստ ինքեան դատապարտելի չեն կարող լինել: Աւելին կ'ասենք, որքան շատ՝ այնքան լաւ. միշտ «բազումք են կոչեցեալք և սակաւք ընտրեալք»: Բայց երբ իւրաքանչիւր սկսնակ, նորեկուկ, իրան Բայրըն է կարծում, երբ երկու տուն «ոտանաւոր» թիւող տգէտը՝ քննադատութեան ձայնին, խորհրդին ականջ չենելու, սովորելու փոխարէն՝ անմիտ գոռոզութեամբ հանգչում է իր չվաստակած դափնիների վրայ, այստեղ արդէն ներողամտութեան խօսք անգամ լինել չի կարող:

Յանցանք է գործում միթէ քննադատութիւնը, երբ տաղանդի մի յետին, կասկածելի նշոյլ չտեսնելով մի ամբողջ տեսրակի մէջ, խորհուրդ է տալիս հեղինակին ձեռք վերցնել ոտանաւոր թխելուց և աւելի օգտակար աշխատանքի նուիրել իր ոյժերը: Սա մի բարեմիտ, ուշադիր և բարեխիղճ վերաբերմունք է, որին այնպիսի տգէտ, անամէջ մեծամտութիւններ, ինչպէս Բաբայաններն են, պատասխանում են ամենագոհեհիկ, ամենափողոցային, ամենաստորացուցիչ լուտանքներով, հայհոյանքներով:

Սա մի փաստ չէ, այլ մի ամբողջ երևոյթ:

Մենք ճանաչում ենք էջմիածնի ձեմարանի մի քանի դպրո-

յականներ, որոնք թողել, հեռացել են ուսումնարանը, գտնելով, որ այնտեղ այլևս սովորելու ոչինչ չկայ, որ ժամանակը հասել է գրականութեամբ զբաղուելու: Եւ նրանք կը գործադրեն իրանց սպառնանքը: Վաղը կը տան մեզ à la Բարայեան «բանաստեղծութիւններ» այն էլ առանձին հրատարակութիւններով...

Բայրընները այդպէս հեշտ չեն ծնւում: Նրանք նախ և առաջ իրանց էպոխայի ամենակրթուած մարդն են լինում: Տաղանդը՝ մի ծաղիկ է, որ փթթել կարող է միայն բաղմակողմանի, խորը կրթութեան, լայն զարգացման հողի վրայ: Տարաբախտաբար, ներկայ դէպքում, ոչ զարգացումը կայ և ոչ տաղանդը:

Իսկական բանաստեղծները նոյնիսկ իրանց առաջին փորձերի մէջ երևան են գալիս: Եւ նրանք երբէք այդքան ապուշ մեծամտութիւնով ուսած չեն լինում, ինչպէս են Բարայեանները:

*

Բարի խորհուրդներ.—«Մուրճի» և առ հասարակ հայ գրականութեան սրտացու, նախանձախնդիր բարեկամներն անթիւ են... խօսքով: Խրատներ, խրատներ, բաղմապիսի, խորախորհուրդ, իմաստուն, և որ զլխաւորն է՝ հեշտ իրադործելի: Պէտք է ենթադրել, որ խմբագրութեան տարօրինակ յամառութիւնն է պատճառը, որ նա չկարողացաւ օգտուել այդ խրատներից և 5—10 հազար բաժանորդ, տասնեակ հազարների նախահաշիւ ունենալ: Կամ գուցէ նա չգիտէ, թէ ի՞նչ են մտածում դրսում նրա բարեկամները «Մուրճի» առաջադիմութեան համար:

Իւրաքանչիւր ազնիւ հայ մարդ՝ իսկապէս պարտական է իր գիտցածներն ու լսածները շտապով հաղորդել խմբագրութեանը, որ նա այլ ևս անգէտ չձևանայ: Ես կատարում եմ պարտքս:

Խօսակցութիւնը տեղի ունէր մի սեղանի շուրջ:

Սեղանակիցներից մէկն առանց հանաքի, ինչպէս Ֆրանսիացին կ'ասի՝ sans rire, եռանդով ապացուցանում էր, որ եթէ «Մուրճը» իր շահերը հասկանայ, պէտք է անմիջապէս սկսի հրատարակել իր էջերում... Աստուածաշունչը:

—Սա այն առաւելութիւնն ունի, պարոններ,—շարունակեց նա ազնիւ ոգևորութեամբ—որ նախ թերթը դրա համար հոնորար, տողաւարձ վճարելու պէտք չի ունենայ և երկրորդ՝ որ զլխաւորն է, հայ ժողովրդի ցաւած սրտում վերջին ժամանակ ծագած կրօնական թերահաւատութիւնը վերստին կ'ամրապնդի և բարոյականութեան, առաքինութեան նուիրական ուղին կը

հալթի իր ընթերցողների առաջ: Եւ որքան բաժանորդներ կ'ունենայ, վերջացրեց նա ինքնաբաւական կերպով:

Մի ուրիշը՝ նոյնքան ազնիւ և սրտացաւ պարոն, իմանալով, որ «Մուրճ»-ը պոստին մեծ ծախս է վճարում, առաջարկեց մի վերին աստիճանի գործնական միջոց՝ ազատուելու այդ անպատեհութիւնից:

— Փոխանակ «Մուրճ»-ը պոստով ուղարկելու բաժանորդներին, լաւ չի՞ լինի վարձել մի քանի տաճնեակ չարվազարի ձիեր և այդպէս կատարել էքսպեդիցիան...

— Հնաւ է, շատ է հաստ այդ ամսագիրը, պարոններ—առում էր մի այլ սրտացաւ բարեկամ— իհարկէ շատ ծախք կը լինի... ախր հայերին ի՞նչ կը սաղի այդքան հաստ ամսագիր: Մենք պատիկ ազգ ենք. համեստ լինինք: Անհամեստութիւնը, գոռգութիւնը միշտ պատժում է: «Մուրճ»-ը զո՞ն է գնում—և այդպէս էլ պէտք է—իր գոռոց մեծամասնութեան, իր անհամեստութեան: Եւ ճիշդն աւելորդ բան կայ այդ հաստ գրքի մէջ: Վերցնենք օրինակ վէպերը... Առաջէք խնդրեմ, ես ի՞նչ պարտական եմ ուրիշի երեակայած, յերկրած, սարքած ստերը կարգալ: Յետոյ, Վանայ նահանգի մասին... Ես ռւր, Վանն ռւր... Տառետով փաւն է միայն ինձ յիշեցնում թէ աշխարհում Վան կայ: Բանաստեղծութիւններ... աօ «մուրճը» պէտք է վերցնել և ուղղակի նրանց «քեալին» իջեցնել: Աշխարհում ի՞նչքան փիսուսութիւն կայ, այդ պարտաւ, դատարկապորտ ձրիակերների գլխից է դուրս գալիս: Բանաստեղծութիւններ... էլ ռւր մէկն ասեմ: Իմ կարծիքով շատ լաւ կը լինի «Մուրճ»-ում տպել մի քանի մասնագիտական յօդուածներ միայն և ամիսը մի յիսուն երեսանոց տետրակ գուրս տալ: Այն ժամանակ, տեանենք, այդքան ծախք կը լինի:

Մինչև վերջը լռութեամբ այս «բարի խորհուրդները» լսող մի երիտասարդ, յանկարծ սոքի կանգնեց ու դիմեց վերջին խօսողին.

— Ո՛չ, դուք սխալում էք՝ պարոն, սխալում էք մանաւանդ բանաստեղծութեան մասին ձեր յայտնած սղէտ կարծիքի մէջ: Ես այդ թոյլ չեմ տայ ձեզ: «Մուրճ»-ը տուժում է, ոչ թէ բանաստեղծութիւնների շատութիւնից, այլ նրանց կատարեալ բացակայութիւնից, այն, կատարեալ բացակայութիւնից... Տուէք բանաստեղծութիւն, այն, իսկական բանաստեղծութիւն, և դուք կ'ունենաք բաժանորդներ: Բայց այդ խմբագրութիւնը անշնորհ է տալանդաւոր գրուածքները ջուլելու: Ապացոյց.— անն. անցեալ օրը՝ ես տանում եմ նրանց մի ոտանաւոր, տանում եմ՝ ցաւելով թերթի վրայ. խոմ չի կարելի, ճշշ-

մարիտ, թոյլ տալ, որ հայոց միակ ամապիրը տուժի բանաստեղծութեան պակասութիւնից: Այո, տանում եմ, և ի՞նչ էք կարծում... մերժում են: Բայց ես պահել եմ այդ բանաստեղծութիւնը իմ ծոցում և պիտի պահեմ, որպէս մշտական անարգանք, այդ ինքնահաւան խմբագրութեան: Ահա ես կը կարդամ ձեզ նրա առաջին տունը, միայն առաջինը. ֆնացածը ինքներդ կարող էք գուշակել տաճնը կարգաւ:

Իլլլլլլ

Երկինքն հետք չեւ-չեւ տարաւ ունքերը,
Բացաւ դարնան կարմրակամար կուպքերը,
Աղջի, հերիք, իմ աչքի լոյս, եկ տաններ արօտ
Տրոգիկ տրիսիկ պտինքը մեր ու այծերն:

Դասեցէք... վերջացրեց նա մի հպարտ հայեացքով ընդ-
գրկելով սասանումը բազմականներին:

Դժբախտ արեւելքը շատ իմաստուն առածներ ունի, որոն-
ցից ինքը երբէք չի օգտուել: Յիշում եմ դրանցից մէկը. «Որբին
խրատ տուող շատ կը լինի, բայց հաց տուող՝ բնաւ»:

*

Յերանից մինչև ականջ.—«Արարատի» վերջին համա-
րում Ատրպատականի նախկին առաջնորդ, «Աշխարհի դատա-
տանի» հեղինակ՝ տէր Նզիշէ ծայրագոյն վարդապետ Մուրադ-
եան սէր է բարոյում, աւետարանական սէր...

Չգիտեմ ուրիշներն ի՞նչպէս, բայց ես կարդալով այդ սի-
րագեղուն, հոգեպարար յօդուածը՝ ակամայ յիշեցի այն մի քանի
թաւրիպցիներին, որոնց ամիսներ առաջ պատահել էի դիպուա-
ծով: Նրանք վշտացած սրտի դառնութեամբ խօսում էին ի-
րանց փակ դպրոցի, իրանց փողոցն ընկած գաւալների մա-
սին:

—Ծայրագոյն դժբախտութիւնն եղաւ, պարոն, ծայրագոյն
խայտառակութիւն մեր խեղճ դպրոցի գլխին, ասում էր նրան-
ցից մէկը:

—Այդ բոլոր գանգատները մենք շատ լսեցինք, ասացի,
այժմ ժամանակ է մտածել դպրոցը վերաբացելու մասին:

—Հէշտ է տեղ, բայց ցաւն էլ այն է, որ չենք կարողա-
նում բաց անել, նա՛ւ արդարն ենք ասում, այնպէս է փակել,
որ էլ չենք կարողանում բաց անել. էլ իրար չենք հասկանում...
Ծայրագոյն խայտառակութիւն...

Նա-ն տէր Նզիշէ ծայրագոյն վարդապետն էր:

Արդար լինինք. գուցէ Նզիշէ վարդապետի վրայ բար-
դուած մեղադրանքները մասամբ չափազանցութիւն են, գուցէ

մեր տեսած մարդիկ նրա հակառակորդներից էին: Բայց, այնուամենայնիւ, իբրեւ անհերքելի փաստ է մնում այն՝ որ Լիւլաւայի դպրոցի փակման առիթ տուող կոիւնների մէջ Նդիշէ վարդապետը կուուող կողմերից մէկն էր, և ասում են, ամենահռանդունը: Այն աւերիչ եռանդը և այս սիրոյ քարոզը բղխում են միևնոյն սրտից: Անշուշտ «փոքրիկ» հակասութիւն կայ երկսի մէջ, որ Նդիշէ վարդապետները միշտ կարողանում են հաշտեցնել: Իսկ հասարակական կարծիքը միշտ bon enfant, հեշտութեամբ է մոռանում անցեալը: Ահա ինչո՞ւ կագ ու կուրի հեղինակը կարողանում է այժմ սէր քարոզել: Բայց թվ ժամանակ ունի գնալ նրա բերանից մինչև ականջը չափել և միևնոյն շրթունքների վրայ սիրոյ և ատելութեան քարոզի հանելուկը լուծել...

*

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պոռ-Արսուրի անկումը—Մովսես Բոժեսպենսկին Մադակասկարի մօտ։—Քաղաքական ընդհանուր դրուքներ։—Լուիզա Միշելի մահը։

Ութ ամսուայ պաշարումից յետոյ, զեկտեմբերի 20-ին ընկաւ Պոռ-Արսուրը գէներալ Նոգիի յամառ և սխտեմատիկ հարուածներէ տակ։ Յաղթող ճապոնացին ոչ առաջին անգամ ասպետական վեհանձնութիւն ցոյց տուաւ իր քաջ ախոյեանին։ Ռուս գէներալներին և օֆիցէրներին իրաւունք էր տրուած պատուով թողնել բերդը և վերադառնալ հայրենիք, եթէ խօսք տան մինչև տոյ պատերազմի վախճանը չմասնակցել կռուին։ Այդ խօսքը տուին գէներալ Ստեսսէլի հետ և բազմաթիւ օֆիցերներ, իսկ գէներալներէց Սմիրնովը, Ֆոկը, Գորբատովսկին և Վիրէնը գերադասեցին բաժանել գերութեան դառնութիւնները իրանց զինուորներէ հետ միասին։ Բերդի պաշտպանութեան ողին—գէներալ Կոնդրատենկօն սպանուել էր մի քանի օր առաջ։ Կապիտուլիացիայի (անձնատուութեան) մտնրամասնութիւնները ցոյց տուին որ թէև գէներալ Ստեսսէլը ունէր դեռ ևս բաւական բրինձ, ալիւր, աղ, 2 հազար ձի, 546 թընդանօթ և առատ սպիտակ պաշար, սակայն, երբ ճապոնացիները տիրեցին գլխաւոր ամրութիւններին, նա այլ ևս աննպատակ համարեց շարունակել արիւնհեղութիւնը և գերադասեց անձնատուր լինել իր 25 հազար զօրքով, որի մեծ մասը հիւանդ էր կամ վիրաւոր։ Եւ այսպէս ընկաւ այն ամրութիւնը, որ տասը տարի շարունակ կռուախնձոր էր դառել Հեռաւոր Արեւելքում։ Չի կարելի չխոստովանել որ արջի ծառայութիւն մատուցին Ռուսաստանին նրա բարեկամ Ֆրանսիան և Գերմանիան, որոնք 1895 թուականին խլեցին յաղթող ճապոնացու ձեռքերից համաշխարհային ողբերգութեան այլ բեմը, յանձնելով Ռուսաստանին, որպէս զի շարունակուի նրա վրայ արիւնհեղ ներկայացումը ի մեծ սւրբախութիւն արիւնուռչա Ջոն-Բուլի...

Հետաքրքրական է սուս հասարակական կարծիքի վերա-

բերմունքը ղէպի այդ սարսափելի հարուածը. միշտ կեղծ շովինիստները à la Սուվորի և Գրինգոուտ ի հարկէ շտապեցին ցոյց տալ որ սուսնձին ոչինչ չի պատահել, և թէ «եռպոշկաներին» այնուամենայնիւ պէտք է ջարդ ու փշուր անել, և այլն և այլն, սակայն ուսն գիտակցող պատակարգի լաւագոյն ներկայացուցիչները շատ լուրջ նայեցին հարցին և քաջութիւն ունեցան առանց յուսահատական կոյժ կեղծ հայրենասիրական աղաղակների պարզիկ ցաւալի երեսթի նշանակութիւնը: Ահա ինչ ասաց, օրինակի համար, «Русь. Бѣда.» թերթը. «Պորտ-Արտուրը—Ռուսաստանը չէ: Ռուս ժողովրդի մեծամասնութեան համար դա ինչ-որ հեռուոր, անյայտ, անհասկանալի և խորթ մի բան է: Չինական հողի ինչ-որ մի կտոր, ուր մենք անձնափոխանութեամբ մտանք, այնտեղ խրոսելու նպատակով: Չիլիի Պորտ-Արտուրը—միայն աւելի պակաս հողեր և ծախքեր կ'ունենանք: Սակայն Ռուսաստանը չի մոռնալ այդ անհելի սպանդանոցը, անհետատես քաղաքաքանութեան այդ տրագիկական վախճանը, ժողովրդական այդ ծանր և զուր զոհերը: Այդ զոհերը—միաժամանակ և միժ պատեր են: Նրանք պէտք է մեզ խելքի բերեն, պէտք է համոզեն մեզ բոլորիս, որ ոչ այնտեղ, մեզ խորթ հեռուոր Արեւելքում, պէտք է մենք տեսնենք մեր նպատակները, որոնք մեր բարօրութիւնը, մեր կորուստով աշխատենք խլել օտար և մեզ անպէտք հողեր, այլ այնտեղ, Ռուսաստանում, մեր մէջ, մեր հողի վրայ, պէտք է մենք մտածենք մեր սեփական վերաշինութեան մասին»:

Այդ նոյն օրը, երբ կատարուեւ էր Պորտ-Արտուրի յանձնումը ճապոնացիներին, ծովակալ Բոժեստովենսկու նաւատորմը հասել էր արդէն Մաղապատկար կղզու ափը, իսկ Ֆելկերզամբ իր նաւատորմով Ջիրուսիից ճանապարհ էր ընկել, նպատակ ունենալով նոյն կղզին: Այժմ հարց է ծագում. միտք ունի՞ որ Բոժեստովենսկին շարունակի իր ճանապարհը ղէպի Վլադիվոստոկ, թէ աւելի լաւ է նա վերադառնայ կամ սպասի երբորդ նաւատորմդին...

Մինչ այդ երկու պետութիւնների վիթխարի պայքարը շարունակում է ամեն օր արեան և սուրումների սոսկալի տեսարաններ ներկայացնել—միւս պետութիւնները զբաղուած են իրանց անային փոքրիկ գործերով, իւրաքանչիւր իր սեփական ցաւերի յետեից է ընկած. Ֆրանսիան դառնում է որ Կոմբըր արդէն բաւականաչափ սեղմեց կղերականութիւնը, իսկ սոցիալական բեֆորմների համար այլ զեկավարներ են հարկուոր. Աւստրո-Ունգարիան տարուբերում է բիւրոկրատիական

սահմանադրական անվերջ անկարգութեան մէջ և, ինչքան էլ փոխ-
խում է իր առաջին մինիստրներին, ինչպէս այժմ Կեօրեքին, այ-
նուամենայնիւ ներքին անցորդութիւնը չի վերականգնում, որով-
հետեւ մի անյուծելի պրոբլեմ է զրել իր առաջ—իրար հետ կապել
կուլտուրական սպլուիւններ, նոյն համակենցազում անհատ-
տար իրաւունքներ շնորհելով զրանց։ Գերմանիան պարզացնում է
իր գեշեֆտմախքութիւնը Մերձասոր Արեւելքում և շարունակում
զօրք ուղարկել Ծայրագոյն Աֆրիկա, մի ինչ—որ սկամորթ ցեղ
«կուլտուրական միջոցներով ֆատէլլանգլի» գրառներ գար-
ձնելու նպատակով... Իտալիայում արմատական և բանուորա-
կան շարժումները չեն կարողանում սահմանադրական կարգով
զօրեղ նուաճումներ անել... Անգլիան զբոսնում է իր զօրքերի
և նուառորմիկ սովորացման և վերակազմութեան հարցերով.
Թիւրքիան սուսիկ—փուսիկ «ըլֆորմներ է» մտցնում Մակեդո-
նիայում և իր ստիական նահանգներում, ուր քրդի և տաճկի
զէնքից մազապարծ կզածին սովն ու ցուբան է սպանում։ Մի
խօսքով ամեն բան գնում է իր կարգով,—բոլորն էլ իրրի թէ
երջանիկ են... Եւ զարմանալի է որ բոլոր մարդիկ այնքան
լատառեալ չեն, որ ներքին հրճուանքի սղեկցութեան տակ տըլ-
ախնիներ տան ու... դանում են յոռետեսներ...

Այդ յոռետեսները չափազանց գանգաղաշարժ են համա-
րում սոցիալական էվոլյուցիայի առաջնադասումը, յոյս չունեն
որ նոյնիսկ սահմանադրական կարգերով յաղթանակի արդա-
րութիւնը երկրի վրայ։ Եւ ահա մի Լե Տոլստոյ անհատի ներքին-
բարոյական վերածնութեան մէջ է գտնում փրկութիւնը, մոռանա-
լով որ այդ ներքին—բարոյական ինքնակատարեւագործութեան
համար անհրաժեշտ է անհատի կատարեալ ազատութիւնը, որ ս-
պանովում են միայն սահմանադրական կարգերը, մի Լուիզա Միշէլ
տաճկի հետու է գնում չարիք համարելով նոյնիսկ որ և հասարա-
կական կազմակերպութեան գոյութիւն։ Այդ նշանաւոր անիշխա-
նականը վախճանուեց եօթանասուն տարեկան հասակում։ Նա
մինչև վերջ անվեհեր քարոզիչ էր իր համոզմունքների, պատ-
րաստ էր զէնքը ձեռքին կռուել բարբիկայների վրայ։ Բազմա-
թիւ անգամ բանտարկուած, աքսորուած Ֆրանսիայից, նա ա-
մեն տեղ շարունակում էր իր գործունէութիւնը, պահպանելով
իր ապրուստը գասերով և գրական աշխատանքով։ Նրա գրչին
պատկանում են մի քանի վէպեր, սրոնց մէջ նա բնականաբար
հանգիստանում էր իրրի ներկայ հասարակական-քաղաքական ա-
մեն տեսակ կարգերի ամենախիստ քննադատ։ Իրրի անհատա-
կան ազատութեան ամենածայրայեղ ջատագով՝ նա ընկերավա-

լուծիւնը նոր ձևի ստրկութիւն էր համարում մարդկութեան համար:

Լուիզա Միշէլն, ինչպէս և նրանից շատ աւելի հանճարեղ մտածողներ, անշուշտ սխալւում էր իր տեսութիւնների և ձեռնարկների մէջ, սակայն ռվ է այն մարդը որ ըմբռնի ճշմարտութիւնը ամբողջապէս: Այդպիսի մի անհատ չի տուել ամբողջ մարդկութիւնը, սկսած իր գոյութեան առաջին օրից, և, երեխ, երբէք էլ չի տալու... ճշմարտութիւնը ընդգրկել ամբողջապէս նշանակում է հասկանալ անսահման տիեզերքը, վճռել մարդկային երջանկութեան իդէալը: Իսկ ռրն է այդ իդէալը—բացարձակ որոշում չի տալ և ոչ մի փիլիսոփայ: Այն ինչ մեզ համար իդէալ է համարւում, արդեօք իդէալական կը լինի ապագայ սերունդների համար էլ, այդ մենք չենք կարող վճռականապէս յայտնել: Ամեն բան համեմատական է, հետևաբար ծաղր ու ծանակի կամ բացարձակ դատապարտութեան չեն արժանի Լուիզա Միշէլի նման անձնաւորութիւնները, որոնք իրանց ժողովրդութիւններով անգամ մատնանիչ են անում հասարակական հիւսուածքի այլանդակութիւնները: Իսկ քննադատութիւնը առաջադիմութեան մի տարրն է...

Լ. Ս.

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Русская Мысль»-ը իր դեկտեմբերի համարում աշխատում է ձեռնարկել ռուս հասարակության ազատամիտ մասի ժամանակակից ցանկութիւնները:

«Ձանազան թերթերի, ևս առուել, զանազան ժողովների և խմբերի կարծիքները ի հարկէ, խիստ բազմազան են, ասում է ռուս թերթը, բայց առ հասարակ այդ բոլորը կարելի է արտայայտել ընդհանուր ընտանրութիւն կրող մի քանի յանկուժիւնների մէջ: Համաձայն այդ ցանկութիւնները՝ մեր հասարակական և պետական կեանքի կանոնաւոր ընթացքը և զարգացումը հնարաւոր է միմիայն այն դէպքում, երբ կը ստեղծուի պետական իշխանութեան և հասարակութեան մէջ սերտ կենդանի յարաբերութիւն և միութիւն: Նրանց փոխադարձ յարաբերութիւնները պէտք է հաստատուած լինին այն ընդհանուր սկզբունքների ընդունելութեան և իրագործման վրայ, որոնք ապահովում են անձի և մասնաւոր ընակարանի անբռնաբարեխօսութիւնը, խղճի, դաւանութեան, մամուլի խօսքի, ժողովների և ընկերակցութիւնների ազատութիւնը: Բոլոր այդ անհատական իրաւունքները հաստատարապէս պէտք է տարածուին ռուսական կայսրութեան բոլոր քաղաքացիներին վրայ: Եւ որպէս զի իշխող սկզբունքներն հիմնաւորապէս արմատներ ձգեն, անհրաժեշտ է կառավարութեան և հասարակութեան միութիւնը:

«Իւրաքանչիւր երկրի տնտեսա-

կան և քաղաքական կեանքի արագ և յաջող զարգացման գլխաւոր պայմանը՝ ժողովրդի ինքնուրոյն գործունէութիւնն է: Եւ քանի որ Ռուսաստանի ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը բաղկացած է զիւղացիներից, ուստի ամենից առաջ անհրաժեշտ է ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որ նրանց ինքնագործունէութիւնը և էներգիան մղումն ստանայ: Այդ նպատակին հասնելու համար հարկաւոր է զիւղացիների անձնական իրաւունքները, այսինքն նրանց քաղաքացիական և քաղաքական իրաւունքները հաւասարեցնել միւս զաւակարգների հետ: Հարկաւոր է ազատել զիւղական ազգաբնակչութիւնը նրա վրայ ծանրացող վարչական խնամակալութիւնից, ապահովելով նրան անկախ դատարանով:

«Քաղաքային և զեմսովօի հաստատութիւնների մէջ է գլխաւորապէս կեդրոնացած լինում տեղական հասարակական կեանքը: Որպէսզի այդ հաստատութիւնները կարողանան յաջողութեամբ իրագործել իրանց պարտականութիւնները, պէտք չէ որ զեմսովօի ներկայացուցչութիւնը հիմնուած լինի զաւակարգային սկզբունքների վրայ և անհրաժեշտ է գործի կանչել տեղական ազգաբնակչութեան բոլոր պատրաստ ոյժերը: Զեմսովօի հաստատութիւնները պէտք է մօտեցնել ազգաբնակչութեանը, ստեղծելով տեղական փոքրիկ զեմսովօյական միութիւններ, իսկ քաղաքային և զեմսովօի հիմնարկութիւններ իրաւասութիւ-

նը պէտք է տարածել տեղական կարիքների և շահերի ամբողջութեան վրայ: Անհրաժեշտ է յիշեալ հաստատութիւններին տալ հարկաւոր ինքնուրոյնութիւն և կարողութիւն: Եւ վերջապէս տեղական ինքնավարութիւնը պէտք է հաւասարապէս տարածուած լինի ուսական կայսրութեան բոլոր մասերի վրայ:

«Ահա այն ցանկութիւնները, որոնց վերաբերմամբ այժմ համաձայն է ուս հասարակութեան նշանաւոր մասը: Դրանք բոլորն էլ ունին բացառապէս քաղաքական բնաւորութիւն և այդ պատճառով երբեմն հակաճառութեան առարկայ են դառնում այն անձանց կողմից, որոնք անհրաժեշտ են համարում առաջ մղել անտեսական հարցեր, գտնելով որ վերջինները խոշոր կարեւորութիւն ունին մեր ներքին կեանքի համար: Այսպիսի հակաճատութիւնը սակայն մեզ թուում է թիւրիմացութեան արդիւնք: Եւ յիշեալ, այն ինչ առում է այժմ, և ինչ որ մենք կարծ կերպով ուսաջ բերինք վերեւում, բոլորովին չի ներկայացնում պետական և հասարակական գործունէութեան օրէնքների մի լիակատար ժողովածու: Սա ծրագիր է միմիայն ներկայ վայրկեանի. ցուցումն է՝ թէ ինչից պէտք է սկսել: Եւ անշուշտ հարկաւոր է, նախ առաջ բերել քաղաքական այնպիսի պայմաններ մեր հասարակական կեանքում, որոնք կարելի դարձնեն անտեսական և կուլտուրական խնդիրների մշակումը, ինչպէս և նրանց իրագործումը: Քաղաքական բեֆորմների կուսակիցները մէջ հագիւ թէ ճարուին շատերը, որոնք կարծէին թէ յիշեալ բեֆորմների մէջ պարունակուում է բոլորը՝ ինչ հարկաւոր է ուս ժողովրդին: Նրանց ահագին մեծամասնութիւնը անշուշտ հասկանում է, որ այդ բեֆորմները կազմում են միայն առաջին քայլը, բայց հենց այդ քայլը անհրաժեշտ է,

որպէսզի հնարաւոր դառնան յաջորդները: Միւս կողմից բազմաթիւ չեն այն մարդիկ, որոնց կարծիքով կարելի է անտեսական յուրջ բեֆորմներ իրագործել բնութկրատական միջոցներով: Ինչպէս կարելի է լուրջ կերպով զբաղուել անտեսական խնդիրներով այնտեղ, ուր օրինակ ընկերավարական բաւը հոմանիշ է խառնակիչի կամ աւագակի, և յամենայն դէպս ընկերավարականը համարւում է այնպիսի մարդ, որին հարկաւոր է առանց հարց ու փորձի բռնել և բռնալ նետել:

«Ահա թէ ինչու, մեր կարծիքով ներկայումս միանգամայն հնարաւոր է, որ սոցիալական և անտեսական խնդիրների մասին տարբեր հայեցակէտների տէր մարդիկ՝ առանց հրաժարուելու իրանց իդէալներից, համաձայնութեան գտնեն: Եւ այդ համաձայնութիւնը կը լինի քաղաքական այնպիսի պայմանների պահանջի վրայ, որոնք հաւասարապէս անհրաժեշտ են ամեն տեսակ արհեստական վարդապետութիւնների արտայայտութեան և տարածման համար»:

«Անսխիւ»-ի ղեկաւ. համարում գտնում ենք հետեւեալ տեղեկութիւնները՝ Ա. Խստիւ Արաբուրի՝ ծանօթ հայ բանաստեղծուհու մասին:

«Վիթթորիա Աղանուր ծնած է Փատուս քաղաքին մէջ, հայ հօրմէ մը և խտալացի մօրմէ մը: Իր հայրը անդամ հնդկահայ Աղանուր ծանօթ ընտանիքին, քարեպաշտ, խորագագ, ագնուասիրտ, «հին հայու» սիրուն ու հզօր տիպար մը եղած ըլլալ կը թուի, ինչպէս կ'երեայ այն յուզեալ բերթուածէն, զոր բանաստեղծուհին նուիրած է անոր յիշատակին: Վիթթորիայի ուսուցիչներն եղած են, ինչպէս ինքն իսկ հոնքն է մեզի տեղեկացնել ձաքումօ, Ծանկլա և Էնրիքօ Նենչիոնի. իր գրական հմտութիւնը շատ ընդարձակ է. իտալական գրականու-

թիւնէն զստ ծանօթ է երոպական դրականութեանց բոլոր մեծ գէմքերուն, ոչ մէկ բանաստեղծի չէ հետեւած ստեղծանք, օժտուած ըլլալով ինքնատիպ խտրողութեամբ մը: Մասնաւոր պաշտօն մը ունեցած է միայն Լէօփարդիի համար,— և արդէն անհնար է որիէ զբաղան նուրբ խառնուածքի համար Լէօփարդին կարգալի վտայ անոր նկատմամբ պաշտօն չունենալ: Բայց պաշտելով հանդիւրձ Լէօփարդին, անոր ալ չէ հետեւած. հետեւած է միայն իր անհատական հոգիին:

«Վիթթորիա Աղանուր ամուսնաւոր է վերջերս ազնուատոմ իտալացիի մը. կոմս Փոմփիլիի՝ հետ, որ երեսփոխանական ժողովին ան-

գամ է և հաստատուած է Փերուճեայ:

«Իր բանաստեղծութեանց հատորը, La Leggenda Eterna, հրատարակուած է 1900-ին, Միլանի մէջ: Առաջին տպագրութիւնն սպառուած է իսկոյն և այժմ երրորդ տպագրութիւնը մամլոյ տակ է: Այլ հատորին երեսմբ իտալական թերթերուն մէջ ողջունուած է հիացական յօդուածներով, որոնք Աղանուրը կը դասեն Իտալիայի արդի լուսագոյն բանաստեղծներուն կարգը:

«Յաւալի է որ Աղանուր, հայ աբիւն կրելով հանդերձ իր երակներուն մէջ և ունենալով բանաստեղծական հզօր ու լայն շունչ մը, գեւիք քնարի վրայ գէթ հեղ մը Հայ Ճառագայթը երգած չըլլայ»:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Զգիտենք ի՞նչ հիման վրայ մոռացուած է, որ Պարսկաստանը արաւստահման է, ուրեմն «Մուրճի» տար. բաժանորդագիրը 12 բուլբի է և ոչ 10 բուլբի. պոստի ծախքը արաւստահմանի համար աւելի է, քան Ռուսաստանի: Իբրեւ բացառութիւն Պարսկաստանում 10 բուլբի բաժանորդագիրն «Մուրճի» համար ընդունուած է միայն գիւղական ուսուցիչներին և գիւղական քահանաներին, իսկ զրազարան-ընթերցարանները պէտք է ուղարկեն արաւստահմանի համար որոշուած բաժանորդագիրը լրիւ:

Խմբագրութիւնս ստացել է բաժանորդագիրն—հուլէրներ 1905 թ. համար հետեւեալ անձերից. Թիֆլիս.— Գ. Մ. Առաքելեանից 1 բաժ., Բազում.—Բժ. Մամիկոնեանից 1 բաժ., բժ. Գ. Սարգսեանից 1 բաժ., ինժ.

Հայկ Աղամեանից 4 բաժ., պ. Սուր. Աղամեանից 6 բաժ., ինժ. Մազաթեանից 2 բաժ.: Խմբագրութեանս տնօրինութեան թողուած այդ բաժանորդագին—նուէրներով ուղարկուելու է «Մուրճ» 1905 թուականի ընթացքում. 1) Մալիշկա, 2) Քերս, 3) Կուզնուժ, 4) Ապրակունիս, 5) Սարիգամիշ, 6) Կալազերան, 7) Հին-Ջուղա և 5 օրինակ յատկացուում է Թաւրիզի Հայունեաց բարեգործ. ընկ. գիւղական դպրոցներին Ասրպոտականում. երկու բաժանորդագին յատկացրուած է Թիւրքիա ուղարկուող օրինակներին

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Շուտով լոյս կը տեսնի տասնօրին զրօյկով

«ՄՈՒՐՃ» յաւելուած

ԴԱԻԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆ

գրամատիկական լեզենդա Վրաստանի անցեալից

5 արարուածով

Իժի. Ա. Սումբասովի

Թարգմանութիւն Ալ. Ծատուրեանի

(Հեղինակի լուսանկարով)

ԳԻՆՆ է 50 Կ.

Դիմել Թարգմանչին. Москва, Мясниц., Харит. пер., К-ра Шоршоровых, Ал. Цатуряну.

„Շ Ք Ե Ղ“

Ն. պրակ

Գեղարուեստական տասն ընտիր նկարներով, սեղանի լաւագոյն զարդ, ու նպատակադարձար տարեգլխեան ընծայ, գինն է

1 ռ. 20 Կ.

Գումարով գնողներին զեղձ հատին 20 Կ.

Դիմել՝ Фототипія Гнуни—Маримъ Тифлисъ

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(Երկրորդ Շրջան—1904—1905)

„ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԻԿ ԹԵՐԹ“

ՆԿԱՐԱԶԱՐԴ ԿԻՍԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍԻ

Բաժանորդագիրն է ամեն տեղ

Տարին—2 ր. 50 կոպ. (Արտասահման 8 ֆրանկ).

Կէս տարին—1 ր. 75 կոպ. Երեք ամիսը—1 ր.

Առանձին համարները ծախւում են 10 կոպ.

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունւում:

Բաժանորդագրական տարին հոկտեմբերից հոկտեմբեր է:

Առաջիկայ 1904—1905 թ. շրջանում «Առողջապահիկ Թերթը» կը հրատարակուի նոյն դերքով և ծրագրով և նոյն աշխատակիցները մասնակցութեամբ:

«Առողջապահիկ Թերթ»-ի տարեկան բաժանորդները կը ստանան.

1. Քսան և չորս համար «Առողջապահիկ Թերթ», $\frac{1}{2}$ տպագրական թերթից (24 երես) բաղկացած:

2. Վեց գրքոյկ, թէ խմբագրի և թէ ուրիշ հեղինակների աշխատանքած «Բժշկի Զրոյցներ» ընդհանուր խորագրով. ամեն մէկը նոյնպէս 1— $\frac{1}{2}$ տպագրական թերթ (32—48 երես): Գրքոյկները, որքան թոյլ կը տայ նըրանց բովանդակութիւնը, զարդարուած կը լինեն նկարներով:

3. «Բժշկի Թերթիկներ» զանազան բովանդակութեամբ: Այս թերթիկները տպւում են այնպէս, որ նրանց կարելի է ծախիլ և կազմել փոքրիկ տետրակներ: «Առողջապահիկը» արդէն հրատարակել է երկու այդպիսի թերթիկ—«Մի խմբի» և «Նուէր ծնողականներին»: Առաջիկայ շրջանում հրատարակելիք թերթիկները քանակութիւնը կախուած կը լինի ընթացիկ պահանջներից և բաժանորդագրութեան աջողութիւնից:

4. Կովկասեան Կայսերական Բժշկական Ընկերութեան այն բոլոր ժողովրդական հրատարակութիւնները, որոնք լոյս կը տեսնեն 1904—1905 թ. շրջանում:

Բաժանորդ գրուել կարելի է Թիֆլիսում «Առողջապահիկ Թերթ»-ի խմբագրատանը, Գանովսկայա փողոց, № 26, կամ «Գուտտենբերգ» զրավաճառանոցում (Շտաբնայա և Դվորցովայա փողոցների անկիւնում):

Բազում դիմել, տիֆլին Մարիա Սնգուկեանի զրավաճառանոցը Книжн. магазинъ. «Сотрудникъ»:

Բախխանում դիմել պ. Աստուածատուր Ծատուրեանին («Անդրանիկ» ընկերութեան զրասնակում):

Օտար քաղաքներից դիմել Тифлисъ, редація «Арагджапайкъ Тѣртъ» կամ Тифлисъ, Книжній магазинъ «Гуттенбергъ»:

Արտասահմանից՝ Tiflis Rédaction de la Revue «Aragdjapaik Therth»:

խմբագիր հրատարակիչ Դ-ր Վ. Արծրունի:

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

На ежедневн. полит. и литерат. газету

„Новое Обозрѣніе“

Выходящую въ гор. Тифлисѣ подѣ Новой редакціей и по новой программѣ.

Новая редакція ставитъ себѣ цѣлью поддерживать традиціи и идеалы предшествовавшихъ редакцій, въ соответствии съ новыми запросами нашего времени, столь богатаго событіями какъ во внешней, такъ и во внутренней жизни.

Подписная цѣна какъ для городскихъ, такъ и иногородныхъ подписчиковъ съ доставкой и перосылкой на годъ—7 руб., на $\frac{1}{2}$ года—4 руб., на 3 мѣсяца—2 р. 50 к. и на 1 мѣсяць—1 руб. За границу 14 руб. въ годъ.

Подписка съ 1-го и 15 го числа каждаго мѣсяца и объявленія принимаются въ конторѣ газеты (Барятинская ул. 8) и въ книжномъ магазинѣ Л. Б. Хидкеля (на Головинскомъ пр.), а также въ провинціальныхъ отдѣленіяхъ конторы газеты.

Отдѣленія конторы: въ Баку—Николаевская ул. д. Пирбудагова; въ Батумѣ—у Х. Даніеляна; въ Гори—при книжн. маг. Мих. Арчадзе, въ Сухумѣ—при книжн. магазинѣ И. И. Гогиджанова.

Плата за объявленія: для Кавказскаго края на 1-й страницѣ одинъ разъ—15 коп. (со строки петита), на 4-й страницѣ—8 коп. Повторныя объявленія пользуются скидкой.

Лицамъ, ищущимъ личныхъ занятій и труда, дѣляется скидка 50% противъ обычной таксы.

Объявленія отъ лицъ, фирмъ и учреждений, живущихъ или имѣющихъ свои главные конторы или правленія въ Кавказскаго края, принимаются исключительно въ центральной конторѣ объявленій торговаго дома Л. и Эк. Метцль и Ко МОСКВА, Мясницкая, домъ Сытова, и въ его отдѣленіяхъ: въ С.-ПЕТЕРБУРГѣ: Московская, 11; ВАРШАВѣ, Краковское предмѣстіе, № 53; ПАРИЖѣ, 8 площадь Биржи, и печатаются по 10 коп. за строку петита позади текста на первой страницѣ цѣна двойная.

Подписывающіеся теперь же на весь 1905 годъ будутъ получать газету безблатно въ ноябрѣ и декабрѣ мѣсяцахъ настоящаго года.

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ՄՇԱԿ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(33-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ

1905

ԹՈՒՍԿԱՆԻՆ

«Մշակը» կը հրատարակուի նոյն պրոգրամով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր ըստի տօներին յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագինը «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնամէկ ամսուանը նոյնպէս 10 ռ., տասն ամսուանը՝ 9 ռ., իննս և ութ ամսուանը՝ 8 ռ., եօթն ամսուանը՝ 7 ռ., վեց ամսուանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսուանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. և մի ամսուանը 1 ռուբլի:

Արտատահմանեան բաժանորդագրութիւնը. Ամ Եւրիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 6 դոլար, Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է յսփրագրատանը (Բաղարնայա և Բարոնսկայա փողոցների անկիւն):

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար և առհասարակ նամակներ և ծրարներ ուղարկելիս՝ պէտք է զիմել հետևեալ հասցեով. ТИФ-ЛИСЪ, Редакция „МШАКЪ“, իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal «MSCIAK».

Յայտարարութիւնները ընդունուում են բոլոր լեզուներով:

Ապառիկ ըոժանորդագրութիւն է ընդունում:

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1905 г;
на большую ежедневную съ полной программой, выходящую
въ Багу, газету

„Бакинскія Извѣстія“

(четвертый годъ изданія)

Газета имѣетъ собственныхъ корреспондентовъ въ крупныхъ
городахъ Кавказскаго края, а также въ С.-Петербургѣ,
Москвѣ и заграницей.

Подписная цѣна

*Для годовыхъ подписчиковъ
допускается разсрочка:*

		Для Черн. гор., Баилова Балахан. и иногород. подписчиковъ		Для городск.	Для иногород.
	р. к.		р. к.		
На годъ . . .	7		8 50		
На 6 мѣсяцевъ	4		5 —	При подпискѣ 3 р.	3 р. 50 к.
На 3 мѣсяца	2 50		3 —	Къ 1 апрѣля 2 »	3 » — »
На 1 мѣсяцъ	1 —		1 50	Къ 1 июля 1 »	2 » — »

Годовые подписчики на 1905 г., внесшіе при подпискѣ пол-
ностью всю подписную сумму, получаютъ въ 1904 г. газету,
со дня подписки **бесплатно**.

Редакторъ-издатель Н. А. Гриневъ

Հոյս տեսիլ

ՌԵԲԸՅԻԼ ՊԵՏԿԱՆԵԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ

III ՀԱՏՈՐԸ

Գինն է 1 բուրլի

Ծախուում է Կովկասի բոլոր հայ գրավաճառների
մօտ: Պահեստը՝ Նոր-Նախիջևանում, Մինաս Բերբերեա-
նի մօտ:

Կովկասի Ոստումնական Շրջանի հոգաբարձական Խոր-
հրդի որոշմամբ, որ հաստատուած է Կովկասի ֆաղափա-
ցիական պ. կառավարչապետի պաշտօնակատարի
կողմից:

Կ. ԿՈՒՍԻԿԵԱՆԻ և Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ

ՄԱՅՐԵՆԻ ԽՕՄՔ

ԸՆԹԵՐՅԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ

(Երբորդ և չորորդ տարիների համար)

Համառօտ հայերէն-ռուսերէն քառաքսով

ԳԻՆՆ Է 70 Կ.

(246 երես)

Դիմել Թիֆլիս՝ «Դուստենէերգ» և «Կենտրոնական», իսկ Բա-
զու՝ Սամսոն Յարութիւնեանի և «Сотрудник» գրավակառա-
նոցներին:

1905

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՕՐԱՑՈՅՑ

ս. Փրկչեան Հիանդանոցի Հայոց

Օրացոյց եւ տմարական գիտելիք, ժամանակագրական եւ
աշխարհագրական, պէտական վիճակագրութիւնք, հայ
եկեղեցւոյ եւ պատրիարքարանի տեղեկութիւններ.

Գործնական բաժին.

Դրական բաժին.

(Քարտէզներով եւ պատկերազարդ)

ԳԻՆԸ 10 ՂՐԾ. (80 ԿՈՊ.)

Կը ծախուի յօգուտ Պոլսի Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցի
Վեցերորդ տարին լոյս կը տեսնի ճոխ եւ բազմակողմանի
պարունակով ծեամբ:

„Тифлисскій Листокъ“

(ГОДЪ ИЗДАНІЯ XXVIII-й).

Въ 1905 году, какъ и раньше, газета будетъ выходить ежедневно.

По понедѣльникамъ подписчикамъ будутъ разсылаться телеграммы съ справочнымъ отдѣломъ и объявленіями. Съ декабря 1904 г. газета будетъ выходить въ увеличенномъ форматѣ.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА

На годъ: съ доставкой въ Тифлисѣ—5 р., съ пересылкой и иногороднымъ—7 р.—за границу—12 р. **На полгода:** въ Тифлисѣ—3 р., для иногороднихъ—р. и за границу—7 р. **На 3 мѣсяца** въ Тифлисѣ—1 р. 75 к., для иногороднихъ—2 р. 50 к. и за границу—4 р. **На одинъ мѣсяцъ:** въ Тифлисѣ—75 к., для иногороднихъ—1 р. и за границу—1 р. 50 к.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ на любой срокъ, но только съ 1-го числа каждаго мѣсяца, исключительно въ конторѣ изданія. Головинскій проспектъ № 3.

Плата за объявленія: для Закавказья за мѣсто, занимаемое строкой петита передъ текстомъ—10 коп. и послѣ текста—5 коп. Извѣщенія о зрѣлищахъ печатаются на первой страницѣ по 20 коп. за строку и на 4—по 10 коп. За объявленія въ справочномъ отдѣлѣ взимается по 8 коп. за строчку. Объявленія внѣ предѣловъ Закавказья принимаются исключительно въ центральной конторѣ торговаго дома Л. и Э. Метцль и К^о въ Москвѣ, Мясницкая, д. Ситова, и въ отдѣленіяхъ его—въ С.-Петербургѣ, на Большой-Морской, № 11: въ Варшавѣ, Краковское предмѣстье, № 53, по 24 к.—передъ текстомъ и 12 коп. послѣ текста.

ԳՍ.ՄԱՌ-ԳԱԹԻՊԱՅԻ

ԵՐԿՐԱՍԻՐՈՒԹՅՆԵՐԻ ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՐԸ

Արժէ 3 ր., փառակազմ 10 ր.

Դիմել՝ Մոսկուա, տիկին Քանանեանին [Сухаревская площ. собс. д.]

Նոր-Նախիջևան՝ տիկին Պատկանեանին:

Փամբակուր պատասխանատու-խմբագիր՝ Յ. Սպենդիարեան
Հրատարակչուհի՝ Պ. Քանանեան

Ա. Զ. Դ.

Բանալով «Մուրճի»-ի 1905 թուականի բաժանորդագրու-
թիւնը՝ ամսագիրս մտնում է իր նոր շրջանի հինգերորդ տարին:

Չորս տարուայ գործունէութեան արդիւնքը՝ 48 մեծագիր
հատորները՝ զրուած են մեր ընթերցող հասարակութեան առաջ,
և նրա այն մասը, որ իրան նեղութիւն է տալիս՝ նախ ճանա-
չել մի բան, ուշադրութեան առնել բոլոր հանգամանքները և
ապա միայն կարծիք յայտնել,—անշուշտ պէտք է նկատած լինի
որ մենք աշխատել ենք մեր հանդիսի միջոցով ընթերցողին գի-
տակ դարձնել հայ ժողովրդի և նրա ցիրուցան հատուածնե-
րի նկատմամբ, տեղեակ պահել նրան պետական-հասարակա-
կան կեանքում տեղի ունեցող երևոյթների մասին և նրա
մտքի առաջ պատուհան բանալ՝ համամարդկային կեանքի,
գրականութեան, գիտութեան և գեղարուեստի էվոլուցիան
դիտելու համար:

Մանրամասնութիւնների մէջ չմտնելով, մենք կարող ենք
ասել մեր ուղղութեան մասին որ մենք աշխատել ենք իւրա-
քանչիւր հարցում փնտրել ճշմարտութիւնը, անկախ որևէ կող-
մընակի միտումներից և շահերից: Անհատների և ազգերի յա-
բաբերութիւնների խնդրում մենք ղեկավարուել ենք լիակատար
արդարութեան պահանջներով: Եւ օրէնքով՝ անձի, պատուի և
աշխատանքի համահաւասար ապահովութիւնը համարում ենք
հասարակական կանոնաւոր դարգացման վիմաքար:

Մենք աշխատել ենք համախմբել «Մուրճ»-ի շուրջը մեր
գրական ոյժերը, միջոց տալ արտայայտուել իւրաքանչիւրին,
ով նոր միտք և անկեղծ զգացմունք ունի: Խմբագրութիւնս նոյն
ուղղութեամբ շարունակելու է իր գործունէութիւնը և ապագա-
յում, եթէ միայն հայ հասարակութեան անկուլտուրական և
անհոգ վերաբերմունքը նիւթական անյաղթելի թուժեր չը-
կանգնեցնի մեր առջև: Իւրաքանչիւր լուրջ ընթերցող պէտք
է մտածի որ ամենմի բարուրում այս հրատարակութեան թէ
արտաքին և թէ ներքին կողմից կապուած է գլխաւորապէս բա-
ժանորդագրութիւնից, իսկ մեզանում կրիայի քայլերով է աճում
վճարող ընթերցողների թիւը. 1900-ին (չին Շրջան) էր 245,
1901-ին (Նոր Շրջան) դառաւ 657, 1902-ին—658, 1903-ին 780,
1904-ին 896: Ուրեմն, չորս տարուց յետոյ նա այժմ հազիւ է հաս-
նում 900-ի, մինչդեռ պահպանելով որոշ ծաւալը և հոնորարի
սկզբունքը՝ առանց խմբագրողի աշխատանքի վարձատրութեան
մասին մտածելու անգամ—պէտք էր առնուազն 1000, իսկ
խմբագրողի վարձատրութեամբ հանդերձ 1200 տարեկան բա-
ժանորդ ամսագրիս անգեֆիցիտ հրատարակութեան համար:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1905 թ.

ՄՈՒՐՃ

ԴՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՍԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

(Նոր շրջան, V տարի)

Խմբագրութեան եւ աշխատակիցների նոյն կազմով:

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ր Ի Ն Ը

Ռուսառեւոյն՝ տարեկան	10 ռ.	Արաւստեման՝ 12 ռ.	(32 ֆ.)
կէս տարին	6 »	» 7 »	(18 ֆ.)
1 ամսուան	1 »	» 1 » 20կ.	(3 1/2 ֆ.)

Ծանօթութիւն. Բաժանորդագիրը կարելի է վճարել նաեւ մաս-մաս. սկզբում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յունիսի 1-ին 2 ռ.—կամ՝ սկզբում 5 ռ. և յունիսի 1-ին 5 ընդլի: Գնդական քաճանաների, զիւղ. ուսուցիչների և ուսանողների համար տարեկան բաժանորդագիրն է 8 ռ. Ռուսառեւոյնն է 10 ռ. Արաւստեմանն է:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆԻՈՒՄ Է

Թիֆլիսում—խմբագրատանը (ձաղձաղտձեան փողոց, տ. № 16):

Կապուրեան այլ տեղերից պէտք է գրմել՝ Тифлисѣ, въ редакцію журнала „МУРՃ“.

Արաւստեմանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „MOURTCH“.

Բացի այդ՝ «Մուրճ»-ին կարելի է գրուել նաեւ

Թիֆլիսում—«Գոտտեհներդ» զրաւտճառանոցում և «Прогрессъ»

ծ[ն. խանութում (Գալովինսկի պր. «Ժողովարանի» տակ):

Բաղշում—Բ. Գ. Սարգսեանի մօտ (Б. Морская, д. № 26:

Բալախանում—Մ. Տ.—Գալիլիանի մօտ, «Անդրանիկ» ընկ. գրատ.:

Երեւանում—«Արարտ» զրաւտնութում:

Կաշում—Համալսար. Տ.—Խաչատրեանի մօտ:

Մոսկուայում—պ. Ստ. Թումանյանի մօտ:

Եգիպտոսում—զոկտուր Կ. Փաշայեան-Խանի մօտ (Ալեքսանդրիա):

Էնզելի—պ. Գ. Մէլլը-Արրաճառանի մօտ:

Թեհրանում—պ. պ. Լեւոն Բաբայեանի և Ալեքսան Թումանյանի մօտ:

ԵԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ, ընդունում է ամեն լեզուով: Ցայտարարու-
թիւնների համար վճարում են—1 երես ընդող յայտարարութեան համար 15 ռ.,
1/2 եր.—8 ռ., 1/4 եր.—4 ռ., տողատեղ (կորպ.)—40 կ.:

Ձեռագիրները, նամակները և ծրարները պէտք է ուղղել
խմբագրութեան, ԸՆԴՈՒՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ անունով:

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

1901—1904 թ. թ.

(ԱՌԱՆՅՈՒՄԱՆ ՄԱՏՏԱԿԱՆ, ԸՆԹԱՑՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐԻ)

I ԲԵԼԼԵՏՐԻՍՏԻԿԱ

1) ՎԷՊԵՐ, ԴՐԱՄԱՆԵՐ, ՊՅՈՒՄԱՆԵՐ

Ի Ն Ք Ն Ո Ւ Ր Ո Յ Ն

Անարոնեան Ա.—1901 թ.—«Ուշացած սէրը» (№1), «Անհաւատը» (№3), «Մասիսը» (№7), «Սև օրեր» (№№8—9), «Սաւարէս լուսին» (№12):—1902 թ.—«Արագը» (№ 4), «Դարաւոր կաղնին» (№ 6), «Փախի տարին» (№№ 8—9), «Լեւոնեղոս» (№ 10), «Կեանքի զատը» (№ 11), «Մայրերը» (№ 12):—1903 թ.—«Մըրկի սուրբը», (№№ 1—9), «Օհանի վիշտը» (№ 12):—1904 թ.—«Լուսիսիկը» (№№ 1—7), «Հեծեծանքները» (№ 8), «Փոթորիկը» (№№ 9—10), «Այն գիշերը» (№ 11):

Առանձար.—1901 թ.—«Նորավէպին նորավէպը», (№ 7):—1902 թ.—«Բուրդի վաճառականութիւն» (№ 1) «Կախաղանէն... ամուսնութիւն» (№ 3), «Հոսհոսն ու ինտելիգենտը» (№ 5):—1903 թ.—«Հոգուս համար» (№ 2):

Արեւեան Ա.—1903 թ.—«Մարտիկ ճրագներ», դրամա (№12):

Աթանասեան Ա.—1902 թ.—«Գութանի շուրջը» (№№3—5):

Աւետեան Ն.—1903 թ.—«Գանգատ» (№ 3), «Քնիք և դու» (№ 10):

Բաշալեան Լ.—1901 թ.—«Լալաթիոյ բէսը» (№ 11), «Տէրաէրին ուխտը» (№ 12):—1902 թ.—«Սաչախճին» (№ 1), «Երկու կիներ» (№ 2), «Վերջին համբոյր» (№ 3), «Վրանին տակ» (№ 5), «Աղաւնիները» (№ 6):

Բաշինջաղեան Գ.—1901 թ.—«Փոքրիկ դալթաններ» (№ 6):

Բոգինեան Թ.—1901 թ.—«Բախտի դոհ» (№ 9):

Դեմիրճեան Դ.—1904 թ.—«Կեանքի տեսիլը» պոէմա (№№ 1—2):

Դաւրուտ.—1904 թ.—«Մի վերք էլ» (№ 6):

Թումանեան Ծով.—1903 թ.—«Սասունցի Դաւիթը», (№№ 2—5) «Դէպի անհունը» (№ 11):

Թրկատ.—1904 թ.—«Զաւրմ տղան», դրամա (№№ 1—5):

Լէօ.—1901 թ.—«Գիւղի մարդիկ» (№№ 1—4, 6, 9):—

IV

1902 թ.—«Անդուզականը» (№ 7):

Հոգրեան Կ.—«Հացթուխ Սիմոնը» (№ 5), «Վրէժ» (№ 9):

Մաղաքեան Մ.—1902 թ.—«Մանօն» (№ 6):

Մանուէլեան Լեւոն.—1903 թ.—«Եկարիչ Թաշեհան»,
դրամա (№ 9):

Մարտ.—1903 թ.—«Մայր» (№ 10), «Հաւատք» (№ 12):

Մխիթարեան Արշ.—1904 թ.—«Քոյր Հեղինէ». պօէմա:
(№ 4):

Միրաքեան Վ.—1904 «Լալուարի որսը» (№№ 10, 11):

Մ.—Շահնազարեան Ս.—1902 թ.—«Ընկածը» (№ 4):—

1903 թ.—«Երազների աշխարհում» (№ 5):

Շահնազարեան Ա.—1901 թ.—«Վարդսի յաճախորդները»
(№ 2), «Կարմիր ճիպոտը» (№ 9), «Սերոբենց այծերը» (№ 12):
—1902 թ.—«Մարանի զեղապետը» (№ 12):

Շարիրար.—1902 թ.—«Ջնուդ-Քուշան» (№№ 1—12):
«Եղօի քոռ բախտը» (№ 10), «Անհաշտը» (№ 12):

Շիրվանզադէ.—1901 թ.—«Արտիստը» (№ 5):

Շիւսանց Ս.—1901 թ.—«Մի մահ» (№ 4), «Անառակը»
(№ 7):—1902 թ.—«Փոթորկից յետոյ» (№ 2):—1904 թ.—«Գե-
տակը» (№ 3):

Պանդուխտ.—1903 թ.—«Գիմնազիստի օրատեսերից» (№№
7—9):

Պետրոսեան Մ.—1903 թ.—«Մի կտոր հացի համար»
(№ 11):—1904 «Լուսի» (№ 2):

Սալման.—1904 թ.—«Ընկերները» (№ 8):

Սիմոնեան Վ.—1903 թ.—«Ամբակումին հարսնիքը»
(№ 10):

Սուրէն.—1903 թ.—«Բժիշկը» (№ 11):

Տէր-Աւետիքեան Ստ.—1901 թ.—«Գիւղացու պահապան
հրեշտակը» (№ 11)

Փափազեան Վ.—1904 թ.—«Չոչո. քար» (№ 11), «Կոյրը»
(№ 12):

Տէր-Մելքիսեդէկեան.—1902 թ.—«Կեանքի կերպարա-
նափոխութիւնը» (№ 4):

Փրանգեան Ն.—1902 թ.—«Անհաւատալը» (№ 5):

Օտեան Ս.—1903 թ.—«Փոլիս» (№ 1):

ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ

Անդրէիս Լ.—1902 թ.—«Դէպի մութ հեռուն» (№ 9),
թարգմ. բժ. Յ. Տ.—Դաւթեան:—1903 թ.—«Օտարազգին» (№ 5),
թարգմ. Տ. Յովհաննիսեան:—1904 թ.—«Պատը» (№ 8), թարգմ.
Ա. Աթայեան:

Բենսոն Ե.—1903 թ.—«Արշալոյսին» (№№ 2—4), թարգմ.
Յ. Արարաջեան:

Բորդո Հանրի.—1902 թ.—«Հայրենի հողը» (№№ 1—8),
թարգմ. Հ. Առաքելեան:

Դորկիյ Մ.—1901 թ.—«Բուխ» (№ 6), թարգմ. Եւ.
Կեան:—1902 թ.—«Ընթերցողը» (№ 4), թարգմ. Ե. Ս.:—1903
թ.—«Կուսարարը» (№ 7), «Դանիօի սիրտը» (№ 10),—1904 թ.
—«Իմ ուղեկիցը» (№ 3), թարգմ. Ա. Աթայեան:

Դեւլլի Ա.—1902 թ.—«Նիսաս» (№ 10), թարգմ. Փարրո:

Դիկենզ Չարլզ.—1904 թ.—«Ծննդեան արձակ երգերից»
(№№ 10—11), թարգմ. Մ. Տ.—Անգլէասեան:

Դոդէ Ա.—1901 թ.—«Փրոմոն կրտսեր» (№№ 1—12),
թարգմ. Տ. Յովհաննիսեան:—1902 թ.—«Արուեստագէտներու
կիները» (№№ 5, 6), թարգմ. Ա. Ֆէթվաճեան:

Ինգմամ Ս.—1902 թ.—«Անպոչ հորթը» (№ 8), թարգմ.
Յ. Ստեփանեան:

Լիխֆիլդ Ռանդոլֆ.—1901 թ.—«Յիմարը» (№ 11)
թարգմ. Բ. Ի.:

Կանտի Միննա.—1901 թ.—«Կիրակի օրը» (№ 4),
թարգմ. Մ. Օ.

Կորոլենկո Վ.—1903 թ.—«Մակարի երազը» (№ 8),
թարգմ. Ա. Աթայեան:

Հաուպտման.—1901 թ.—«Մենակ մարդիկ» (№№ 3—8),
թարգմ. Ե. Ս.:

Հարտ Բրետ.—1902 թ.—«Իննըսուն և ութ տարի ա-
ռաջ» (№№ 11, 12), թարգմ. Ս. Լիսիցեան:

—«Հունգարական գրականութիւնից».—1902 թ.—(№ 12),
թարգմ. Հ. Աճառեան:

Մետերլինկ Մ.—1902 թ.—«Մոննա Վաննա» (№№ 9—
11), թարգմ. Տ. Յովհաննիսեան:—1903 թ.—«Ներսը» (№ 1),
թարգմ. Ա. Ա.:

Միրբո Օ.—1903 թ.—«Փողի հերոսը» (№№ 7—10),
թարգմ. Ս. Շխեանց:

Մոպսսան Գ.—1901 թ.—«Սարսափելի դէպք» (№ 1),
«Բանբեր» (№ 9), թարգմ. Լ. Մ.—Աղամ.

Ջէյմս Մորիէր.—1904 թ.—«Հաջի Բաբայի արկածները
Պարսկաստանում» (№№ 1—12), թարգմ. Մ. Կարապետեան,
Լորդ Կերզոնի յառաջաբանով:

Նորդաու. «Հայրենասէր Իտալիացին» (№ 3), թարգմ. Լ.
Բարայեան:

Շրէյներ Օ.—1901 թ. «Հովանաւորող քաղաքականու-

VI

Թիւնը» (№ 12), Թարգմ. Ա. Ն.:—1902 թ. «Ցնորքներ և հրազներ» (№№ 7, 8), «Երեք երազ անապատում» (№ 9), Թարգմ. Յ. Տ.-Դ.::

Զեխով Ա.—1904 թ.—«Թշնամիներ» (№ 1), Թարգմ. Բժ. Ա. Մ., «Գեղեցկուհիները» (№ 6), Թարգմ. Տ. Յովհաննիսեան, «Ճաշորդներ» (№ 7), Թարգմ. Ա. Աթայեան:

Պէյվերինտա.—1901 թ.—«Ուսում առած մարդը» (№ 2), Թարգմ. Մ.-Բ. Օ.::

Պուշկին.—1901 թ. «Յաւերժահարսը» (№ 12), Թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեան.

—«Ռուսների մայրաքաղաքը հիմնուած հայէ մը».—1903 թ. (№ 7) Թարգմ. Ակաբի:

Սենկելիչ.—1904 թ.—«Պոզնանի ուսուցչի յիշատակարանից» (№ 1), Թարգմ. Ս. Լիսիցեան:

Սումբատով.—1904 թ.—«Դաւաճանութիւն», ղրաւա, (№№ 3—5, 7, 10) Թարգմ. Ա. Ծատուրեան:

Տոլստոյ Լ.—1901 թ.—«Յարութիւն», վէպ (№№ 1—12), Թարգմ. Տ. Յովհաննիսեան:—1904 թ. «Ասորեստանի Ասարխաշտի թագաւորը» (№ 1), Թարգմ. Դ. Վ.::

Տուրգենեւ Ի.—1902 թ.—«Օրաւումիւն» (№№ 1—10), թ. Լ.::

Տվէն Մ.—1903 թ.—«Փրկարար հրեշտակը» (№ 12), Թարգմ. Փ.::

Փրանս Ա.—1904 թ.—«Բաղդասար» (№ 9), Թարգմ. Տ. Զաւէն:

2) ՈՏԱՆԱԻՈՐՆԵՐ

ԻՆՔՆՈՒՐՈՅՆ

Յովհաննէս Թումանեանի, Աւետ. Իսահակեանի, Յովհ. Յովհաննիսեանի, Ալ. Ծատուրեանի, Դեր. Դեմիրճեանի, Ո. Անուփեանի, Արշ. Մխիթարեանի, Միս. Տ.-Դանիէլեանի, Ա. Մեղրեանի, Միք. Իսրայէլեանի:

ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ

Ապուխտինից, Բայրենից, Լերմոնտովից, Լոնգֆելլօից, Հայնէից, Հուդից, Մերեժկովսկուց, Միցկևիչից, Ալա Նեգրիից, Նեկրասովից, Նիկիտինից, Շիլլերից, Պետեոֆից, Պլիշէկից, Սադիից, Ֆրուգից:

II ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Լեոն Սարգսեան.—«Մի քանի օր Արցախում և Սիւնիքում» (1904 թ. №№ 9—12):

ը. Օհանեանի.—«Շուշուց թաւրի» 1903 (№№ 1, 2):

» » «Հազար լճերի և կղզիների երկրում» (№№ 8, 9):

Փաշայեան Կ.—1902 թ.—«Մակու» (№ 12):

III ՅՈՂՈՒԱԾՆԵՐ

1) ՌՈՒՍԱՀԱՅՈՅ ԿԵԱՆՔԻՑ

Բաքիեան Վ.—1903 թ. «Ճաւրիկեան նահանգի հայոց ուսումնարանները» (№ 6):

Բժ. Բ. Ա.—1901 թ. «Վաստասեռման հարցի առիթով» (№ 6):

Բժ. Ա. Մ.—1902 թ.—«Ինչու մեր երիտասարդները գաւառ չեն գնում» 1902 թ. (№ 11):

Ե. Թ.—1903 թ.—«Բագուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան գործունէութիւնը 1902 թ.» (№ 4):

—«Երիցեան Ա.» (1902 թ. № 3):

Իսահակեան Ս. Մ.—1901 թ.—«Ապարանի ներկայ վիճակը» (№ 10):

Լիսիցեան Ս.—1902 թ. «Գաբրիէլ Միրզոյեան» (№ 12):
Նիկողոսեան Ն. ք.—«Տպաւորութիւններ Շիրակի գիւղերից» 1902 թ. (№ 1):

Տ. Հրանոյշ.—1903 թ.—«Հայ կնոջ ձայնը» (№№ 1, 2):

Սարգսեան Դ.—1901 թ.—«Ինչու մեր բժիշկները չեն գնում գաւառ» (№ 5):

Սարգսեան Լ.—1902 թ.—«Հայերի թիւը Ռուսաստանում» (№ 4): 1904 թ.—«Ռուսաստանի հայերի վիճակագրութեան առիթով» (№ 1):

Սպենդիարեան Յ.—1903 թ.—«Հայոց եկեղեցական-ծխական կանոնադրութեան նախագիծը» (№ 2):

Սուրխաթեան.—1904 թ.—«Արիւմի հայոց վանքը» (№ 6):

Յովնանիսեան Տ.—1902 թ. «Գրիգոր Արծրունու մահուան տասնամեակի առիթով» (№ 12):

Չիլինկարեան Ա.—1901 թ.—«Մեր կանանց դրութիւնը» (№ 6):—

† «Նալբանդեան Վ.» (1902 № 12):

Շուրտ Մ.—1903 թ.—«Տպաւորութիւններ Արգուինից» (№ 4):

Տ. Ա. Մ.—1904 թ. «Դարալագեազ կամ Վայոց Ձոր» (№№ 9—12):

Տէր-Դրիգորեան Վ.—1901 թ.—«Մեր բժիշկների գաւառ չգնալու մասին կարծիքներ» (№ 9):

† «Եւանգուլեան Դ.» (1901 թ. № 9): Լ. Ս.

Ջ. Ա.—1901 թ.—«Մի բոլոր հայ-լուսաւորչականներ» (№ 9):

VIII

2) ՀԱՅ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ (գաղութներ)

Ալօ.—1904 թ.—«Եգիպտահայք» (№№ 6, 7):

Արաբեան Գ.—1904 թ.—«Աբխազիայի հայ գաղթականությունը» (№ 7):

Գաղթական.—1904 թ.—«Երուսաղեմի վանքին շուրջը» (№№ 1, 2):

Շաղոյեան Ա. ք.—1904 թ.—«Եգիպտահայք» (№ 9):

Վարդանեան Հ. ք.—1904 թ.—«Հայը Բրիտանականում» (№ 9):

Լ. Ս.—1902 թ.—«Եւրոպայի հայ ուսանողների համառոտ վիճակագրությունը» (№ 12):

3) ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ալթունեան Գ.—1902 թ.—«Մ. Պէշկեթլեան» (№ 11):

Առաքելեան Հ.—1902 թ.—«Հայերի յարաբերությունները արևմուտքի հետ միջին դարերում և յետոյ» (№ 10):

Առանձար.—1903 թ.—«Մեր գրականության շուրջը» (№ 1):

Մուսահեաճեան Ա.—1904 թ.—«Մատթիա Գարազաշեան» (№ 1):

Ալիշան Ղ.—1901 թ. (№ 11) «Այալնեան Ա. արք.» 1902 թ. (№ 7):

Մանուէլ Քաջունի.—(1904 թ. № 2):

Թ. Ե.—1901 թ.—«Մամուլը Կովկասում» (№ 10):

Լ.—1901 թ.—«Ս. Տիւսար.» (№№ 7, 8):

Լէօ.—1901 թ.—«Հայոց գրականությունը XVIII դարում» (№№ 1—9, 11), «Մ. Մամուրեան» (№ 4), «Ս. Ոսկան» (№№ 11, 12):—1903 թ.—«Հայոց գրականությունը XVIII դարում» (№№ 11, 12):

Կուսիկեան Կ.—1902 թ.—«Ռուսահայոց հրապարակախոսություն հասարակության (Ս. Նազարեանի գործունեություն ուրուագիծը)» (№ 1):

Մ.—1903 թ.—«Ղ. Վ. Փերդալեմեան» (№ 11):

Մալխասեան Ստ.—1901 թ.—«Հայագիտությունը XX դարի սկզբում» (№№ 1—5):

«Ս. Նազարեանցի նամակները» 1902 թ.—№№ 5, 7): «Ս. Նազարեանցի նամակները Խ. Աբովեանին» 1904 թ.—(№№ 1—3):

Յարութիւնեան Մ.—«Ղազարոս Աղայեան» (№ 5—6):

Պատմասէր.—1903 թ.—«Ամենայն հայոց կաթողիկոսական աթոռոյն էջմիածին դռնալը» (№№ 7, 8):

Ռուբէնի Ալ.—1903 թ.—«Հեծեծանքների երգիչը» (№ 3):

4) ՎՐԱՅ ԿԵԱՆՔԻՑ ԵՒ ԴՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

Լէօ.—1901 թ.—«Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին»
(№ 2):

Կալամի.—1902 թ.—«Հայ-վրացական յարաբերութիւն-
ների մասին», Թարգմ. Գ.-Դալստեան (№№ 11, 12):

Միքաղեան Գ.—1901 թ.—«Վրաց մամուլը» (№№ 4, 5):
Փիլուսեան Տ.—«Վրաց կեանքից և գրականութիւնից»
—1901 թ. (№№ 3, 6, 7), (1903 թ. №№ 6—11) և (1904 թ.
№№ 1, 2, 4—8, 12):

5) ԿՈՎԿԱՍԻ ԹՈՒՐԳԵՐԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

Տիգրան.—Կովկասի թուրք մամուլը (1903 թ.—№№ 10,
11), և (1904 թ.—№№ 2, 3, 5, 8, 10, 11):

6) ՌՈՒՍԱՅ ԴՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

Աղբալեան Ն.—1904 թ.—«Ա. Չեխով» (№ 7):

Լիսիցեան Ստ.—1902 թ.—«Վ. Ն. Գոգոլ» (№ 2):

Սարգսեան Գ.—1901 թ.—«Վ. Մանասէին» (№ 6):

7) ԹԻՒՐԳԻԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Բիւզանդ.—1902 թ.—«Աղթամար» (№ 7):

«Թիւրքիայի հայոց պատրիարքի շրջաբերականը» 1902
թ. (№ 1):

Ժորժ-Գոլիս.—1903 թ.—«Ալբանիայում», Թարգմ. Ա.
(№ 3):

Խաժակ.—1901 թ.—«Թրքական համիսլամութիւն» (№№
9, 10):

Ժերուկ.—1904 թ.—«Վանի նահանգը» (№ 3—12):

Կարսեցի.—1903 թ.—«Վան-Տոսպ» (№№ 6—9):

Հ.—1902 թ. «Զէյթունը XIX դարի երկրորդ կիսում»
(№ 2):

Հրաչեայ.—1902 թ.—«Զէյթունի մասին» (№№ 1—5, 7,
11):

Ծամբորդ.—1903 թ.—«Մոկաց կեանքից» (№ 12):

Ծամբորդ.—1903 թ. «Ասորիների կաթողիկոսի մօտ» (№ 4):

Մ.—1903 թ.—«Բաղդադի երկաթուղու մասին» (№ 7):

Տ.—1903 թ.—«Թիւրքիայի հայոց վարժարանների թիւն
առ 1 յունուարի 1903 թ.» (№ 6):

Տ.—1903 թ.—«Յուդահանդէս Սեբաստիոյ մէջ» (№ 10):

Տիգրան.—1903 թ.—«Թուրք գրականութիւն» (№ 9):

Զոհարեան Ե.—1901 թ.—«Թիւրքիայի մասին նոր գըր-
ուածներ» (№ 7):

X

Փետրվալ—1904 թ.—«Պատուանշաններու անուանումը Պոլսում» (№ 4):

8) ՊԱՐԾԿԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Արզարեան Տ.—1902.— թ.—«Նոր-Ջուղայի հայերը» (№ 4), «Նոր-Ջուղայի դպրոցները» (№ 7), «Սպահանի ֆերիա գաւառը» (№ 10): 1903 թ.—«Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ եկեղեցին» (№ 9):

Առաքելեան Հ.—1901 թ.—«Բարիականութիւնը Պարսկաստանում» (№ 2):

Դ. Ս.—1903 թ.—«Ատրպատականի հայոց կեանքից» (№ 8):

Դարբինեան Ա.—1901 թ.—«Սալմաստի հայերի ներկայ վիճակը» (№№ 5,6):

Իրանցի. — 1901 թ.—«Պարսկաստանի թեմի հայերը» (№ 11):

Նժդեհ.—1903 թ.—«Մակու» (№ 4):

Ռոստոմ.—1901.— «Կորստի մատնուած հայեր Պարսկաստանում» (№ 8):

Տիգրան—1902 թ.— «Նամակներ Պարսկաստանից» (№№ 1,5,6):—1903 թ.—«Պարսկաստանի ներկայ գրութիւնը» (№ 12):

Տիգրանեան Ս.—(1903) թ.—«Ատրպատականի հայոց թեմի հիմնական կանոնադրութիւնը» (№№ 5,7):

Քարամ՝ Ս. Խան.—1903 թ.—«Մար-Շիմոնը և միասնաբար» (№ 8):—1904 թ.—«Ասորիներու մասին» (№ 2):

Օդեան Տ.—1902 թ.—«Կապուտանի արեւելեան ափերում» (№№ 1,2):

Փրանգեան Ի.—1901 թ.—«Նամակներ Պարսկաստանից» (№№ 6,11), «Պարսկաստանի մամուլը» (№ 7), «Պատիժները Պարսկաստանում» (№ 12):—1902 թ.—«Ատրպատականի կեանքից» (№ 3), «Կրթական գործը Ատրպատականում» (№ 4), «Թատրոնական գործունէութիւնը Պարսկաստանում» (№ 6), Պարսկաստանի անտերական կեանքից» (№ 8), «Ընթերցանութեան գործն Ատրպատականում» (№ 11):—1903 թ.—«Պարսկաստանի Ասորիները» (№ 1), «Ընթերցանութեան գործն Ատրպատականում» (№ 2), «Միսիօնարները Թաւրիզում», «Ռուսաց ազդեցութիւնը Պարսկաստանում» (№ 3), «Պարսից դպրոցները» (№ 5), «Խառնակութիւնները Պարսկաստանում» (№ 6), «Թաւաբաններ» (№ 7), «Վեց օր ն. Թադէի վանքում» (№ 8), «Ատրպատականի թեմի գործերը» (№ 10), «Խոյ գաւառի ներկայ վիճակը» (№ 11):—1904 թ.—«Սալմաստի դպրոցական

«Կեանքից» (№ 1) «Պարսկաստանի քիւրդերը» (№№ 5, 6, 10), «Իհր-
վիշները» (№ 8):

*)—1901.—«Նամակ Թեհրանից» (№ 1):

9. ԱՐՏԱՍՍԱՎԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՅ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. Ա.—1904 թ.—«Les affaires sont les affaires» Օկտոբ.
Միբբօի, «Joyselle» Մ. Մեռերլինկի (№ 6), «Մի միւլիաբդերի
փիլիսոփայութիւնը», (№ 7, «Յոյները և Մակեդոնիան»
(№ 8):

Ահարոնեան Ա.—1902 թ.—«Էմիլ Զոլան և հատուրա-
ւիզմը» (№№ 9—11).—1904 թ.—«Թ. Մոդէնի մահուան առի-
թով» (№№ 1, 2, 4):

Առանձար.—1901 թ.—«Գերմանացիները արեւելքի մէջ»
(№ 12):

Առաքելեան Հ.—1901 թ.—«Խաղաղութեան համաշխար-
հային X կոնգրեսը», (№ 11, 12):

Արծրունի Վ.—1901 թ.—«Էմիլ Զոլան և նրա երկերը»,
(№ 2):

Ա. Մ.—1901 թ.—«Վիկտորիա թագուհին» (№ 3):

Բաբայեան Լ.—1903 թ.—«Ժողովրդական համալսարանե-
րի մասին» (№ 11):

Դիւկրոկ Ժորժ.—1904 թ.—«Խեղճ ու անուշ Կորէա»
(№ 5):

Լ.—1902 թ.—«Վիկտոր Հիւգօ» (№ 2):

Տիգրան Զ.—1901 թ.—«Օկտաւ Միբբօ» (№ 9):

Թ. Ի.—1902 թ.—«Զուգերմանի վերջին դրաման» (№ 5):
—1903 թ.—«Der arme Heinrich» Հաուպտմանի (№ 5):

Թուրիչեան Ի.—1901 թ.—«Նամակներ Բերլինից» (№№ 3—
4), «Բեօրնսոնի և Իբսէնի վերջին դրամաները» (№ 6), Բեօրնսոն
(№ 10) «Հաուպտման և նրա գլխաւոր երկերը» (№ 12):—1903
թ.—«Մէկը շատերի համար» Վերայի (№ 7):

Լիսիցեան Ստ.—1901 թ.—«Հենրիկ Սինկիէ» (№ 1):

Կարա-Մուրզա.—1901 թ.—«Յ. Վերդի» (№ 2):

† «Կարբիէր Օ» 1902 թ. (№ 2):

Կորբադինի Անրիկօ.—1904 թ.—«Ժամանակակից Ի-
տալիայի գրական ողին» (№ 7):

Կուրբալ-Հարուն.—«Շվէյցարական գիւղը» (1902 թ.
№№ 8—12), (1903 թ.—№№ 1—3, 6, 8—12) և (1904 թ. №№
1, 2, 6, 11):

Կ. Կ.—1903 թ.—«Ականատեսը մակեդոնական շարժման
մասին», (№ 10):

XII

- «Ճապոնական բանաստեղծութիւնը» (1904 թ. № 2):
 Մ. Ա.—1901 «Լիկտորիա թագուհին» (№ 3):
 Մետերլինկ Մ.—1904 թ.—«Կանանց մասին» (№ 8):
 Միլա Կ.—1904 թ.—«Գիտութիւնը և համալսարանները
 Ճապոնիայում» (№ 10):
 Յովհաննիսեան Մ.—1902 թ.—«Անդլո-գերմանական
 մրցակցութիւնը» (№ 3, «Աղգարնակչական կրկիսը Ֆրանս-
 սիայում» (№ 6):
 Կ.—1901 թ.—«Նամակ Լոնդոնից» (№ 7):
 Նալբանդեան Վ.—1902 թ.—«Հենրիկ Իբսէն» (№№ 2—12):
 Շահ. Ա.—1903 թ.—«Մարիամ Մագթադէնացին» Պատւ
 Հայդէի (№ 7):
 Ռաշմաճեան՝ Տ.—1904 թ. - «Ժողովրդի կրթութեան
 գործը Ճապոնիայում» (№ 6):
 Տ. - 1904 թ.—«Լրագրական գործը Անգլիայում» (№№
 4, 5):
 † «Լիրիով Ռ.» (1902 թ. № 8):
 Տիգրան.—1902 թ.—Միլթոնի «Ջղագարի մը քսան և
 մէկ օրերը» (№№ 9, 10):—1903 թ.—«Փրանսայի մէկ քանի
 հասարակական գործիչներ» (№ 1), «L'abbé Paul Allain Գինո-
 տօի» (№ 5):
 Русск. Вѣд.—1903 թ.—«Ժամանակակից Մակեդոնիան»,
 (№ 5):
 Quidam.—1902 թ.—«Գերմանիայի հասարակական քաղա-
 քական կեանքից» (№ 8), «Կղերականութիւնը Գերմանիայում»
 (№№ 9, 10):—1903 թ.—«Գերմանիայի պետական ներկայ
 կազմը» (№ 1), «Պրուսական անհամբերողութիւն» (№ 4),
 «Գերմանիայի քաղաքական կեանքից» (№ 5):
 Քոչարեան Ե.—1901 թ. «Նորութիւններ անգլիական
 գրականութիւնից» (№№ 3, 4):
 Օժէշկօ Է.—1903 թ.—«Բաց նամակ գերմանուհիներին և
 ֆրանսուհիներին», թարգմ. Տ. Յ. (№ 12):
 Օ. Բ.—1901 թ.—«Գիւղացի գրողներ» (№ 2):

10) ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

- Բրաուն.—1901 թ.—«Օտար գրաժաղուհիներն Ռուսաս-
 տանում» (№ 3):
 Զաւարեան Ս.—1901 թ.—«Հողային տուրքը և հարկերը
 Կովկասում» (№№ 5, 6, 8—10) «Անասնապահութիւնը և կաթ-
 տնտեսութիւնը մեր և ուրիշ երկրներում» (№ 11), «Կովկաս-
 եան յորեկանական ցուցահանդէսը» (№ 9):—1902 թ.—«Անաս-

նապահութիւնը և գիւղատնտեսութիւնը մեր և ուրիշ երկրներում“ (№№ 1, 2):

Թ. Ե.—1901.—„Տնայնագործութիւնը Կովկասում“ (№ 10):

Դ.—1901 թ.—„Նաւթարդիւնագործների XV ժողովը“ (№ 2). „Փանձարանի նաւթաբեր հողերի պուղավճարի առիթով“ (№ 12):—1902 թ.—„Անգլիացի և ասիացի նաւթագործը“ (№ 5):

Կարսպետեան Թով.—1901 թ.—„Մանգանէզի արդիւնագործութիւնը մեր երկրում“ (№ 4):—1902 թ.—„Արհեստագիտութիւնը Պարսկաստանում“ (№ 11):—1903 թ.—„Մանկանէզ և նրա արդիւնաբերութիւնը Կովկասում“ (№ 1). „Մանգանէզ արդիւնաբերողների և արտահանողների V համաժողովը (№ 2) Նաւթարդիւնագործների համաժողովը Բագուում“ (№ 3). „Կովկասի պղնձի արդիւնաբերութիւնը (№ 5) Ծխախոզի արդիւնաբերութիւնը Անդրկովկասում“ (№ 12):—1904 թ.—Կովկասի ոսկու մասին“ (№ 5):

Շ.—1903 թ.—„Հողի պարարտացումը“ (№№ 6, 7, 10):

Սալլիւմեան.—1901 թ.—„Գիւղատնտեսութիւնն Ախալքալքի գաւառում“ (№ 7):

Սարգսեան Եր.—1904 թ.—„Մանր գիւղատնտեսութիւնը և նրա կարիքները (№ 3):

Քալանթար Ալ.—1901 թ.—„Մեր երկրի քնած ոյժերը“ (№ 1):

**. —1903 թ.—„Ռուսաստանի ֆինանսական քաղաքականութիւնը“. „Ռուսաստանի մաքսային նոր սակագիրն“ (№ 4):

11) ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ա. Անարոնեան.—1903 թ.—„Մարդկութեան ճակատագիրը և գիտութիւնը“ (Մէջնիկովի „Etudes sur la nature humaine“) (№№ 10, 11):

Արծրունի Վ.—1901 թ.—„Ամուսնութիւն“ (№№ 1—5), „Մալարիեան և մոծակներ“ (№ 9),—1902 „Աղջիկ“ (№№ 1, 3, 10, 13):

Բաքայեան Լ.—1902 թ.—„Մորգանի և Շէլլի հնագիտ. գիւտերը“ (№ 8):

Բալասեան Ս.—1904 թ.—„Բիօլոգիայի զարգացումը XIX դարում“ (№№ 3, 4, 7, 8, 12):

Ա. Ըօլլէս.—1903 թ.—„Հրաշալի դար“ (յաւելուած), թարգմ. Ս. Լիսիցեան (№№ 1, 3—12):

Լոմբրոզօ Զ.—1901 թ.—„Վաղահաս և ուշահաս հանճարներ, թարգմ. Թ. Փ. (№ 11):

XIV

Հեկկել Հ.—1901 թ.—„Տիեզերքի և երկրի զարգացումը“, թարգմ. Ս. Տ. Գ. (№№ 10, 11):

Յովիաննիսեան Մ.—1904 թ.—„Փիլիսոփայական մտքի ընդհանուր էվոլյուցիայի ուրուագիծը“ № 9:

Մալքանդեան Մ.—1903 թ.—„Անտեսանելի ճառագայթները“ (№ 8). „Ալկհոլը մոմենտ է թիվ թոյն“ (№ 9): —1904 թ. „Մարդկային մարմինն արձակած ճառագայթները“ (№ 5), „Մի քանի բանջարեղէն“ (№ 6):

Մորլատու Մ.—1903 թ.—„Ոճրագործութեան մի նոր վարդապետութիւն“ (№ 5):

Ռաշմաճեան Տ.—1904 թ.—„Ամբոխային հոգեբանութիւնից“ (№№ 10 11):

Սարգսեան Եր.—1904 թ.—„Գիւղատնտեսութեան զիտական հիմքերը“ (№ 2):

Սարգսեան Գ.—1901 թ.—„Պարբերի կանալիզացիան“ (№ 1). „Օդի փոշին“ (№ 7):

Լ. Ս.—1903 թ.—„Անտեսանելի ճառագայթների մասին“ (№ 4): 1901 թ. „Ո՞վ էր Լավուալիէն“ (№ 2):

Վայնինգեր Հ.—1905 թ.—„Նիցշէն իբրեւ փիլիսոփայ“, թարգմ. օր. Ս. Իւ. (№№ 3, 5, 6):

Տէրպ Մ.—1902 թ.—„Մեղուներու կեանքէն“ (№ 6):

Փաշայեան Կ. Յ. դոկտ.—1902 թ.—„Թոքախտ և ուլկուլականութիւն“ (№ 1). „Ծխախոտի մասին“ (№№ 4, 5):

Փիլլինգ.—1903 թ.—„Բիրմանական ժողովրդի սպին“, համառոտեց Հ. Գեչեկեան (№ 11):

IV ԸՆԹԱՅԻԿ ԲԱԺԻՆՆԵՐ

1) Զննատաւտութիւն և մատննախօսութիւն, 2) Ներքին տեսութիւն, 3) Արտաքին տեսութիւն, 4) Դատաւական կեանք, 5) Գեղարուեստի աշխարհից յատարն, երաժշտութիւն, նկարչութիւն, 6) Գիտական քրոնիկ, 7) Պարբերական հրատարակութիւններ, 9) Մոր ստացուած գրքեր:

ՀԱՅ ՏԵՍԱԻ

Առաջին գրքով

(Ստեփանյան)

ՀԵՐՈ ՄՈՐԻԷՐԻ

ՀԱՅԻ ԲԱԲԱՅԻ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՎԷՊ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

Լորդ Ջ. ԳԼՐԵՆԻ ՆԵՐՈՇՈՒՄԻԱՐԻ

Քարտ. տեղ. քննարկ

ՄԿԲ. ԿԱՐԱՊԱՏԱՆՈՒՄ

ԳԻՆՆ Է 2 ԹՈՒՐԿԻ

(308+XVI մեծագիր երես, № 10 տառերով)

«Մարմ»-ի բաժանորդները ճանապարհածախը չեն
վճարում:

Դրմիլ Կաֆլիս րեդակիա «Մարչ».

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ՅԱՒԵԼՈՒԱԾՆԵՐ

1901 թ.

- 1) «ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ» ՎԷՍԿ Լ. ՏԱՐՍՈՅԻ.
Թարգմ. Տ. Յ.

1902 թ.

- 2) «ՕՐԱՄՈՒՏԻՆ», ՎԷՍԿ Ի. ՏԱՐԳԵՆԵՎԻ
Թարգմ. Լ.

- 3) «ԻՆՆԸՍՈՒՆ ԵՒ ՈՒԹ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ»,
ՎԷՍԿ ԲՐԵՄ ՀԱՐՄԻ, ԹԱՐԳՄ. ՍՄ. Լ.

1903 թ.

- 4) «ՀՐԱՇԱԼԻ ԴԱՐ», Ա. ԸՕՂԷՍԻ,
Թարգմ. ՍՄ. Լ.

1904 թ.

- 5) «ՀԱՋԻԲԱԲԱՆ», Ա. ՄՈՐԻԷՐԻ
Թարգմ. Մ. Կ.

- 6) «ԴԱԽԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆ», ԴՐԱՄԱ ԻՂԻ, ՍՈՒՄ-
ԲԱՍՏՈՎԻ, ԹԱՐԳՄ. Ա. Ծ.

19. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.	— Բարձրագոյն Ուկազ.— Բարձրագոյն Բեկերիւտ.— Այդ առիթներով.— Անկարգութիւններ Մոսկուայում, Բազում եւ Պետերբուրգում.— Չերնիգովեան նոյն. զեմս. նախագահի դիմումին պատասխանը.— Խափանուած ընկերութիւնների մասին կարգադրութիւն.— Դէպքեր եւ կարգադրութիւններ կովկասում.— Պարսից Բարեգործական ընկերութիւնը.— Ռուսաց գրական ֆոնդը.— «Нов. Время»-ի մի մերկայումը։ Լ. Ս.	145
20. ԽՈՒՍԱՓՈՂ ՓԱՍՏԵՐ *		161
21. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.	— Պորտ-Արտուրի անկումը.— Խոփաբարտ Բոժնատիւնսկին Մարտիասկարի մօտ.— Քաղաքակալ ընդհանուր դրութիւնը.— Լուիզա Միշլի մահը։ Լ. Ս.	171
22. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ		175
23. ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ		177
24. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ		178
25. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. Իշխ. Սումբատով «ԴԱԻԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆ»		71—94

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ գրել պարզ, մանաւանդ թուերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, եւ թերթի միայն մի երեսի վրայ. առանձնապէս ուշ դարձնել կէտադրութեան, ուղղագրութեան եւ նոր պարբերութիւնները որոշակի լինելու վրայ. Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ ընագիրը։

2. Չընդունուած մեծ յօդուածները պահուած են խմբագրութեանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացուած են։ Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը։ Փոքր յօդուածներն ու ոտանաւորները չեն վերադարձնուում։

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը։ Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարուած են անվճարի։

4. Խմբագրութիւնն իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը։

5. «Մուրճի» համարը չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը։

6. Խմբագրութեանը զանազան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակադրոշմ կամ պոստային բլանկ։

7. Հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպ. հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի խմբագրատանը իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով։

ԲԱՑՈՒՆԵՒ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1905 թ.

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ա. Գ Ր Ի

(Նոր շրջան V տարի)

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ի Ն Ը

Ռուսաստան՝ տարեկան	10 ռ.	Արաստանման	12 ռ.	(32 ֆ.)
կէս տարին	6 »	»	7 »	(18 ֆ.)
1 ամսուան	1	»	1 » 20. կ. (3 1/2 ֆ.)	

Ծանոթութիւն. Բաժանորդագիրք կարելի է վճարել նաև մաս-մաս. սկզբում 4 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յունիսի 1-ին 2 ռ.—կամ՝ սկզբում 5 ռ. և յունիսի 1-ին 5 ռուբլի: Գլխական քահանաների և աշակերտների համար տարեկան բաժանորդագիրքն է 8 ռուբլի: Ռուսաստանում:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆԵՒՈՒՄ Է

Թիֆլիսում — խմբագրատանը (ձալձալաձևան վողոց, տ. № 16):

Կայսերական այլ ձեղերից պէտք է դիմել՝ Тифлисе, въ редакцію журнала «МУРЧЪ».

Արաստանմանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue «MOURTCHIL».

Քաջի այլ, «Մուրճ»-ին կարելի է գրուել նաև հետեւալ զործակալների մօտ. Թիֆլիզում—«Գուտտենբերգ» և «Կենդրոնական» գրալաճառա-նոցներում:

Բազում—ք. Գ. Սարգսեանի մօտ, (Ե. Морская. д. № 26):

Բալխանում—Մ. Տ.—Գանիէլեանի մօտ, «Անդրանիկ» ընկ. գրատ.

Երեւանում—«Արարատ» գրախանութում:

Կարսում—պ. Համադասալ Տ. Խաչատրեանի մօտ:

Թաւրիզ—պ. Յ. Տէր-Ստեփանեանի մօտ:

Եգիպտոսում—դոկտոր Կ. Փաշայեան-Խանի մօտ (Ալեքսանդրիա):

Էնգելի—պ. Գ. Մելիք-Աբրահամեանի մօտ:

Մոսկուայում—պ. Ստ. Թումեանի մօտ:

Սալմասում—պ. Եր. Ֆրանգեանի մօտ:

Նոր-Ջուղայում—պ. Տիգրան Արզարեանի մօտ:

Թէհրանում—պ. պ. Լեոն Բարայեանի և Ալեքսան Թունեանցի մօտ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ. Ընդունում է ամեն լեզուով: Յայտարարութիւնների համար վճարում են—1 երես ընտող յայտարարութեան համար 15 ռ., 1/2 եր.—8 ռ., 1/4 եր.—4 ռ., տողատեղ (կորպ.)—40 կ.:

Ձեռագիրները, նամակները և ծրարները պէտք է ուղղել խմբագրութեան, Լեհոն ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ անունով: